

(૨૫)

૩૪૧૧૦

અકાશકે

કેશવ હ. શેઠ
રતિલાલ એસ. દાદારી

૦

ખડાયતા-

સુદ્રણુકલા મન્દિર

ચાર રસ્તા

અમદાવાદ

૦

અથમાવૃત્તિ

પ્રત. ૧૦૦૦ ૦ કિં ૨-૦-૦

સં ૧૯૮૬

અ પેણ

હૈયાની અણુદીઠ વરાળે આખડોંથી ઝડીઓ વરસી,
દગ્ધદિલથી વહ્નિભીની વાયુની લહરી સ્પર્શી,
ને હેમન્તે પડેલ હિમશા નિશ્વાસો ઠડા ઝીલી,
સૂનાં જીવનના વનવગડે, કટકમા ટશરો ખીલી;

વિહરતા એ માનસતીરે, વીણ્યા જે કઈ હૃદયગુલાબ,
ધરે માત ગુજરાત ! એનીં તુજ પૂજ્ય ચરણક્રમણે 'ફૂલછાબ'

—કર્તા

સાંકળિયું

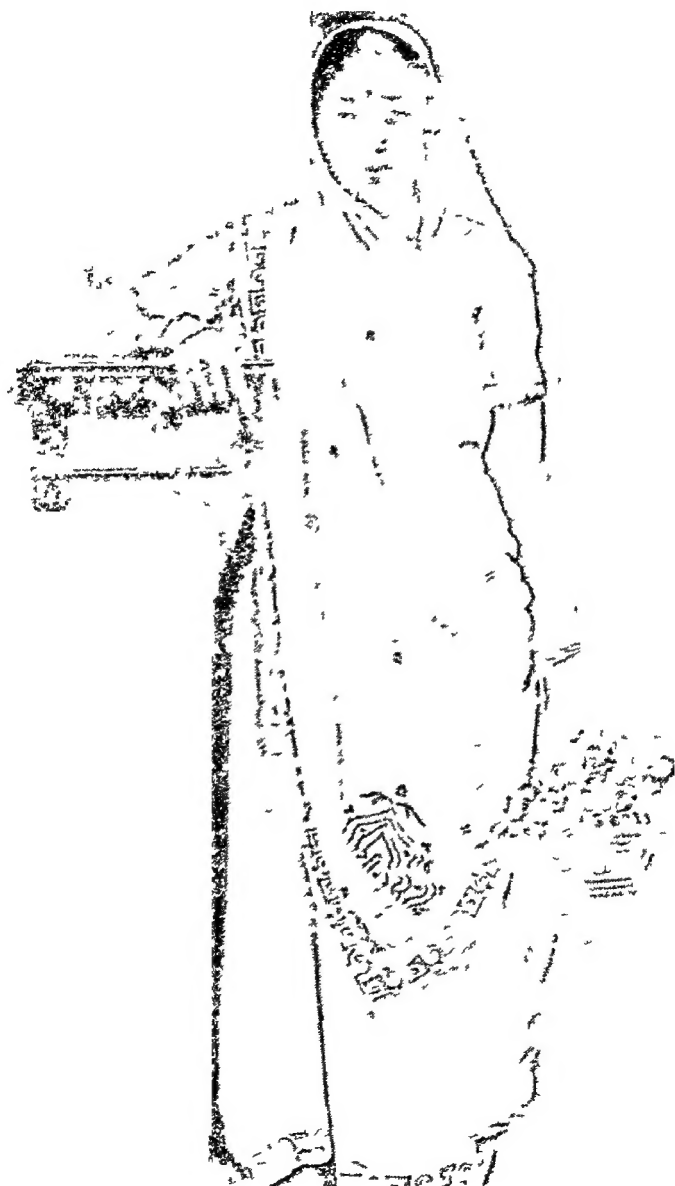
વાર્તા

પાનાં

દિલના ડંખ	૧—૨૨
બાળકનો બેલી	૨૩—૪૬
કીકીનાં કામણુ	૪૭—૬૪
પેટને ખાતર	૬૫—૮૦
તંત્રીનો ભેખ !	૮૧—૯૮
લલો ભીખારી	૯૯—૧૦૬
શાપિત અંધારા	૧૦૭—૧૩૦
જાળિયાત્રેરો	૧૩૧—૧૫૨
કસબણની કન્યા ?	૧૫૩—૧૭૪
પાળિયાની પૂજા	૧૭૫—૧૯૨
દવા કે દયા ?	૧૯૩—૨૦૮
પદાપજા	૨૦૯—૨૧૨

34110

સ્વ. જીવનસાથી સૌ. કપિલા,

સદૈવ તું ફૂલભોગી હતી,
છબીમાંય તારા કરકમલે ફૂલછાબ છે,
ને ફૂલછાબ જેવું તારું હૈયું હતું

તારી તરુણાવસ્થામાં જ,
'છે'નું હવે 'હતું' થતાં—

આપણા નિર્મળ પ્રેમના પવિત્ર ચિહ્ન નિમિત્તે
આ 'ફૂલછાબ' સાથે તારું સ્મરણીય નામ ઝળખતો,

વસન્ત, ૮૬
ખડાયતા પ્રેસ
અમદાવાદ

એકલવાયો

રતિલાલ સા. કેદારી

વસ્તુનિર્દેશ

કાવ્યોના બે પ્રકાર જાણીતા છે, ધ્વનિપ્રધાન અને ઉપદેશ-પ્રધાન ઉપદેશપ્રધાન કાવ્યોનો જમાનો જીર્ણ થતો જાય છે અને જનરુચિને ધ્વનિપ્રધાન કાવ્યો વધારે માફક આવતાં હોય એમ અનુભવે સમજાય છે કેળવાઈને શિષ્ટ બનતી જનતાની વિવેકશક્તિનો તે વિકાસ સૂચવે છે—અથવા ગુજરાતી સાહિત્ય કે તેના રસજ્ઞ વાચકસમુહનું માનસ્ હવે ગરીબ નથી—ગૌરવાન્વિત છે, એવા અભિપ્રાય તરફ મનને વાળે છે.

કાવ્યોની પેઠે કથાનકોને પણ બે વર્ગમાં વહેચી શકાય—ધ્વનિપ્રધાન અને ઉપદેશપ્રધાન વાર્તાનું સીધુંસાદુ વળું ગોઠવી કહાડવું, શ્રી૦ ‘ધૂમકેતુ’એ એક સ્થળે કરેલા શબ્દપ્રયોગ પ્રમાણે છાપાના ‘રિપોર્ટ’ રૂપે, વાર્તાના બનાવને કલ્પમવાટે કડેકાટ કાગળમા ઠાલવી નાખવો, વળી વાર્તા અને વાચક, ઉભયથી તટસ્થ રહેવા જોટલા સયમી નહિ થતાં, આલેખાતી ભૂમિકાની વચ્ચે સ્વયં બોધના ધોધ વહેતા મૂકવા અને ‘ખાધુ પીધુ ને રાજ કયું’ જેવા વાક્યો સાથે, સકેલાતી વાર્તાના અંતમાં, સમગ્ર નવલિકાનો સાર તારવી આપવો; એમ, વાચકની બુદ્ધિ-શક્તિને ઓછામા ઓછો શ્રમ દેવાની દયાળુ સગવડ (૧) યુક્ત-કલા નહિ પણ—કાળેલિયતવાળી ઉપદેશપ્રધાન વાર્તાનો યુગ લગભગ આથમી ગયો છે

હૈયાને હુંકાળ, એવી સમીરણની શીતળ લહરીનો સ્પર્શાનુભવ થવા છતાં એનો પ્રત્યક્ષ દર્શનાનુભવ નથી જ થતો; આજની શિષ્ટ જનતાને ભૂખ ઉધડી છે એવાં સ-રસ શૈલીથી

આલેખાયલાં ધ્વનિપ્રધાન વસ્તુવિધાનની કથાનકને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરો; વાર્તાસૃષ્ટિ વાસ્તે જે પાત્રો સર્જો, તેમય થઈ જઈ, પાત્રોની જ ભાષામાં, તેમના અંતરતળિયે ઠરેલા ભાવને, કલાના યથોચિત આભરણવડે પ્રતિબિમ્બિત કરો: ‘સ્વરૂપ સાર ને અતિ વિસ્તાર’ની આદત છોડી, થોડામાં ઘણું ઘટાવો; અને વાર્તાના આત્માને વાચકના માનસગર્ભે વહેતો કરી આપી ત્યાંથી ખસી જાયો એ અમૂર્ત આત્માને, શાબ્દિક રસાયનવડે પ્રત્યક્ષ કરી આપવાના વ્યર્થ મન્યનમાં પડવાની કશી જરૂર નથી, આત્મા છે જ અગોચર—અને અગોચર છતાં, કુમ્ભમાંના દીપકપ્રકાશ પેઠે, કથાનકના કલેવરને નિજતેજથી લીપી રહે એમાં, સૌન્દર્યનો, કલાનો, રસાત્મદર્શનનો જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે શુદ્ધિપ્રધાન કથાનકોમાં મને નથી જ થયો.

રોગ ભોગ અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનની સારીનરસી સમૃદ્ધિથી માંડીને કેટલાંક કંદમૂળ ને ફળદ્રૂલના ખીજ કે કલમોની, જેમ દરિયાપારના દેશોમાંથી, એશિયાના આ અન્નપૂર્ણા—મન્દિરમાં આયાત થઈ છે, તેમ કલાં તે કાટિનાં ધ્વનિપ્રધાન કથાનકોના કલમી રોપ પણ જર્મની ફ્રાન્સ ઈંગ્લાડ આદિની સાહિત્ય—વાટિકામાંથી, ખગાળનો અખાત તથા અરબી સમુદ્ર ઓળંગીને ગુર્જરીકુંજે સુધી આવી પહોંચ્યા છે; અને હવે તો, એનો મૌલિક ફાલ પણ ભરછક કાલતો રહ્યો છે—આંખ અને આત્મા ઠરે એવો ઉત્તમ પ્રતિભા

કેવળ કોમી ગૃહસંસારના સંક્રમિત વર્તુલને લક્ષમાં રાખીને લખાયલી ‘કળિયુગની વાતો’ બાદ કરીને કહું તો આ મૌલિક ‘ફૂલછાબ’ ધ્વનિપ્રધાન કથાનકોની દિશામાં પહેલા અખ્તરારૂપ છે. મૂળે તો આ નવલિકાઓનું ધણું ખર્ચ

વસ્તુ ખંડકાઓના મર્જન સારૂ સંચેલું; પણ છેલ્લા ‘જળ-પ્રલય’માં એનાં ટાંચણ-ટિપ્પણ છંટાયાં અને કોઈ કોઈ કાગળ સાથે ઉધાધએ પણ દોસ્તી સાધવા માંડી ત્યાંમુઘી, ડાપખાનાના જનનળી ધન્વા સાથે ડોકરાતું ને ગુંગળાતું જીવન ખંડ-કાઓની ભૂમિકા તૈયાર ન જ કરી શક્યું—કાર્ણાઘટે ભાખેલી ‘આત્મશાંતિ’ માટે, “હૃદયના (અ) શાન્ત જીવનની આશ આવી ને આવી” જતી જોઈ, ત્યારે કાઓ નહિ. પણ એનાં મશીએઈ સગાં જેવાં કથાનકો ગુંથ્યા : ૧ માટીમાંથી મૂર્તિવિધાન કેતુક થયું હશે, ને પ્રશ્ન તો કલાવિદોની ક્ષોદિતો છે.

સિવાય ખીજ એ પ્રશ્નોત્તો ઉકલ કરવો બાકી રહ્યો : એક પ્રશ્ન હૃદયરસજોતો; ખીજો બુદ્ધિમાનોતો. રસ ક્યાં છે, ભાવ શો છે, ધ્યેય ક્યાં દોરી જાય છે, કથાકારે નેતી નવસિકાઓમાં એક એક કેવા મુખ્ય મુદ્દાને છેડ્યો છે—કાંઈક એવાં તત્ત્વોની તરમાં તરખોળ થઈ જાય હૃદય; બાકીનું બધું નિરીક્ષણ બુદ્ધિગમ્ય છે. બુદ્ધિ ખામીઓ પણ ખાણી કહાડે; ખૂચ શોષવા મથે; દોષ તરફ એની વૃત્તિ પ્રથમ વળે હૃદયગમ્મજોને આ પુસ્તકનું ‘અર્પણ’ જ હિતર આપી દેશે. બુદ્ધિમાનો માટે સ્પષ્ટ કરવાનું કંઃ—

૧. ત્રણેક સિવાયનાં નમામ કથાનકો પુસ્તકમાં પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે,

૨. છપાયો છે ને એનો અવસ્થિત ક્રમ નથી; લખાતું ગયું તેમ તેમ છપાતું રહ્યું,

૧. એવાં ચોરાક કથાકાઓ, આ પહેલાંનાં પુસ્તકો, સુવદેશગીતાવલિ, અંજલિ તથા રાગમંજરીમાં છપાયા છે અને એક વધુ કથાકાવ્ય આ પુસ્તકને છેડે હાથ્યું છે.

૩. સમાજ અને સિનેમાના પંકમાંથી ઉગેલાં પંકજે જે અસર આપી, તેથી પ્રેરાઈને કથાનકોનું ઘડતર થયું છે,

૪. Thomas Moore's "Lalla Rookh" નામનું કાવ્ય વાચ્યું હશે તેમને 'શાપિત અપ્સરા'નું વાચન વધારે રસપ્રદ લાગશે; એમાં આલેખેલા પાંચ દૃષ્ટાન્તપ્રસંગોમાં, રોમ મિસર અને બૌદ્ધકથાના ઇતિહાસનાં પાના તથા જર્મન કવિ ગેટ્ટેકૃત નાટક 'ફાઉસ્ટ'નો વસ્તુસાર આધારભુત છે. 'કીકીનાં કામણુ,' 'લલો લિખારી,' 'દવા કે દયા?' અને 'જન્નિયાવેરો,' એ અનુક્રમે બગાળી, મરાઠી ને હિન્દીમાં વર્ષોપર વંચાયેલી વાર્તાઓના પ્રધાન પાયાપર ચણાયેલી સ્વતંત્ર ઇતિહાસો છે 'પેટને ખાતર'માં ઇંગ્લિશ વાર્તાનું અવલમ્બન છે અને 'પાણિયાની પૂજા,' શ્રી 'ધૂમકેતુ'કૃત 'ખંડેરની પૂજા'નું અનુકરણ છે.

છેવટ, કથાનકો કરુણાન્ત છે અને શ્રી 'ધૂમકેતુ' લખે છે, કે "દુનિયામાં ઘણા પ્રકારની મીઠાશ છે, પણ છાના દર્દની તોલે આવે એવી એકે નથી"—એ સત્યના પૂર્વકોને આ કરુણાન્ત કથાનકોમાંથી દ્વવતાં દિલ કે નિગળતા આસુની 'મીઠાશ'નો સ્વરૂપ આસ્વાદ પણ મળશે તો 'ફૂલછાબ'નું સર્જન-પ્રકાશન ફલિત થયું માનીશ

વસન્તપત્રમી / '૮૬
અમદાવાદ

}

કેશવ હ. શેઠ

તા. ૬. પ્રૃથ્વશક્તિની અશક્તિઓ વીણી કઢાડવા જોડેલો ભેગ નથી મળ્યો; પણ પુસ્તકના પદરમે પાને ઉડતી નજર પડતા જે છાપભૂલ માલમ પડી, તે તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવાનું, કે એ પૃષ્ઠની છેલ્લી-પચીસમી લીટીપર લીટો તાણુશો-એ લીટી, કોઈ બીજા કંપોઝની અહીં ધુસી ગઈ છે.

स्व. रा. सा. नारणदास काशीदास गाभी

नाथय्य त्रिबान, पादीताष्टास्टेट

૨૧૦ સાં નારણદાસ કાળીદાસ ગામી

(એમનાં જીવનસ્મરણો)

તે મધુર સ્મરણપર બળ્બે શરદો વરસી ગઈ; છતા હૃદયપટે પડેલી છાપ ધોવાઈ ગઈ નથી-ધોવાય એમ લાગતું પણ નથી સંવત્ ૧૯૮૪નો તે વસન્તકાળ હતો: ત્યારે એક “સુખી સ્વર્ગવાસ” નિમિત્તે નડીઆદ ગએલો. ત્યાંની તલાટી-પોળમાં, એકા મળલાના છતા એક લખ્ય મકાનને મેડે ગયો અને મ્હોરેલી વસન્તના ફાલ્યાફૂલ્યા ફૂલફાલ જેવો કૌટુંબિક ડાયરો જામેલો જોયો.

ગામી-કુટુંબનો બહોળો પુત્રપરિવાર કાંઈક ગમગીન લાગતો. વિચાર્યું કે એમની ગમગિનીમા મારે હિસ્સો દેવો જોઈએ, પણ તે પહેલાં તો, લાગ્યે પાચેક પળો વીતી હશે, તે અન્દરના ખડમાંથી છત્રછાયા સરખા એક મુરખ્ખી, સૌ એકા હતા ત્યાં આબ્યા-દેવસેવામાંથી તરતના જ પરવારેલા હતા. પ્રસન્ન મન, હળવે હસતી ને ભરાવદાર મોહક મુખકાન્તિ; લાવળીના ને તેજહિજળ અક્ષુ, ગૌરવર્ણ, માસલ દેહ-જાણે નખમાંય રોગ નહિ. અકાવન વર્ષ જેટલી યુજેર્ગ વયવાળા, ૨૧૦ સાં નારણદાસ ગામીને જોતા જ પેલા ઋષિ-આશીર્વાદનું સ્મરણ થયું કે “શત જીવ શરદ.” આવા જ તન્દુરસ્ત અવતાર વાસ્તે નિર્માણ હશે !

૨૧૦ સાં ગામીના સુખી સસારનો વાડીવેલો વિશાળ ને લીલોછમ એના વિકાસક્રમમા નડતરરૂપ એક પણ કંટક નહિ ! આખરૂ, પ્રતિષ્ઠા, સંસ્કારિત્યના સુન્દરતર સંસ્કાર;

ઉંચા દરજ્જાની ઉદાર ખાનદાની: આવાં વિશિષ્ટ પોપક તત્વોના ઉછેરવડે ઉમરે પહાચેલા છઠ્ઠા પુત્રો, પુત્રી તથા પૌત્રીનું સુખ જોનાર લાગ્યશાળી જનેતા તો તેજ હોય, જેણે પાચે આગળીએ પ્રભુને પૂજ્યા હોય. અ સૌ સુરજખા-રાંસાં નારણદાસ ગામીના કુળલક્ષ્મીએ, એવા સુખી સસારને સ્વામીની હુંકમા છોડી, '૮૪ના પોપ વદ આઠમે આખરી આખ મીચી +

એ “સુખી સ્વર્ગવાસ” નિમિત્તે નડીઆદ ગએલો, ત્યારે રાં સાં ગામીના મધુર મિલનનો લાલ મળેલો શી ખબર, કે એ મિલન છેવટનું નિર્માયલું હશે !

અહીં એક કુદરતી સુયોગ જાણવા જેવો છે અં સૌં સુરજખાની જન્મસાલ સ ૧૯૨૪ અને રાં સાં ગામીની જન્મસાલ પણ એ ! સુરજખાની જન્મતિથિ શ્રાવણી પૂર્ણિમાની, ત્યારે રાં સાં ગામીની જન્મતિથિ ભાદ્રપદ માસની રાધાષ્ટમીએ: સુરજખા સવા પખવાડીઉ વહેલા જન્મ્યા હતા અને રાં સાં ગામી કરતા નવ માસ ગુજર્યા પણ વહેલા સરવાળે એ મુલગ દંપતી સાઠ-સાઠ વર્ષ જેટલું જીવન જીવ્યા !

સૌં સુરજખાના સ્મગણાર્થે, તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીમાન રતિલાલલાઈએ સ્વહજાર રૂપિયા જેવી નાફર રકમ ખડાયતા કૃણવણીમડળને એ શરતે સોંપી છે, કે જેનું વાર્ષિક વ્યાજ

•તે પ્રસંગે રાં સાં ગામીપર, નાં પાલીતાણાનરેરાનો આવેલ દિલસોજ પત્ર, અહીં ઉતારવા જેવો છે વાચો —

“ Your Wife must have had the greatest Satisfaction of Seeing such a big family, devoted, honest and well aducated, and any mother may well be proud of having born such children for her mother country ”

શ્રીકૃષ્ણવણી ખાતે ખર્ચાય-ખીજી શબ્દોમાં સૌં સુરજખાને નામે, જાનોજનવલ કિરણોવડે કેટલાય ગૃહમસાર અજવાળાશે અને તે જોઇને સ્વર્ગસ્થ જનેતાનો અમર આત્મા પ્રસન્ન થશે તે આશીર્વાદ સાથે કહેશે, કે દીકરા હજો તો આવા જ હજો.

-અને એ છઠ્ઠા પુત્રાદિના પિતા ! પુત્રો નિત્યના પ્રાતસ્તવન વખતે નિર્મળ મનથી ઈષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરતા જ હશે, કે પિતા હજો તો રાં સાં ગામી સરખા જ હજો. શાથી, તે આપણે સંક્ષેપમાં જોઇએ.

જેઠ માસ એટલે જ્યેષ્ઠ પુત્ર રતિલાલભાઈની જન્મગાંઠનો મહિનો; એ જ મહિનાની શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે રાં સાં ગામી વૈકુંઠવાસી થયા-સવત્ ૧૯૮૫. ૩૪||૦

એ વૈકુંઠવાસનો પ્રસંગ પણ કેવો કૌતુકભર્યો ! ચન્દ્રહાસના આખ્યાનમા આવે છે તેમ, પ્રધાન દુષ્ટયુદ્ધિએ લખેલ પત્રમાથી 'વિષ' શબ્દનું 'વિષયા' શબ્દમા પુનરાવર્તન થયું થતું ને ? થએલા તે શબ્દદેશથી વિધિના અગમ્ય વિધાન વિષે આપણને કેવી તાબુખી ઉપજે છે ! રાં સાં ગામીનો અતકાળ પણ કાળનો અગમ્ય પડદો એ રીતે જ ખેંચી રહ્યો હતો. હકીકત એમ બનેલી, કે પાલીતાણાના સ્વર્ગસ્થ દિવાન માટે મળનાર શોકપ્રદર્શક મલામા રજુ કરવાનો ઠરાવ રાં સાં ગામી ઘડી રહ્યા હતા-પણ તે ઠરાવના ગર્ભમાં ખુદ પોતાને જ હાથે-જાણે પોતાને જ માટે-એ ઠરાવ ન લખાતો હોય તેમ તે જ દિવસના લગભગ સાયકાળે એકાએક હૃદય બંધ પડ્યું અને પાલીતાણાના એ રાજ્ય-પ્રજાપ્રિય નાયબ દિવાનના જીવનનો સાયકાળ નમ્યો !

‘ ન જાને જાનકીનાથ... ’

એક દુહો છે :

“જળ તુમ આયા જગત્મે, લોક હસે, તુમ રોય;

“કરણી અયસી કર ચલો, તુમ હસો, જગ રોય ।”

‘નારાયણ’ના ઇષ્ટ નામોચ્ચાર સાથે નંદરણુદાસ ગામી પ્રસન્ન વદને પરલોક સિધાવ્યા અને તેમની પાછળ પાલીતાણા રાજ્ય રાયુ, સમાજના સુપ્રસિદ્ધ સજ્જનો રાયા, ખડાયતા ઝાતિ રોષ્ટ; કુટુંબ રાયુઃ -

ભર્તૃહરિનું સૂત્ર છે, કે

“ચક્રવર્ત્ય સસારમા જન્મ-મરણ તો છે જ,

“કરે ઉન્નતિ ... જન્મ ધયો તેણે જ.”

વશ-કુળની, ઝાતિ-સમાજની કે રાજ્ય-પ્રજ્ઞની ઉન્નતિ સાધી હોય, એના જ જન્મ, જીવન અને અવસાન ધન્ય છે. રાં સાં ગામી, પોતે એવા વિરલ જીવનની ધન્યતાને કેવી વર્ચા હતા તે તેમની યશોજ્જવલ કારકીર્દિ કહી આપે છે

પ્રથમ તેમની રાજ્યસેવા જોઈએ રાં સાં ગામીની, પાલીતાણાસ્ટેટમા એકધારી પાતરીસ વર્ષ જેટલી રાજ્યસેવા-અને તે પ્રજાપીડનને ભોગે નહિ, પ્રજાપ્રિયતાના પ્રશસ્ત થોગે !

સંવત્ ૧૯૪૯ના ફાગણ માસમા પોતે પાલીતાણાસ્ટેટના સર ન્યાયાધીશને હોદ્દે ચડ્યા; ત્યારપછી કેળવણીખાતાનો સર્વ-શ્રેષ્ઠ દરજ્જો પણ તેમણે ભોગવ્યો, જમીનખોરડાનો હક્ક, જેનું કામ અતિ ગુચવાડાવાળું ને જોખમી ગણાય છે, તે નક્કી

૫ વિધવિધ દેશીરાજ્યો, અધિકારીઓ, સ્ટેટપ્રજ્ઞ, જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિ સંસ્થાઓ ઉપરાંત પાલીતાણાસ્ટેટના સ્પેશ્યલ સરક્યુલર દ્વારા દર્શાવાયેલી દિલસોજી, થયેલા શોક ઠરાવો અને સખ્યાળ ધ તાર-પત્રો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

કરનાર સમિતિના પ્રમુખ, સ્ટેમ્પ કમિશ્નર, રેજિસ્ટ્રાર તથા પોલિસ કમિશ્નર જેવા હોદ્દા પણ તેમણે યથેચ્છિન દીપાવ્યા હતા. સં. ૧૯૬૯ ની પાલીતાણાની ગઝમનાક રેલ તો હવે ઇતિહાસાકિત થઇ છે—એ દુ.ખદાયક હોનારતથી હેબનાઇ ગયલાં સખ્યાબન્ધ અમહાય કુટુંબોને રાહત આપવામા તેઓ અગ્ર-સ્થાને હતા. રેલસકટ નિવારણ સમિતિનો જોખમી કારોબાર એમને જ સોંપાયો હતો અને તે અણીશુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ કારો-બારની કદર કરીને હિન્દી સરકારે તેમને ‘રાવ સાહેબ’ના ઇલકાબથી નવાજ્યા હતા.

આ કાર્ષ એક જ પ્રજાકીય કામ તેમના હાથે નથી થયું: પાલીતાણાસ્ટેટમાંથી દારૂના પીકાની જડ ઉખડી ગઇ, તે ૨૦ સાં ગામીને જ પ્રતાપે રહાની હોટલો પણ પાલીતાણામા નહિ જોઇ શકે. અગ્રેજી શાળા ચાર ધોરણ જેટલી હતી, તે હાઇસ્કૂલમાં ફેરવાઇ ગઇ તે પણ ૨૦ સાં ગામીની જ જહે-મતને આભારી છે.

૨૦ સાં ગામીએ જેમ પ્રજાનો ચાહ જીત્યો હતો, તેમ નાં પાલીતાણાનરેશનુ ચિત્ત પણ જીતી લીધું હતું. ગામી, એટલે સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિ ! એ જ વિશ્વાસને લઇને તેઓ આદિપુરના મેનેજર થયા હતા અને નાનીમેળના ભાયાતી ગામનો વહીવટ તેમને હસ્તક સોંપાયો હતો. વળી તેમની પાસેથી, એડમિનિસ્ટ્રેશન દરામયાન પર્સનલ એસિસ્ટન્ટ તરીકે ‘સલાહકાર’ની સેવા લેવામાં આવતી; પાલીતાણાના હાલના નાં ઠાકોરસાહેબના ખાનગી સલાહકાર પણ તેઓ જ હતા. સ. ૧૯૫૪ માં નાં ઠાકોરસાહેબ જ્યારે તીર્થાટને ગયા, ત્યારેય રાજ્યની કુલ સત્તા ૨૦ સાં ગામીને સોંપાઇ હતી

સુરખ્ખીથી પોનાની નિત્યનોંધમા એક સ્થળે લખે છે:-

“સદ્ગત નામદાર મહારાજ નામસિંદણ બહાદુરે મને એવી સારી રીતે રાખેલ, કે ધિટિશ સર્વિસ જેવી સ્વતંત્રતાથી હું કામ કરી શકતો” દેશીગજ્યોના હોદ્દાપર ચડવું અને પાંતરીમ વર્ષ પર્યંત માનભેગ ટકી રહેવું એ ન્હાનીસૂની વાત નથી—ખાંડાની ધારપર ખેલવા કરતાં પણ વધારે વસમી વાત છે. તે સ્થિતિમા હોદ્દો જાળવવો, દગજાને દીપાવવો અને રાજ્ય—પ્રજા ઉભયને કલ્યાણકારી કર્તવ્યમા રત રહેવું તે એકાનિષ્ટતા, પ્રામાણિકપણું, કુનેહ અને પ્રતિભાશક્તિ સિવાય બનવું બહુ દુર્ધટ છે—એ સમજી જતા ગાદીપતિ એકદર હોય, કેવળ લક્ષ્મીભૂખ્યો કે એશઆરામી હોય તો પ્રજાની આબાદી અને રાજ્યની ખીલાવટ ન જ થઈ શકે એ પણ દેખીતું છે. નાં પાલીતાણાનરેશ વિષે રાં સાં ગામીએ સ્વાનુભવ આલેખ્યા પછી વિશેષમાં એટલું જ લખવું અવશિષ્ટ રહે છે, કે ગામીસાહેબના ગત થયા પછી પણ તેમની સેવાનું કાયમી સમ્મારણું રાખવાનું પોતે ચૂક્યા નથી. પાલીતાણામા, સ્વર્ગસ્થના નામનો “નારાયણ ધાટ” બન્ધાવવાને લગતો સરકયુલર તાજેતરમા જ પ્રસિદ્ધ થયો છે !

બાકી એક જ મુદ્દો: “પાંતરીસ વર્ષ જેટલી સેવાને પરિણામેય ગામીસાહેબ નાચબદીવાનનું પગથીઉ વટાવીને આગળ કેમ ન વધ્યા ?” વાચકને કદાચ આવી શકા ઉદ્ભવે તો તેનો ખુલાસો, રાવ સાહેબની નિત્યનોધમાથી મળી આવે છે—માત્ર ખુલાસો નહિ; એ નોધમા, ગામીસાહેબનું નિર્મળ હૃદય વંચાય છે, ઉમદા ખવાસ, વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, પવિત્ર અને ઉદાત્ત ભાવના, પોતે કેવા ધરાવતા હતા, તે સ્પષ્ટ થાય છે. વાચો:—“પ્રયત્ન કર્યો હત, તો દીવાનને હોદ્દે પણ પહોચત; પરંતુ તેમા જે પ્રકારની શક્તિઓ જોઈએ, તે મારામા નથી. એવી શક્તિઓ ફેટલાકમા સ્વાભાવિક હોય છે; તેમાનો હું નથી.

તે શકિનઓ પ્રાપ્ત કરવામા કેટલાક ગુણો-કે દુર્ગુણો, જે ગણો તે-મેળવવા પડે છે, તે માટે જેવું અન્યઃકરણ જોઈએ, તે મારામા નથી, અને નથી તેથી પરમાત્માનો ઉપકાર માતું છું. મારું મનુષ્યજીવન સાર્થક કરવા માટે જે સામગ્રી હું પ્રાપ્ત કરું છું, તેનો વિધાન કરે એવી ભુદ્ધિ ન થાય, તે માટે પરમાત્મા મને શારીરિક, માનસિક તેમજ નૈતિક બળ આપે.”

પરમાત્માએ તેમને કેવું બળ દીધું હતું, તેનું નિરીક્ષણ કરવા, હવે સ્વર્ગસ્થની રાજ્યસેવામાથી ખસીને તેમના જીવનની અન્ય ક્ષાઓ નિહાળીએ:

સંવત્ ૧૯૫૧ થી એટલે પહેલી પચ્ચીસીના સામા તટે પહોંચતાં જ-૨૦સાં ગામીના જીવનમા વ્યવસ્થિત ધાર્મિક સંસ્કારો રેડાયા-શ્રીમન્નથુરામ શર્માના વ્યાખ્યાનોદ્વારા. ગામીસાહેબે ત્યારથી ઊપવીત ધારણ કર્યું, તમ્માકુંતુ વ્યસન ત્યજ્યું, પોતાના બે મોટા પુત્રો-મણિલાલ અને રતિલાલને પણ ઉપવીતસંસ્કાર થયા, સન્ધ્યાદિ પૂજન, પ્રભાતના ઉગતા પ્રદરતું એમતું નિત્ય-કર્મ થઈ પડ્યું: જીવનના ટકાવ સારૂ શ્વાસોચ્છવાસ અને દવાની જેમ અનિવાર્ય અગત્ય છે, તેમ ધર્મપાલનની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે-સ્વધર્મપાલન સિવાયનું જીવન, તે સાચું જીવન જ નથી-એ સૂત્ર હૃદયપટે કાયમને માટે કોતરાઈ રહ્યું અને સરોવરના નિર્મળ જળમાં સૂર્યનું સ્વચ્છ પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તેમ તેમના જીવનજળમાં ઇશ્વરકૃત પ્રતિબિમ્બિત થઈ રહી.

—અને ધર્મના આવા વિશુદ્ધ સંસ્કારને જ પ્રભાવે, ધર્મંડ કે પાખંડની ગન્ધ સરખી પોતે જીરવી ચકતા નહતા; પોતે અનીતિ કે દુરાચરણના કદા દુશ્મન હતા; દયાળુ હતા, છતાં એ ‘મર ન્યાયાધીશ,’ ન્યાયનોલનમાં પૂરા ઉગ

હતા-ભેદાભેદ, છૂટછાટ, આંખમીંચામણાં, છૂટાખ્ધારી-એવું કથુ જ કરતર ઇન્સાફને કાટે પડવા દેતા નહિ સ્વભાવે ફૂલ સરખુ એમનું મૃદુ હૃદય ન્યાયની નજરે વજ્ર સરખું કડિન લાગે-અને એ રીતે, ન્યાયને પોતે ધર્મની ખારીકમાં ખારીક કસોટીએ કમાવા દેતા. રાં સાં ગામીનુ જીવન આલેખનાર મિં અલીમાહમદ આરખીના શબ્દોમા લખ્યુ તો ‘પાલીતાણાનુ ન્યાયખાતું અદલ ઇન્સારી, નમુનેદાર અને અનુકરણ કરવાયોગ્ય ગણાવા લાગ્યું છે, અને જેને માટે સ્ટેટ તથા પ્રજા મગફરી લઇ શકે છે, તે સ્થિતિ ખાસ રાવસાહેબના નિષ્પક્ષપાત વલણને આભારી છે’ આ તેમનુ ધર્મસંસ્કરણ ! આધળી શ્રદ્ધાવાળુ ‘વૈષ્ણવીઝમ’ નહિ, પણ સમ્યાઇ અને નીતિપૂર્ણ નગદ ધર્મી સંસ્કરણ ! અહીં એ પણ જણાવવુ જોઇએ, કે પોતાના કુળદેવ શ્રી ક્રોટવર્કજીના મંદિરમા પણ પાંચસો રૂપિયા જેની સારી રકમની તેમણે ભેટ કરી હતી, અને તેમની ધાર્મિક વૃત્તિથી આકર્ષાઇને જ નાં મેરખીનરેશે નન્દકુંવરખા અનાયાશ્રમના એક દ્રસ્ટી તરીકે તેમને પસન્દ કર્યા હતા.

એવા ધર્મનો પ્રભાવ, ગામીસાહેબના સમાજ-જીવનમાં કેવો પ્રવર્ત્યો હતો તેનુ હવે વિહંગાવલોકન કરી લઇએ-

પોતે આદ્યપુરના મેનેજર હતા ત્યારે અને નાનીમાળનુ ભાયાતી ગામ તેમની હકુમત હેઠળ હતુ ત્યારે, ખોટી મોટાઈ કે મમતના માર્યા ચતા ખર્ચવરા તેમણે કમી કરાવ્યા હતા ‘જૂનુ,’ તે તમામ ‘સોનુ’ નહિ, પણ જૂના રીતરિવાજમાથી ઇષ્ટ અને હિતાવહ હોય એ જ ચલણ કરવાનો એ વયોવૃદ્ધ મુરખખીનો આગ્રહ, આજના કહેવાતા જ્ઞાતિ-આગેવાનોને ધડો-લેવા યોગ્ય છે. સ્ત્રીમંત્રભોજન વર્જ્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા, યુવાન-

વર્ગમાં તો હવે લેવાય છે, પણ ગામીસાહેબ મૂળથી જ એ મતના હતા. મરનાર પાછળ કાયદાં થાય, કેટલેક સ્થળે તો વળી ફરજિયાત થાય, એક જ નહિ, પણ અખે કે ત્રણ ત્રણ નાતો થાય અને તેય વળી ઉપર ધીની-ભારે ખર્ચનાં મિષ્ટાન્નની ! રાં સાં ગામી એ રક્ત ને વિત્તસોપણી રૂઢિથી વિરૂદ્ધ હતા. એમનું મતવ્ય તો એ હતું, કે ‘આર્થિક સ્થિતિ થણી સારી હોય તો એકાદ નાત કરવી બાકી એ નિમિત્તનો ખર્ચનો મોટો ભાગ વિદ્યાદાન ખાતે જ બલે ખર્ચાય.’ લગ્ન-સીમંત પ્રસંગના આદ્વાની રૂઢિ વિષે પોતે એવો મત ધરાવતા, કે ‘કૌટુંબિક સ્થિતિ હમેશા એકસગળી રહેતી નથી; તેથી ભણેજ વગેરેમાં આદ્વાનો નિયમ એવો રાખવો જોઈએ, કે જેથી પોતાને તેમ ભવિષ્યની પ્રબળતા ભારે ન પડે’ પોતે રૂઢન કુટુંબના રિવાજથી પણ વિરૂદ્ધ હતા. ટુંકામાં, પાંચમી ખડા-યતા પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાનેથી વચ્ચાલું તેમનું ભાષણ વાચ્યો; જનતાને સ સાર અને સામાજિક સુધારણાની દિશાએ વાળવા સાડ પોતે કેવા વ્યવહાર સન્માર્ગો સૂચવતા ગયા છે તે, એમાંથી જોઈશે એટલા જડી આવશે

બાકીમાં થોડાંક પ્રકીર્ણ સસ્મરણો રહ્યાં : અતિથિના આદરથી અને પુણ્ય-પરમાર્થથી સ્વર્ગસ્થનો ગૃહસંસાર ઉજ-માણો હતો. ‘જીવનસ્મરણો’ નામના મારા પુસ્તકમાં વચ્ચાતી રવિતા—

“ધન પામી, ધન વાવરે, એ જ ખરા ધનવાન,

“મણિધર-શિર મણિ રૂડો, ત્રહાય ‘મણિધર’ નામ:”

એ રીતે પોતે ધનપાળ નહતા, પણ સખાવતી ને દાનવીર

* એ જ નિયમે તેમના વૈકુંઠવાસ પછી રૂઢનકુટુંબ થયું ન હતું કે લાગટ મિષ્ટાન્ન સોજન દડયાં નહતા.

કેશવ શેઠ કૃત

પુસ્તકો

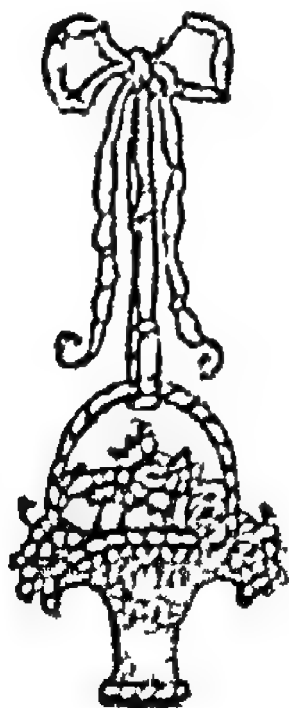
સ્વદેશ-ગીતાવલિ	૦-૧૪
રાસ	૦-૧૨
મધુચરણે	૦-૮
સ્નેહસંગીત	૦-૧૨
અજલિ	૧-૪
જીવનસ્મરણો	૨-૮
કળિયુગની વાતો	૦-૧૨
મહાગુજરાતનો મહાકવિ	૦-૩
રાસમંજરી	૦-૧૨
ફૂલછાળ	૧-૮

સભાજીનું રાજ્યારોહણ | 'મન્નળન્ધુ'ના
કોન્સ્ટેન્ટિનોપલની કથા | બેટપુસ્તકો

ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર
ચારરસ્તા, અમદાવાદ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ਹਿੰਦੁ ਨਾ ਤੰ ਘ

અ મ દા વા દ માં માણેકચોક પાસે મહરતપોળ છે કહેવાય છે, કે સાગરમતીનો વહેણો ત્યાં સુધી હતો. પછી કાળક્રમે નદીના પાણી ફંટાયાં; સાગરમતી આઘી ગઈ અને સૌથી પહેલી પોળ બાંધવાનું મુહૂર્ત મડાયું, તે મહરતપોળ.

મહરતપોળ પાસે માંડવીની પોળ છે. તે માણેકચોકમાં થઈને આસ્ટોડિયા ચક્રલાને મળે છે. અગરખના પાનાંનાં પડ જોયાં છે ? પડમા પડ તે વળી પાછા પડ ! એમ, માંડવીની પોળમાં નાની-મોટી નરી પોળો જ પોળો

તે વખતે, આજના જેટલો લગ્ય તે ભરાવદાર માણેકચોક હતો જ નહિ ગતના નવ વાગ્યા પછી કોની મગફર છે, કે બહાર નીકળાય !

એવા એક પ્રસંગે, પોળ બહાર-સરિયામ રસ્તે, છતાં ગલીકુંચીએ સતાતી છૂપાતી-કોઈ બાઈ ઉતાવળે પગલે જતી હતી. માથે અમાસની ઘેર અન્ધારી મંધરાત, કાળાં કર્મની પ્રત્યક્ષ પ્રતિકૃતિ સમી, ગાજતી હતી, ઠરી જવાય એવી ઠંડી અને મંધરાતનો સમયઃ ઉજડખંખ લાગતા માણેકચોકમા, આવે વખતે કોણ બહાર ફરતું હોય ! ત્રિશાઓમાં મુનકાર ભાસતો . બધે જ સુમની સ્મશાનશાંતિ પહેરાવાળો પણ, ધૂણીના ગોટ માથે ધીમા તાગે સળગતા, લાકડાના લીલા ટુંદાની હુદ્દે ઓવરકોટ ચડાવીને ઝોકાં ખાનો, અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં ખેંકો હતો. એની નજર ચૂકાવીને બાઈ આગળ ચાલી. માણેકચોકમા, માંડવીની પોળના પડતા મુખદ્વારમાં દાખલ થઈ. આખી યે પોળ સહિસલામત વટાવી, તે આસ્ટોડિયા ચક્રલે

નીકળી. પોળબહાર નીકળીને પડતા કાલા આગળ લગીર ખમચાઈને બેઠી રહી. તેણે આમતેમ જોઈ લીધું. એની આંખમા ભય હતો, અતરમા વ્યગ્રતા હતી, મ્હોંપર કરુણતાની સ્પષ્ટ છાપ માલમ પડતી. એની લાચાર ને ફિક્કી કીકીને વિશ્વાસ પડ્યો, કે પોતાને ટોકનાર કાંઈ જીવ રસ્તામાં નથી રખડતો, ત્યારે પાછી તે નદીને રસ્તે 'વાસભર્યા' હૈયે અને ભારે પગે ચાલવા લાગી.

કહ્યું તેમ, માથે અમાસની શ્યામલ મધરાત ગાજતી હતી અને એ ચન્દ્રવિહોણી રાતના જ ખીજ સ્વરૂપ સરખી બાઈએ વિધવાની કાળી સાડી ઓઢી હતી એની છાતીએ 'સંવાશેર માટી' નું બાળક હતું-છેક હમણા જ અંકુરિત થતી ફૂલકળી જેવું રજનીને અંકે રમતા અસખ્ય તારા, વિધવા જે હત્યા-કાંડ આદરનાર હતી, તે માટે તેને ભયકર હાસ્યે હસી રહ્યા'તા. વિધવાને તેની તમા નહોતી-એને કાંઈની એ પરવા ક્યાં હતી ? વિધવા અત્યારે 'વિધવા' નહોતી; વિક્ષેપી નાગણુ હતી. તે ચાલી-આગળ ને આગળ: પાછુ વાળીને જોયા વગર નદીને રસ્તે અને, રાણીના બાગ આગળ આવતાં, ફૂતરાના ભસવાનો કર્ણકંઠોર અવાજ સાભળી તે ભડકી. વિધવા તરછોડા-યલો અનાથ જીવ હતી; છતાં બાગ સામેના વડના ઝાડે, ક્ષણેક એને રાહત આપી ઝાડની છાયાતળે તે ધડીક થભી-નજરને, સિ. હી સાખરમતીના ઢોળાવ ભણી નાખતી, અવાચક જેવી, જોઈ જ રહી. વળી ઘેનથી ઘેરાઈને, છાતીએ વળગેલા બાળક તરફ સહસા દષ્ટિ પડી. વિધવાના શુષ્ક હૃદયમા રહીસહી વત્સલતાની લાગણીનો વેગ કાંઈક વધ્યો. એનું હૈયું ધડકી ઉઠ્યું ના રહેવાયું લુખખી આખો આંસુ-ભીની થઈ. તેણે, હળવેથી, હાથમાના બાળકને એક-માત્ર એક ચૂમી લીધી. તે ટગર ટગર બાળક સામે જોવા લાગી. દીર્ઘ

નિઃસ્વાસ સાથે, લગ્નાશ લાવે, ઇશ્વરના અસ્તિત્વને શોધતી હોય તેમ, અનન્ત આકાશ સામે જોયું કાંઈ જવાળ, કાંઈ ઓથ, કાંઈ આસ્વાસન. કશું જ ન મળે ! અથવા એવા નિરાશાના સૂર શા સારું ? વિધવાના દિલમાં વસતા દેવે, તદ્રા-વસ્થા ભોગવવાને લીધે અગમ્ય ગ્રેસણા મળવા છતાં કીલી જ ન હોય !

ઝીલાયા દૂરદૂરથી સરતા સગીતના સૂર ! બાગની સામે ઉભી, લદ્દની અન્દર જનારન આફર દેતા દરવાજા ભણીથી તે સરોદ નીકળતા હતા. ત્યાં વાળાં વાગતા અને વિવાહના ગીત ગવાતા. સુનસુન ઉભેલી વિધવાને, એ ગીત-સગીતે આકર્ષા-બાલ મૃગલીન વીણા આકર્ષતી હોય તેમ. અન ધેરાયલું વાદળ વેરાઈ જતા આછો ઉજ્જેશ પડે છે, એવા ચમકથી, વિધવાની કરુણ કીકી ચમકવા લાગી. એના શિથિલ પગમા નવું જોમ પૂરાયુ નિમિષમાત્રમાં તેનો હત્યાકાંડનો વિચાર વિલાઈ ગયો. તે દોડી-આશાલયો હૈયે ગઈ લદ્દની અન્દર જતા જતા, નદી તરફ તેણે નામનો ય દષ્ટિપાત ન કર્યો.

લદ્દમા લગ્નવિધિ ચાલતો હતો વર-કન્યા, મંગળદેગ ફરીને ઉભા હતા. કન્યાના હાથમા ગુલાબનું ફૂલ હતું. તે અજ્ઞ-ણતા નીચે પડી ગયું. ગુલાબનું પતન ચયું અને પતનમાથી અધઃપતન-વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા લખ્યું ? ફૂલ નીચે પડતા જ વરના પગની એડી તળે છૂંદાઈ ગયું. ફૂલની આ દશા ન જાણી વર-કન્યાએ, ન જાણી જગતે જાણી માત્ર પેલી વિધવાએ.

વિધવા તે જ ક્ષણે ત્યાં જઈ પહોંચી હતી. વરના ચરણ તળે ચપાઈ-છૂંદાઈ જવાને સરખાયલા ગુલાબની સ્થિતિ જોઈ તેનું અંતર બહોવાઈ ગયું : “ એણે મને આમ જ છૂંદી નાખી નથી ? ” એના સુક્ષ્મ હોઠ ફફડ્યા. પણ વિધવા અહીં

ઝાઝો વખત થોભી શેકે એમ નહતુ લગ્નસાજનિયાં પોત-
પોતાની ધમાલમાં હતા. વિધવા પોતાની વેતરણ ઉતારવાની
તક શોધતી હવાત. આ મારી નહી હતી-નહિ, તેની વેધક દષ્ટિ,
લગ્નપ્રસંગ માણુવા આવેલા શેઠીઆઓની ગાડીઓ તરફ ખેચાઈ
રહી હતી. એને એક ગાડી ગમી. તે બ્રૂમગાડી હતી-ખારણા
બન્ધ થાય એવી.

“ગરીબને ઘેર ગાડી ન હોય; એ શોખ તો શ્રીમંતો જ
લોગવે. બેટા, બાપુ ! તારૂ ગળુ ગુગળાવી નાખવાની કે તને
નદીમા પધરાવવાની હિમત કેમ ચાલે ? ગાડી કાઢ શેઠીઆની
હશે. શેઠીઆને પનારે તને છોડી મેલું છુ...સુખી થા.”

—અને છેલ્લી બચી લઈ, ઉબ્બુ શ્વાસે ને ફડકતા શ્વે,
વિધવાએ પોતાના ફૂલખાલકને ગાડીમા સુવાડ્યો ને અધાર
રાતના અન્ધાર પડે તે કયાય અલોપ થઈ ગઈ.

* * *

“ગ રૂ બ નુ નસીબ ગરીબ,” એ સનાતન સત્ય હો વા
ન હો; છતા કેટલીકવાર એ કહેવત ખરી પડે છે જ ને ? બાળક
સુખી થાય એ ઇચ્છાએ તેને બ્રૂમગાડીમા સુવાડીને વિધવા
વધાય થઈ, પણ તે વાહન કાઢ શ્રીમંત-શેઠીઆનું નહોતું-ઉજળા
લેખાશમા જર-ઝવેરાતનો શિકાર શોધના બદમાશનું હતું !

મેળો હોય, મહેશીલ હોય, સમારમ્ભો હોય, ત્યા એવા
બહાદર બદમાશોની હાજરી હોવાની જ પોષાક કે બોલીચાલી-
પર્યા બદમાશી બહાર પડી જાય એવા એ કાચાપોચા
નથી હોતા. તમારી જ બેઠક પાસે બેસી શકે, તમારી
ખાણી-પીણીમા ને વિનોદ-ગોઠડીમા છૂટચી ભાગ લઈ શકે અને
ધાર્યો શિકાર હાથ લાગતા, લાગ બેઠને ઉચાળા પણ ભરી જાય !
લગ્નના લગ્નસમાગ્રલનો લાગ બેઠને કેટલીક ખીજ ટેક્ષીઓ સાથે,

બદમાશે પોતાની બૂમગાડી ભેળવી દીધી હતી, અને આ તરફ જ્યારે શાંતિથી લગ્નવિધિ શરૂ થયો, ત્યારે બદમાશે, ધરેણાથી શણગારાએલા કાંઈ બાળકની શોધ, શિકારી કૂતરાની શાંતિથી કરવા માડી હતી, પ્રણુ આજ એ મુદ્દત જોયા સિવાય આવ્યો હશે કે કેમ, તે તો તે જાણે પણ એની ઉમેદ જ ન જ આવી અને લગ્નસાજનિયા વેરાવા માટે તે પહેલા જ, મંડપથી દૂર, બાજુપર રાખેલી બૂમગાડી તેણે પોતાને રસ્તે છોડી મૂકી.

અન્દર સૂતેલા બાળકનો નશો ધીમે ધીમે ઉતરતો જતો હતો ગાડી ભદ્રના કિલ્લાની બહાર નીકળીને કાટની રાંગ આગળ આવી, કે તેણે રડવા માંડ્યું બદમાશ ચમક્યો અને હવે જ ખબર પડી, કે અન્દર પોતાના સિવાય એક બીજો જીવ સૂતેલો પડ્યો છે ! ગજવામાંથી પોકેટલેમ્પ કહાડી, રોતા બાળકપર સર્ચલાઇટ નાખ્યું. તે તરતજ પામી ગયો, કે કાંઈ વિધવાએ તરતના જન્મેલા બાળકને ગાડીમાં નાખ્યું હોવું જોઈએ એના અગર દાગીના તો હોય જ કયાથી ? ગળે તાવીજ માત્ર હતું. બદમાશને વેઠ કે વાટે જતા પલિત વળગવા જેવું લાગ્યું. એના દિલમાં ઘ્યાનો છોટો મગ્ગો હતો, તો તે બદમાશીનો ધધો ખેડવા જેટલો અન્ધ કેમ થાત ? બૂમગાડીનું બારણું ખોલ્યું અને આમતેમ નજર ફેરવી જોઈ, કાટની રાંગ આગળ ઝાડની ઝૂંકેલી ઘટા તળે, લુગડાની નાનકડી પોટલી ફેંજેટી દે તેમ, બાળકને ધરતીમાતાને જોળે પધરાવી, બદમાશ નદીપાર નીકળી ગયો.

* * *

પિશાચ લીલા જેવી સમાજની લોહીચૂસ રૂઢિને ભોગે કન્યાકાળમાંથી રમા પત્ની બની હતી અને પત્ની થયાને બીજે જ વર્ષે એના કમનસીબ કપાળનો સૌભાગ્યચાહલો ભૂસાયો

અને વિધવાપણાનો ડામ દેવાયો હતો. રમા વિધવા થયા પછી પોતે તપસી અને, એ ખીલકુલ અશક્ય હતું; કેમકે એ જાતની તાલીમ તેના જીવનને મૂળથી જ મળી નહોતી, તેમ એ પ્રકારનું વાતાવરણ પણ મુદ્દલ ન મળે. રમાની રસવૃત્તિ, પત્નીપદે ઢઢોળીને જાગ્રત કરી હતી અને તે પૂરો ઉપભોગ ભોગવવા માટે, તે પહેલાં તો એનો અમૃતજામ કૂર કાળે ઢોળી નાખ્યો હતો. પરણ્યો પરલોક સિધાવ્યો, રમા વિધવા થઈ, સાસરિયાએ એને નકારા પગલાંની ઠરાવી હડધૂત કરી નાખી, પિયરની પાખમા લે એવું કાંઈ હયાત હતું નહિ: ‘રહે તો આપથી અને જાય તો સગા બાપથી’ એ કહેતી પ્રમાણે, ઘર, કુટુંબ અને સમાજથી તરછોડાયલી રમાએ રાહત શોધવા માડી. રાહત શોધતાં તે ‘તપસી’ ન બની પણ પરાયા પુરૂષની ઇદ્રજાળમાં લોલાઈને લપસી પડી. પુરુષે લપસી પડતી વખતે એની બહાર ન કરી-બદ્ધે પોતે પાકો બેવડૂક બન્યો. હરામના હમેલ રહેતા જ વરણાગીએ વિશ્વેશ્વરે. અત્યારસુધી ઘેર નિદ્રામાં ઘેરતો તેના દિલનો દેવ જાણે હવે જ જાગ્રત થયો હોય તેમ સમાજ અને લોકલાજના વિચારે તે લેવાઈ ગયો અને, ‘તુ તારૂં ફેાડી લે-હું કાંઈ ન જાણું’, જીને રમારૂં ફેાડીરોપાને તેણે દૈત્યની નિર્દયતાએ તરછોડી કહાડ્યો જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય, તેમ પેલો પિશાચ જીવડો પોતાના નિત્યકામમાં રત રહેતો. વિધવા-રમા-લપસી તે લપસી, એને કાણ ઉદ્ધારે ?

રમા એક જણથી છેતરાઈ હતી અને સમાજથી તરછોડાઈ હતી, છતાં એને સમાજમાં રહેવું હતું. તે ‘યોગિની’ અને એવું તેનામાં બળ નહતું, તેને મરી જવું મીઠું નહોતું લાગતું: રમા પણ મનુષ્ય હતી. તે સુંદર હતી અને એની ગૌવનવસન્ત હતી તો હમણા જ પૂર બહારમાં ખીલતી હતી :

રમાને જીવવું હતું-સમાજ વચ્ચે રહીને જીવવું હતું. જીવતરમાં નડતર રૂપ હતું પેલું બાળક. માતાને, પોતાનું જ બાળક બલારૂપ લાગ્યું! તેણે તે નડતરને દૂર કર્યું. બાળક સુખી થાય એવો રસ્તો શોધીને દૂર કર્યું. પણ પરિણામ વિપરીત નીવડ્યું.

* * *

અમાસની એ અંધાર રાત આથમા ગઇ હતી અને ગુલાબી આકાશમાં આડો ઉજ્જેશ પચરાતો હતો કોઇ કોઇ વાર પ્રભાતિયાનો ધીમો, ઉંડો, દૂર દૂરથી સૂર સભળાતો. સરિયામ રસ્તે, પાણીનો જટકાવ થવા માડતો હતો. લોકની આવ-જા બહુ ઓછી હતી-હજી તો મિલોના મિનારારૂપ મરઘા બોલ્યા નહતા. તે વખતે, પુર્ગોડિયાની તાજી હવા લઇ, શરીરને સ્વચ્છ ઉષ્મા દેવા સારૂ નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઇન્દુ દરવા નીકળી પડ્યો હતો. તે રાણીના બાગ આગળ આવ્યો બાગની અન્દર, સૂર્યનારાયણનાં દર્શનની રાહ જોતાં સુન્દર ફૂલને નયન ભરી નિહાળ્યાં અને ત્યાથી તે આગળ ચાલ્યો.

થોડેક ગયો અને એના પગ આગળ-એલિસવિજપરના ચડાવ પાંસે જ-કંઈક અથડાયું. ઇન્દુએ નીચે જોયું. શક પડ્યો. હાથમાની લાકડી વડે, અથડાયેલી ચીજને સંકોરી. લુગડું ખસી ગયું અને વિધવાના પેલા બાલકનો મુલાયમ છતાં, ઠડીથી અક-ડાઇ ગયેલો દેહ દેખાયો. ઇન્દુ સ્તબ્ધ થયો.

એ વખતે, સામેના બાગમાં, સૂર્યનારાયણનું કામળ ફિરણ ઉતરતું હતું. એ સુરેખ ફિરણ, ફૂટતી ફૂલ-કલિકાઓને ને ખીલેલા ફૂલને જાણે પંપાળતું ન હોય!

ઇન્દુએ એ જ રીતે પેલા અનાથ બાલકને શરીરે હાથ ફરવો. ‘ ઉકરડે ઉગેટાયલા ’, દેવદીધા એ ફૂલબાલકની છાતીએ

હાથ આપી નેયો. બાલક બેભાન હતુ, મરી ગયુ નહોતુ એની છાતી, ધીમા શ્વાસે ધડકતી હતી.

ઈન્દુએ ફરવા જવાનુ આજ એટલેથી જ પતાવ્યુ બાલકને લઈ તે ટેક્રસીમા બેસીને ઘેર પાછો ફર્યો

ઈન્દુને, હૈયાફૂટા સમાજે 'બડખોર' નામનો બિલ્લો, વણુમાગ્યો પધરાવ્યો હતો અને એક રીતે તે બડખોર કહેવાય પણ ખરો ઈન્દુ બડખોર હતો, પણ સમાજનો નહિ; સમાજના અનિષ્ટ રિવાજનો પરપરાગત ચાલતી આવેલી રૂઢિના રોગને હરકોઈ ભોગે દેડે કરવા જેટલો, જરીપુરાણા રીતરિવાજનો એ કદો દુશ્મન હતો. બાળલગ્નો, પરિણામે બાળમાતાઓ અને એનો જે પરિપાક, તે બહેતિયા અવતારની ભુતાવળ ! આર્યસંસ્કૃતિને અક્ષતવ્ય કલકરૂપ આ સ્થિતિ તેને અસહ્ય હતી. કહેવાતી કુલીનતા સાથે લગ્ન, પૈસા સાથેના પરણ કે સાટા-તેબડારૂપ વર-કન્યાના કબાલા. પસન્દગીના લગ્નનુ તો નામનિશાન ન મળે ! અન્ધશ્રદ્ધાથી ભારોભાર ભરેલી ધર્મધેલછા, મમતીલા અર્થવરા પાછળ ખપી જવા તૈયાર, પણ એ જ નાણા કે એનો અમુક અંશ 'વિદ્યોત્તેજક લડોળ' મા ભરવાનુ કહેતા લોક મરવા પડે નિરાધાર કુટુંબો, અનાથ બાળકો અને હડધૂત થતી વિધવાઓના શાપ અને આંસુથી બિલકૂલ બદ્ધસુરત બની ગએલા હિન્દુસમાજ પ્રત્યેના અસતોષની આગથી ઈન્દુનુ અતર ચચણી જતુ

—અને આ 'લય'કર' કારણોસર નાતે એને ક્યારનો ગુન્હેગાર ગણીને પોતાના ગન્ધાતા વાડામાંથી રદબાતલ કીધો હતો.

ઈન્દુએ નાનકડુ મડળ સ્થાપ્યુ હતુ. અખરમા હોમાઈ જવા તૈયાર હોય એ જ મર્દખચ્યાઓ એમા લખી શકતા,

એ મંડળનો પોતે મુખ્ય નિયામક હતો, તે ગણસી રૂઢિઓ સામે હલો કરવાના હમેશાં પ્રસંગો શોધતો અને જવલ્લે જ એકાદ તકને ખાલી જવા દેતો.

ઇન્દુ, નાતોની નાદિરશાહી તોડવા મથતો, ખોટા ખર્ચ-વરાપર પિકેટિંગ લગવતો ; જીવાનજનતાને સંસારસુધારા સંબંધી અનેકવિધ વિધિથી ઢગવતો; સમજીવર્ગમાં એનું સારૂ માન હતું

34140

કચરો અને નરક ઢસરડી-ઢસગડી સમાજને અને એના રસ્તાને સ્વચ્છ ગાખનારો વર્ગ અસ્પૃશ્ય, અને ભઠીઆરૂ ફૂટતો કે લાલ પાણી પીનારો, ધ્વજાના મુખમાથી નીકળેલો બાહ્ય પવિત્રતાનું પુતળું ! ઇન્દુને આ ચિતાર ચીતરી ચડાવતો, એને અંગે કપારી છૂટતી. સ્થિતિચુસ્ત સમાજની દ્રશ્ય મારી કે મીટાવી દેવાય નહિ, ને તે પહેલાં જ પોતે મરી જાય, તો જીવ ગતે ન જાય, એટલી એને તમન્ના હતી.

એવા ઇન્દુને હાથ આજ અનાથ બાળક ચડચુ એના દિલમાં, બાળકને આમ ઉશ્કેટી જનાર તેની જીજ્ઞાસા દોષ વચ્ચે, તે કરતા હજાર દરજ્જે વધારે દોષપાત્ર, બાદને ફસાવનાર નરપિશાચ લાગ્યો. પણ દોષનું માપ કહાડવા કે એનું ગણિત ગણવામાં જ તે રચ્યોપચ્યો રહે એવો તરંગી સુધારક નહોતો. ઘેર ગયા પછી ઘટતા ઉપચારવડે, મરવાની અણીપર આવેલા બેશુદ્ધ બાળકની બરાબર ઠંઠેકે થઇ અને પહરના પૂરતા ખર્ચે સંપૂર્ણ દેખરેખથી ઉછેર-પાલન થાય એ રીતે, તેને 'અનાયાત્રમ'માં સોંપાયો

સાચું કાળ નમે છે, રાત પડે છે, મધરાત થાય છે અને આલ ને અમ્ભોધિના આખને એકઠાથ કરવા જેવી ગળવર પ્રવૃત્તિઓને પણ પડતી મૂકી, જગત્ જંપી જાય છે જીવનમા જાણે કોઈ જ કાર્ય કરવાનું બાકી ન હોય, તેમ સમસ્ત જીવન નિદ્રાની મીઠી પાખમા નિરાતે ઉઘે છે. તથાપિ, મનુષ્યજીવનની અન્દર ? નાડી કે હૃદયના ધબકારા? શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા ? નિદ્રસ્થ મગજ માંનો અખ ડબ્બત પેલો યાનત તુ ? સર્જનહાર એ પ્રત્યેક પાસે પોતાનું કામ કરાવતો અહોનિરતર જગત્ જ હોય છે. કુદરતનો અણુએ અણુ તપાસો. તમને એમ લાગે છે, કે જનતા ઉઘે એટલે એના જીવનને—અથવા પેલા વૃક્ષો, લતા, ફૂલ આદિના જીવનને પણ જગત્નિયતા કેવળ તદ્દા કે નિદ્રાને જ ખોળે નાખે છે ? એમ જ હત, તો એ જ લતા કે એ જ ચીમળાયલું લાગતું ફૂલ પાછું પહોરોડના ઝાકળ વખતે ફૂલ્યું ફાલ્યું દેખાય જ કેમ ?

શું મનુષ્ય કે શુ ફૂલ, ઉઘે, પણ અન્દરનું ચેતન—અગ્નિ હોત્રિના અખડ તાળ અગ્નિ પેઠ—જગત્ રહે, એવો જ ક્રમ નથી ચોળચો શું ?

વિધવાને છેલ્લ દીધા પછી તેનો નિઃશ્વાસ બહોરનાર પેલો પાશવી જીવ લલે છૂટકારાનો દમ લઈ નિરાતે ઉઘતો હોય; કે પેટના બાળકને ‘હરિ આશરે’ છોડી દઈ, રમા ફાવે ત્યાં એનું નાપાક જીવન વહન કરતી હોય, પણ કાળ અને કુદરતનો નિયત ક્રમ, ધડીઆળના ટકોરા પેઠ, ટકોરાખન્ધ કામ કર્યો જતો. હવે તો, એ અશુભ ઘટનાને ધોઈ નાખવા, તેનાપર બારેક વર્ષોની વર્ષા વર્ષાઈ ચૂકી હતી બાળક અનાયાશ્રમમાં ઉછરીને મોટો થતો હતો અને એના બુઝાઈ જતા જીવનદીપને પ્રોજ્વલ રાખનાર પરગણુ ઈન્દુ, પ્રસંગોપાત એની મંલાળ લઈ જતો—સાથે જ, સામાજિક સડાને નાબુદ કરવા માટે નવી નવી પ્રવૃત્તિઓમા નિરંતર રત રહેતો.

ધન્દુને નવો સાથી મળ્યો હતો. તે ચિત્રો સારાં દોરી જાણતો. હિણાતા હિન્દુસમાજનાં અને દુઃખીઆરા સંસારનાં કરુણ ચિત્રદર્શનો તે આગાદ આલેખી આપતો. સામાજિક સ્થિતિ-સુધારણાના કામમાં ધન્દુને તે ખરો ખપ લાગ્યો અને એ રીતે બંને વચ્ચે મૈત્રી બંધાઈ.

એનું નામ બિન્દુ. બિન્દુને વેડફાતા સસારનું, લક્ષ્મીને લોભે ભુટ્ટા વેરે પરણાવવામાં આવતી બાળાના લગ્નબલિદાનનું અને અકાળે બનેલી વિધવા, અજાણતા ફસાઈ પડ્યા પછી તે શી સ્થિતિમાં મૂકાય છે તેનું, એમ ત્રણ ચિત્રો તૈયાર કરી આપવાનાં હતાં.

ત્રણે ચિત્રોની આકૃતિઓ (Designs) તૈયાર થઈને બિન્દુના ટેબલપર પડી હતી અને જે એક ચિત્ર ચીતરવામાં તેણે કાંઈ જીર્ણ ફેટાની મદદ લીધી હતી, તે ફેટાપરથી એક એન્લાઈઝ જખી તૈયાર કરવાનો જૂનો કોડ એને લાગ્યો. એવું કાંઈ કાંઈ વાર બને છે, જ્યારે અંતરના સૂક્ષ્મ ભાગમાં ભૂલેચૂક્યે ય ભરાઈ રહેલું સ્મરણ, વિસ્તૃત સ્મૃતિમૂર્તિ સ્વરૂપે દેખા દે છે અને પ્રહરના પ્રહરપર્યંત તે જ ચિન્તનમાં મન તન્મન થઈ રહે છે. ઉડતા પખીના મુખમાંથી વેરાયલો એકાદ ધાન્ય કણ, કાંઈ વિરલ પ્રસંગે અકુરિત નથી થતો શું? આજ ચિત્રકારના દિલ-માથી એકાદ ભુતકાલીન સ્મરણ જાગત થયું, ઉગી-ફૂટી નીકળ્યું અને તેમાં તે તન્મય થઈ ગયો હતો.

એ સ્મરણને તાબું કરાવનાર હતો પેલો જીર્ણ ફેટો. ફેટાને તે અનિમિષ આજે, કેટલીયે ક્ષણોપર્યંત નિરખી રહ્યો. નજર ત્યાંથી ખસેજ ના પછી એ જૂન
જપર પડેલી જખીને હૈયા સાથે ચાપી,
વળી નજર તેનાપર ઢાળી રહ્યો. ૮

પાત્રો અને પીછી આદિ સાહિત્યથી તે સજ્જ થયો. ફલકપર એ જીર્ણ ફેટાપરથી એન્લાન્ડ છખી હવે તૈયાર થતી હતી.

ચિત્રકાર સીગારનો બડો શોખીન એના વગર એન જ ન પડે: ચિત્ર ચીતરાય જ નહિ. ચીતરાતી છખીને, પોતે સીગારનો ધૂત્ર-ધૂપ દેતો, ને અન્દર રંગો પૂરતો. પરન્તુ છખી ચીતરવામાં જ્યારે ખરો રંગ-જામ્યો, ત્યારે તો સીગારનું સળગતું ફુંકું મુખમાથી કહાડીને નીચે મૂકવું જ પડ્યું; નહિ તો મુખા-કૃતિની પ્રત્યેક રેખા આખાદ આલેખી શકાત કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન હતો. લખ્ય લલાટ, તેની આગળ ઉડતી એકાદ અલકલટ, નમણું નાક, અમૃતનું પાન કરાવનાર પેલો અધરોષ્ટ, મદમર નયણાં...મુખપરની એકેએક આકૃતિને અદ્દલ ઇન્સાફ આપવામા ચિત્રકાર તેની પ્રતિભાને પૂરેપૂરી ખપાવી નાખતો હતો. ચીતરાતા ચિત્ર સામે પોતે એવો તો ચિત્રવત બની ગયો હતો, કે તે જગત્માત્રને, ખુદ પોતાને પણ જાણે ભૂલી ગયો ન હોય, એમ લાગતું અત્યારે એની દુનિયા, એટલે એકમાત્ર ચિત્ર

“ શાખાશ, ધ્મિન્દુ ! ” મિનિટો થયા આવીને ઊભા રહેલા ઇન્દુએ જ્યારે ખભો થાપડ્યો, ત્યારે જ ધ્મિન્દુ ધ્યાનલગ થયો. ઇન્દુનો હેતુ વિક્ષેપ કે વિધ્ન નાખવાનો હતો જ નહિ: નડતા વિધ્ન પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા ખાતર જ તેણે ધ્મિન્દુને ખોલાવ્યો. ધ્મિન્દુએ ઇન્દુની સામે જોયું ઇન્દુએ ધ્મિન્દુનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને ધ્મિન્દુ ઉજળ્યો-ગલરાઈ ગયો.

ખાખત પેલી સળગતી સીગારની હતી, તે એધ્યાનપણે, પેલા જીર્ણ ફેટાપર જ મૂકાઈ ગઈ હતી, પછી ધ્મિન્દુ એના ચિત્રકામમાં ગૂંથાયો અને અગ્નિએ પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું.

બરાબર ફેટાના મુખપર જ ચંપાયલા લહાળાએ ભગન્દર પાડી મૂક્યું હતું !

એન્લાન્ડ છખી અધૂરી રહી, અને તે વખતે, પવિત્ર ઇન્દુના પારસ જેવા શુદ્ધ સસર્ગથી હવે જેનું જીવન જ ફરી ગયું હતું, તે ઇન્દુના મૂઠ્ઠા આન્તરોદ્ગાર સાંભળિયે.— “ અરેરે, રમા ! તારી છખી અધૂરી રહી ! તે હતાશ કર્યો—પણ, ઝોહ ! મે તને ઝોહી હતાશ કરી છે ! તારા સર્વનારાનું કાળુ આ જ અધમ જીવ અરેરે, તારા જીવનમાં મે હોળા ધીકાવી હતી—આજ એક રહીસહી જીર્ણ છખી પણ એમ જ ભસ્મિભુત થઈ ! દુનિયામાં મારા જેવો નફ્ટ ને લંપટ હશે કોઈ ?

“ હવે શોક કર્યો બગડેલી બાજી ઝોહી જ સુધરવાની છે. ” ઇન્દુએ ઇન્દુના ચિન્તાતુર ચહેરા તરફ જોઈ દિલસોજી દર્શાવતા કહ્યું : એ શું સમજે કે ઇન્દુ કેમ લેવાઈ જતો હતો !

* * *

ચિત્ર કારને આખી રાત ઉંઘ ન આવી; અથવા નિદ્રા માટે નયનમાં સ્થાન થાય, એમ હતું જ નહિ એ જગા, ભુતકાળની ભયંકર યુતાવળે ક્યારની ગેફી લીધી હતી. અને કના ચિત્રો આલેખનાર ચિત્રકારને પોતાના જ પૂર્વજીવનના વિચિત્ર ચિત્રો આજ દમી રહ્યા હતા. હવસના ક્ષણિક આનન્દની ખાતર એક ભોળા ને વિશ્વાસુ જીવનને તેણે કેવું હોમી દીધું હતું ! “ રમાને હમેશ રહ્યા પછી તેને તરછોડતી વેળાએ, હૈયુ ફાટી બીધે એવો તેનો વલોપાત ! વળતે ય પીગળાવી દે એવું રૂદ્ધ ! શ્વાસ થતી થાય એવું આક્રન્દ જેના દૈત્યને ય દયા આવે એવો કરુણ ચહેરો ! રમા ! રમા, તારું શું થયું હશે ! તુ આગળ દિલ ખોલી નાખવાનું એને મન થયું ; પણ તેને ત્યા

ક્યાં હશે? જીવતી હશે? બાલકનું શું કયું હશે! રમાની કેવી ખાનદાની! મેં એને તરછોડી, પણ મને ફજેત કરવા તે તૈયાર ન થઈ અરેરે, ગાઈ તે ગાઈ. ફરી ફરકી પણ ના' કેવો ઉમદા ટેક! રમા, તું મળી શકે? મળે તો હવે તને જરૂર સંઘર્ષ. પણ આ વિશ્વાસઘાતકપર એને ભરંસો પડે? અરે જીવ, તું આ શું કરી બેઠો!"

ખિન્દુની વિચારમુગ્ધ દૃષ્ટિ તેણે આંધેબેલા ચિત્રપટપર પડી અને ગાડાની પેઠે તે બકવા લાગ્યો. "કવિઓ, તમે નરી કવિતાઓ રચો છો; તમારા પોતાના જીવનને કાવ્યમા ઉતારી બોલો છો કહી? ઉતાર્યું હોય તો બોલો દેશો એ કવિતા-સર્વાંગ સુંદર હશે વારું? શિશુ, પથ્થરપર ટાકણા ટાકી ટાકીને ફેટલી ચે મૂર્તિઓ ધડયા કરે છે, તારા જ માનસની સૂક્ષ્મ પ્રતિમા નિરખી બેઠો છો કહી? કહે મને, સાચું કહે, કદરૂપી લાગી હતી કે નિર્મળ? અને ઓ ચિત્રકાર!" ખિન્દુએ બે હાથ વચ્ચે બૂકી જતા લમણાને દબાવતાં બડબડવા માડ્યું: "ખિન્દુ, તું તારી જ છબી પ્રતિબિમ્બિત થયેલી જુઓ છો? ફેટલી મલીન! લોકના કે કુદરતના ચિત્રો તારા કલકિત હાથે ચીતરાય જ કેમ? નહિ નહિ, તું તદ્દન નાલાયક છે-હા; તદ્દન નાલાયક એક પાપ કયું, એક જીવને છેલ્લે દીધો, કરેલું પાપ છૂપાવ્યું; દેવ જેટલા પવિત્ર ધન્દુ આગળ છૂપાવ્યું, જગત્ આગળ છૂપાવ્યું, અને-અને, ઓહ! ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જ ભૂલી ગયો. આ ભયંકર અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત!"

આમ તરેહવાર તરંગવમળમા ગુંગળાતા ખિન્દુને આખી રાતનો ઉજાગરો થયો. બીજે દિવસે પણ એને ચેત ન પડ્યું મગજ ભારે હતું: આખો ભારે હતો. જીવન ભારરૂપ લાગતું. તે અસ્વસ્થ સ્થિતિમા જ આખો દિવસ પડી રહ્યો. ધન્દુ

તે ત્યાં જવા જોટલી હિમ્મત નહોતી. તે દિવસે મંડળની સભા હતી; સભામાં પણ તે ન જઈ શક્યો. ઇન્દુ એની ગેરહાજરીથી ગુચ્ચવાયો અને સભામાંથી પરવારીને તે બિન્દુને ત્યાં ગયો.

“કાં બિન્દુ, શરીરે આજ ઠીક નથી કે શું ?” ઇન્દુએ પૂછ્યું.

“આવ ભાઈ, એસ, ગરબાલની તપ્પીઅત બગડી છે.”

“પેલો ફોટો બળી ગયો ત્યારની ?”

પ્રશ્ન સાંભળીને બિન્દુ ચમક્યો; ઇન્દુએ તો સાવ સાદો ને સીધો સવાલ પૂછ્યો હતો. બિન્દુને પોતાની પાપકથા કહી શુદ્ધ થવા આ તક ઠીક હતી; છતાં તે મંકાવ્યાયો, ને નિરુત્તર રહ્યો.

“આજ, ફરવા જઈશું ? શાહીઆગની હવા તારી બેચેની ઉરાડી દેશે. નૈયાર થા; ટેફસી લેતો આવ્યો છું.”

બન્ને શાહી આગ ફરવા જવા ઉપડ્યા. ઇન્દુ, બિન્દુની અસ્વસ્થતાનું કારણ શોધતો હતો; બિન્દુ, ઇન્દુને ગુન્હેગારીની વટના કહેવાની તક શોધતો હતો. આમ, બન્ને થોડેક સુધી તો મૂગા રહ્યા, પણ એવી સ્મશાનશાંતિથી તો ઉધટો ઇન્દુ અશાંતિ અનુભવતો. તેથી બિન્દુને તેણે વાને વળગાડ્યો :

“આજની મુલાકાતે તું આવ્યો હત તો કેવો આનન્દ થાત !”

“એવી શી કાર્યવાહી હતી ?” બિન્દુએ કૃત્રિમ ઈતેભરી દર્શાવતાં પૂછ્યું.

‘તે દોરી આપેલાં પેલાં ત્રણ સામાજિક ચિત્રો—”

“હાં; તેનું શું ?” હવે બિન્દુની સ્વાભાવિક કુતૂહલતા વધી.

“એ ચિત્રો પેંછી ફસાઈ પડેલી વિષયાના ચિત્રનાં”

ખુબ જ વખાણ થયાં ! જાણે કોઈની ખરી છમીપરથી જ તે ચિત્ર ન ચીતરાયું હોય ! ”

“ ઇન્દુ...”

“ વળી પાછો બોલતો કેમ અટકી ગયો ? ”

“ હું એમ પૂછતો હતો—” બિન્દુને હોઠે આવેલ પોતાની પાપકથા ગળી જઈને તેણે લળતો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો . “ વિધવાનું ચિત્ર દોરવા તે’ જે ‘બ્યૂઝ’ મને આપેલા, તે કાલ્પનિક કે સાચા ? ”

“ બનાવ સાચો હતો. ”

ઇન્દુના આ શાન્ત ઉત્તરે, બિન્દુના હૃદયમાં આગ પ્રકટાવી, છતાં મનની વૃત્તિઓને દબાવી રાખીને તે બોલ્યો :

“ તેથી જ એ ચિત્ર બીજાં કરતાં વધારે સારૂં આલેખાયું હશે : એનો યશ મને નહિ, પણ તને. ”—અને બિન્દુએ ઉડા નિશ્વાસ નાખ્યો તે જોઈ શકતો હતો, કે પાપના પ્રાયશ્ચિત માટેની સોનેરી તકો, એક પછી એક, પાંખો ફફડાવતી ઉડી જતી હતી ; છતાં બિન્દુ હજી બેઠેલ જ રહ્યા કરતો. તેણે પૂછ્યું :

“ તું કહે છે તેમ બનાવ સાચો જ હોય, તો એનું બાળક હયાત હોવું જોઈએ. ”

“ કેમ ? ભૂલી ગયો ! વાર્ષિક ઉત્સવ વખતે અનાયાશ્રમમાં વ્યાયામના જેણે સારામાં સારા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા...”

“ ને તે ટીબળ કરતા કહ્યું”તું કે એની મુખમુદ્રા આખાદ મને જ મળતી આવે છે—”

“ એ જ, બિન્દુ ! એ જ એ બાળક ”

“ પણ તું તો તારા ‘બ્યૂઝ’માં બાળકને ગળે માદળિયું હોવાની વાત લાવ્યો’તો ને ? ”

“એ પડ્યું”

“તારી જ કને છે? ઉઘાડીને બેયું? મહી કાગળ બાગળ—”

“એમાં વળી કાગળ? બિન્દુ, આવી ઝીણી વાતોમાં આજ કેમ ઉતરે છે? મે તે નથી ખોલી બેયું.”

“ધન્દુ!” બિન્દુએ બાવા જેવા બની જઈ, બે હાથે એને પકડી, વિકરાળ આંખો ધન્દુ તરફ નાખી, તે ખોલ્યો : “એક કામ ન કરે? શાહીબાગ ફરવા નથી જવું. ગાડી અહીંથી પાછી વળાવ. ત્હારે ત્યાં જઈને એ તાવીજ ખોલી બેઈએ, મહી થી જરૂર વાચવા જેવું મળી આવશે.”

“બિન્દુ, તારી મનોદશા મને આજ ઠીક નથી લાગતી; કે પછી આપણે આ મેડકાઉસ પાસે આવી પહોંચ્યા છીએ, તેની અસરથી તને થેલછા લાગી હોય.”

“અને એ વિધવાનો પછી પતો જ નથી?”

“ના ભાઈ, ના. તને વળી આજ આ શી લગની લાગી છે!” ધન્દુએ જરા ચીડાઈ જતા કહ્યું: “ઠીક છે, શાહીબાગ ન જવું હોય તો નહિ; કહે, જીવને જરા બહલાવવો છે? આ દ્યૂનેટિક એસાયલમમાં વળી આર સ્ટ્રિ વસે છે. ચાલ, અહીં જ ઉતરી પડીએ—મેડકાઉસની તને મુલાકાત કરાવું”

“કહેતો હોય તો જઈએ, પણ ત્યાં શું બેવાનું છે?”

“ધણું; બિન્દુ! ત્યાં એવી સ્ટ્રિ વસે છે, જેને આપણે ગાડાની વસ્તિ કહીએ છીએ અને એ વસ્તિ આપણને ગાડા ગણે છે!”

“ગધ્વો ગધ્વેકે મનમે મસ્તાન...”

“એમ મા ખોલ; બિન્દુ, તને એમ નથી લાગતું, કે એ વસ્તિને દિવાની બનાવનાર, મોટે ભાગે અ દુનિયા હોય છે?”

સાંભળીને બિન્દુનું કાળજીનું બેદાધ ગયું. તેના માથાપર જાણે વજ્ર તૂટી પડ્યું : ઇન્દુની હકીકત, બિન્દુ માટે તો સોળેસોળ આત્મી સાચી હતી ; છતાં તે કબૂલ કરવાને મંજૂરી તક બિન્દુ નાહક ગુમાવી રહ્યો'તો. તેણે કહ્યું :

“તારે કહેવું અર્ધસત્ય હશે કદાચ ; મને તો લાગે છે, કે ગાંડપણુનું મુખ્ય કારણ મનની નબળાઈનું હોવું જોઈએ.”

“તે તેનો મતલબી લાલ ઉઠાવનાર દિવાના કે શાણા ?”

દ્યુનેટિક એસાયલમના ઝાપાની છેક નજીક ગાડી આવી પહોંચી હતી, એટલે ઇન્દુનો પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો. ટેકૂસી ત્યાં જ થોભાવી, અને ‘મેડહાઉસ’ ની મુલાકાતે આવી.

* * *

અને જણે અહીં જે દૃશ્ય દીધું, એનું તાદૃશ્ય વર્ણન કરવા જેટલી નથી તાકાત કલમમા કે નથી શક્તિ શુદ્ધિમાં : ટુંકામાં પતાવીએ, તો એમ કહી શકાય, કે જેને દયા કે કરુણાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં હોય, તે ‘મેડહાઉસ’ના ‘મન્દિર’ની મુલાકાત લે દરેક દિવાના દીક પોતપોતાની નિરનિરાળી દુનિયાના અહીં દર્શન થશે. જહાલી વસ્તુ કે જહાલી આશાનો ભોગ, એટલે જ દિવાનાપણાનો રોગ ! અને છતાં ય ગાંડપણુ ધરાવતા મગજના એકાદ જગત કે સ્વસ્થ તંતુને તાતજી પેલી વસ્તુ કે આશા કેવી પરોવાઈ રહેલી હોય છે તે, તેને માટે દિવાના બનેલા દેહીના, ગાડાંની આ હોસ્પિટલમાંનાં, ઉચ્ચાર, વિચાર ને આચરણપરથી આપણે કલ્પી શકીએ. તેમણે બોલ્યું, કે એક જણ, એની ઓરડીમાં બેઠો બેઠો, હવે કળિકાળ આચમવાને કેટલાં વર્ષ બાકી રહ્યા, એની ગણતરી કરતો હોય તેમ આગળીના વેદા ગણ્યા કરતો હતો ; બીજા વળી ડાહ્યાની દુનિયાપર જ હસતો હોય, એમ ખડખડાટ હસ્યા કરતો.

ત્રીજાએ વળી સદ્ગુણજનરની જ વાતો કર્યા કરી: ચોથો પાંચ-સાત લાખામા નિષ્ણાત જણાયો. પાંચમાએ પૂછ્યું કે પંચમ જ્યોર્જની ગાદી ખાલી પડવાને હવે કેટલી વાર છે ? છઠ્ઠાએ પીવાની ખીડી મેળવી સારે જ ખિન્દુનો છાલ છોડ્યો. સાંખો દમ ખેંચીને, ચલમની ઢાંચે ખીડી ચૂમતા, જે ધૂણી નીકળીને હવામા લળવા માડી, તેની સામે તેણે સ્થિર નજરે એવું જોયા કર્યું, કે જાણે હવામાં વરાળમા ખગલો કેમ ખાધી શકાય, તેના વિચારમાં તે તન્મય ન થતો હોય ! આમ, એક પછી એક ઓરડી વટાવતા બંને જણુ આગળ ચાલ્યા.

જતા જતાં જાળીવાળા એક બંધ ખારણાની અન્દર નજર કરીને જોયું, તો એક વ્યક્તિ પોતાની સામે પથગના નાનકડા ટુકડાને મૂકીને બેઠેલો જણાઇ—સાલિંગરામની સેવામા તન્મય હોય એટલી સ્થિર ! તે વારેલડીએ, જમીનપરની ધૂળને અક્ષત—કુકુમ સમજી પેલા પથરપર ચડાવતી, એના ઓવારણા લેતી બંને હાથની હથેળીઓ એકડી કરી, તેની આરતિ ઉતારતી—વળી આંખો મીંચી, એ મૂર્તિમા ધ્યાનમગ્ન થતી.

એ દિવાની વ્યક્તિની દુનિયા ૧૪ શીટ લાખી અને આઠ શીટ પહોળી ઓરડીવાળી ચાર દિવાલો વચ્ચે રચાઇ રહી હતી અને એ દુનિયામા એને જીવાડનારી હશે માત્ર પેલી પથર-પ્રતિમા.

તે ચિંથરેહાલ વ્યક્તિના માથાના બચ્છડ લટિયા ફાવે તેમ ફરફરતાં હતા એની મુખમુદ્રા કગાલ અને આખો ડરામણી છતાં કીકીની અન્દર, કાષ્ટક ચાચકવૃત્તિનો આવિર્ભાવ લાગતો. ઇન્દુએ ઉવરસ ખાધી અને વ્યક્તિ ધ્યાનભંગ થઇ. તેણે બંનેની સામે જોયું—જોઇ જ રહી. દષ્ટિ ખિન્દુ તરફ વળી અને લાગલી જ બેઠી હતી ત્યાંથી ઉડી. તે જાળી આગળ આવી ખિન્દુને ઓળખવા મથતી હોય તેમ તેની સામેથી નજર ખસેડે જ ના !

“ એને બસ આ જ લત લાગી છે.” હોસ્પિટલનો દાકતર

મિત્ર—જે આ બધું બતાવવા આવ્યો હતો તે—ઈન્દુને સમ્બોધીને બોલ્યો.

“લાગે છે કે તેને ભગવદ્ભજન કરતા કરતા ઘેલછા વળગી હશે.” ઈન્દુએ અનુમાન કહી સભળાવ્યું.

“નહિ રે, એ વ્યક્તિ તો, કહેવાય છે કે છોકરા ઉપાડી જનાર પેલા પદ્મણીની દલાલણ હતી”

“એટલે ?” ઈન્દુએ સાશ્વર્ય પૂછ્યું

“બાળકોનું ટોણ દેખે ત્યાં જાય; છોકરાંને ભીખી લાવેલા પૈસા બહેચે : ખાવાનું આપે—એમ કરતા કરતા એક છોકરાને તો ઉંચકીને એના હોઠે બચી કરી—છોકરો શેડીઆ કુટુંબનો હતો એને વટલાવ્યો ! છોકરા નોકરને બોલાવી લાવ્યા. નોકરે એને એવી ફટકાવી, કે શરીર છોકરા સામે નેવાની ખો જ ભૂલી ગયું. એ જ બાપ પછી ગાડી ચમને અહીં પૂરાય છે”

“દાકતર, બાપનું માનસ પારખવામા ગભીર ભૂલ થઈ લાગે છે.” કહીને ઈન્દુએ બાપની ઓરડીની બળાએ ચોટી રહેલા ઈન્દુ તરફ નજર કરી; પણ તે જરા મોડો હતો.

“દાકતર,” ઈન્દુએ ગભરાયલા અવાજે ખૂમ પાડી : ઈન્દુ બેભાન થયો લાગે છે એ પડ્યો—જલ્દી આવો...”

દાકતર અને ઈન્દુએ, પડતા ઈન્દુને ઝાલી લીધો તેને હળવે રહીને હેઠળ સુવાડ્યો. દાકતરે નાડી ભેષ : હૃદય તપાસ્યું.

“ઈન્દુ, હૃદય બંધ પડી ગયું છે !” દાકતરે દિલગીર ચહેરે કહ્યું અને તે જ વખતે પેલી ગાડી બાપનું—રમાનું ભય કર અટકાવ્યું ઓરડીની દિવાલો વીંધીને બહાર પ્રસરી રહ્યું

ઈન્દુના ‘હાર્ટફેલ’નું કારણ, ઈન્દુને પેલું માદળિયું બોલતાં સમજાયું હશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હવે બહુ મહત્વનો નથી.

આ બંધનો બે લી

જ મી ન-જી ગી ર ધરાવનાર કેટલાક દાઢગડાઓ પોતાને નામે ગામ કે પરં વસાવે છે, એવું એક પાચસોએકની વસ્તિવાળું નાનકડું ગામ હતું. એનું નામ નાસ્તિકપરં ત્યા વધારે વસ્તિકાળી ધારાળા ને દાકરડાની: ગોરપદ્મ ધગવતા પ્યાલણો ને નેસ્તીનો ધંધો કરનાર વાણીઆ તો જૂજજૂજ. ગામની રખવાળી એક મુખી-પટેલના હાથમા હતી. વસ્તિના પ્રમાણમા મુખી કાઠક દેખાવડો, લણેલો, વાણીશ્વરો ને છેલખટાક હતો; એટલે અનધડ વસ્તિપર એણે સારી છાપ બેસાડેલી. ગામના ટંટા પતાવવા હોય, કાઠ સુધારા કરવા હોય, ટીપ-ઉધરાણા કે લાગાનો પ્રસંગ હોય—દુકામાં હરકોઈ ‘સાર્વજનિક’ વાત હોય, તો એના મંડાણ મુખીના ચોરાથી જ મડાય શામળ લદે લાખેલી સમસ્યા પ્રમાણે “અધિક ગામડામાંજ” મુખી ભારે પદવી ભોગવતો. મુખી, આ નાસ્તિકપરાનો મુખ્ય સમાધાની હતો—અથવા પેલી કહેવત પ્રમાણે “ઉજડ ગામમા એરડા” જેવું પ્રધાનપદ ભોગવનાર ભોગી માણસ હતો.

ગામને પાદર એક ચણતરો હતો અને ચણતરાની બરાબર સામે, એકમાળિયુ ને બેકા ઘાટનું છાપર હતું. હાલ એ ઘર નિશાળના કામમા વપરાતું. નિશાળમા નાના નાના છોકરા ગામઠી શિક્ષણ લેતાં; અને ‘છોકરા’ એટલે છોકરીઓ ને છોકરા બન્ને : બન્નેને લણાવનાર એક મહેતી હતી. એનું નામ મણિ.

મણિ કન્યાવસ્થામાં પૂરપાધર લણી નહોતી ને તે પરણી ; પરણીને પત્નીપદ પૂર ભોગવ્યું ય નહિ ને એક પુત્રની માતા થઈ ; તે ‘માતા’ બની અને બીજે જ વર્ષે એના પતિનો દેહ પડ્યો. મણિ વિધવા થઈ વિધવા મણિએ નિર્વાહને

ખાતર, મહાપ્રયાસે, નાસ્તિકપરાના મુખીપટેલની મહેરબાની મેળવી અને થોડાક વર્ષથી, ગામખર્ચે ખોલવામાં આવેલી નિશાળ પોતે ચલાવતી અને મુખી-પટેલની દયાપર જીવન જીવતી.

મુખી-પટેલ વિધૂર હતો. તે મહિા માટે આશાભર્યો હતો અને આશાના જ અવલમ્બને-નહિ કે દયા-મહેરબાનીથી-મહિાને મહેતી કરીને સ્થાપી હતી; પણ મહિા એને ગાંઠતી નહોતી તે મુખીપટેલના પ્રેમ (!) ને ધિક્કારી કાઢતી : એની લાલચોને લાત મારતી : એના વિકારલાવવાળા વચનશરને કારમી આંખ અને ભયકર શબ્દના વિદ્યુત-પ્રહારે છેદી નાખતી મુખી-પટેલને પોતાની આતરઆશા છેદાઇ જતી લાગી તેના હાથમા છેલ્લુ એક જ હથિયાર અજમાવવાનું અવશેષ રહ્યું હતું : મુખી-પટેલના શામ, દામ ને ભેદનો ઉચ્છેદ થયો'તો : હવે તે દડનો ફફટવો માંડવાની વેતરણ ઉતારી રહ્યો'તો. મુખી માનતો, કે જે મહેતી, મીઠા વચનથી, ઋષિમુનીઓને ય ચળાવે એવા ધનથી કે પતંગીઆ જેવા પ્રેમથી નથી ચળા, તે દંડ-ધમકીથી કલાગરૂ પ્રાણી બની જશે !

—અને એ અપશુકનીઆળ દિવસ આવી પહોચ્યો. મહેતી, નવા દાખલ થએલા ચાર-પાચ તોફાની છોકરાઓમાં શાંતિના ને શાણપણના કાઇક સસ્કાર રેડતી હતી. એ જ ક્ષણે, એને કશી પણ ખબર આપ્યા સિવાય, નિશાળસમિતિના સભ્યો અણુધારી મુલાકાતે આવી ચડ્યા મહિા જરા સ્તબ્ધ થઇ, પણ તરત જ પરિસ્થિતિ કળી ગઇ અને પોપચા ઢાળી, ઇશ્વરને યાદ કરી, તફીરને અણુદીઠ લાવે ઉકેલતી મહિા, સૌને સત્કારતી, આજ્ઞા વાચીતી ઊભી રહી. નાના બિચારા છોકરાં ! એક સાથે, સાઠ જેવી પુરુષ ત્રગડીને, આજો શડીને બેઠ જ રહેને ?

“જુઓ મહેતી,” સભ્યોએ બેઠક લીધા પછી મુખી-પટેલે

તીર છોડ્યું : ” અમારી સમિતિ એવા નિર્ણયપર આવી છે, કે છોકરાંના હિતની ખાતર, વખતોવખત નિશાળની અણુધારી મુલાકાત લેવી : કેમ કાલઘ ? ”

“ હા, ભાઈ ! ” કાલઘને માત્ર હકાર બાણવાતુ મુખીએ બાણવ્યુ હતું.

“ આભારી છું. ” મણિએ માન મર્યાદા જાળવીને ઉત્તર આપ્યો : “ આપ પ્રસંગોપાત પધારતા રહો અને શિક્ષણક્રમ જાતે જ જુઓ, એ મારે મન ગૌરવનો વિષય છે. ”

“ સમિતિને શિક્ષણક્રમ જોવાનો નથી : તે છોકરાની પરીક્ષા જ લેશે-કેમ માલઘ ”

“ હા, ભાઈ. ” માલઘ પણ એથી વધારે હરફ ઉચ્ચારી શકે એવું એમનું ગળું જ નહોતું.

“ પરીક્ષાપરથી જ શિક્ષણ કેવું અપાય છે તે માલમ પડી આવશે, પછી વળી શિક્ષણક્રમ જોવાની શી જરૂર ? કેમ, કાલઘ ? ”

કાલઘએ મુખીના મતને ડોકું હલાવી સમિતિ આપી મણિ જરા કંખવાઈ. અણુધારી મુલાકાતે પરીક્ષા લેવાનો ક્રમ એને નવો અથવા વિચિત્ર લાગ્યો. પણ નાસ્તિકપર જ નરી વિચિત્રતાથી ભરપૂર હોય ત્યાં સુંદર ચિત્રોની શી આશા ? મુખી-પટેલે તેમની કાતિલ કીકી આખા વર્ગમાં ઝડપભેર ચાળી નાખી. ચાળી ચાળીને ચારેક છોકરા તેમણે વીણી કહાડ્યાં. આગળીને ટેરવે તેમને નજીક ખેંચ્યા. સાવ સિયાવિયા બનેલા છોકરાં, યાત્રિક પુતળા પેઠે અદ્યવાળી, બાધા જેવા ઉભા રહ્યાં.

“ જુઓ, ” મણિએ છોકરાને કહ્યું. “ મુખીસાહેબ પૂછે એનો વિચાર કરીને સીધો જવાબ આપજો : ગભરાવું નહિ.

હુશિઆર છો ને આમ ગરીબ ગાય જેવું મ્હેં કરીને શું ઉભા છો ? ભાઈ, આમ ઉભા રહીએ—ગરાગર—ટટાર.”

છોકરાંને ઠીક-ઠીક ઉભા રાખી, એમના નિરુત્સાહથી લડકી ઉઠેલા દિલમા પ્રોત્સાહનનો પવન પુકી, પરીક્ષાના વિધિની રાહ જોતી મણિએ મુખી—પટેલને વિનિત ભાવે કહ્યું :
“પૂછો સાહેબ.”

મુખીની આખોની આસપાસ કાળાશ છવાઈ હતી અને ખાડા પડ્યા હતા. એ ખાડાને છાવરવા તથા કાળાશને ભૂસવા બ્યર્થ પ્રયત્ન કરતું હોય એવું એમની કીકીતું તેજ એર ઉલાસથી ઝળકતું પોતે બેઠા હતા ત્યાં લગીર વધારે ટટાર થયા ખુખારો ખાધો અને પછી એક છોકરાને સવાલ પૂછ્યો :

“બોલ, શકરો ! ‘વખત’ કેવો કહેવાય ?

શકરો :—બહુ ખારીક, સાહેબ !

મુખી :—‘બોટું’, સોમલા, તું કહે, વખત કોના જેવો છે ?

સોમલો (આવા ચાવીને).—વખત કોના જેવો છે...

મુખી (ચીડાઈને).—બિલકૂલ ઠોઠ ! (ગાલમા એક તમાચો લગાવે છે. મણિ કપી ઉઠે છે બુધિયા ભણી આગળી કરીને):—તું કહે, ‘વખત’ કેવી વસ્તુ છે ?

બુધિઓ (જેની નજર આગળથી સોમલાનો સૂજેલો ગાલ ખસ્યો નહતો).—વખત બહુ સખત વસ્તુ છે સાહેબ !

૨ પ્રનોત્તરી સાલળીને મુખીના મગજનો પારો છેલ્લી પાયરીએ પહોંચવાને હવે ઝાઝી વાર નહતી. ખાકી એક છોકરાને પૂછવાનું રહ્યું, તે ખુદ મુખીનો પોતાનો હીરો હતો તેને સમજોધીને કહ્યું :—“હવે હીરાભાઈ, તમારો વારો : જુઓ, વિચાર કરીને ઉત્તર દેજો. બોલો, વખત કેવો છે ?”

‘ખૂ...બ લાંબો ! ક્યારના પૂછ પૂછ કરો છો ને હજી પારજ નથી આવતો, એવો !”

મુખીએ કૃત્રિમ સંતોષની લાગણી દર્શાવી અને કામઠ તથા માલઠ સામે જોઈને કહ્યું : “ઉત્તર ખરો તો ન કહેવાય, પણ પ્રશ્નને ઝીણી નજરે અવલોકવાની એની બુદ્ધિ ! અહા બુદ્ધિ !”

“હા, ભઈ !” બન્નેએ ઝોકાં ખાતા મગજને જરા જાગ્રત કરતા કહ્યું. પણ મુખીની મૂળ મતલબ જુદી હતી. તેણે પોતાના હીરાની ચમત્કારી બુદ્ધિ વિષે એક બોલ કહ્યા પછી તરત જ મણિ સામે ફરડી નજર ફેરવી. તે કંઈક અવાજે ખરાડી ઉઠ્યો; “જેયું, મહેતી ! આ તારું શિક્ષણ કે ? છોકરાં છેક ઠાઠ જેવાં ! બોલ, તારો શો બચાવ છે ?”

“બચાવ ખાતર નથી બોલતી; પણ સાહેબ, ખરી વાત એ છે, કે જે છોકરા બે ચાર દહાડાથી જ નિશાળે આવતાં થયાં છે તેમને જ તમે પરીક્ષા માટે પસન્દ કર્યા અને એ છોકરાં કેટલાં ઉદ્યમાતિયાં—”

“બસ કર, બેશરમ ! (ચાળા પાડતો) ‘ઉદ્યમાતિયાં !’ મારો હીરો પણ નફારો, કેમ ? ને તારો ચન્દુ ડાહ્યો દેવ જેવો, એમ ?”

“માફ કરો સાહેબ” મણિએ દયામણા ચહેરે કહ્યું : “હું એમ કહેવા જતી હતી, કે જૂના વિદ્યાર્થીઓને આપે પૂછયું હત, તો કદાચ ખરો જવાબ મળત—”

“અલ્યા ચન્દુ,” મુખીએ મણિના પુત્રને ધમકાવતા પૂછયું : “કહે જોઉ, ‘વખત’ કેવો છે ?”

ચન્દુ એની જગાએથી ઉભો થયો વિનયપૂર્વક અદ્ય વાળી અને મૃદુ-મીઠા સ્વરે તેણે જવાબ આપ્યો : “વખત બહુ કિંમતી

વસ્તુ છે: પૈસા કરતાં પણ વધારે; પૈસો તો ગુમાવેલો પાછો મળે, પણ ગયો વખત ફરી મળતો નથી.”

‘એસી જા.’ મુખીએ સત્તાભર્યા અવાજે એને બેસાડ્યો અને મણિ સામે ઘૂરક્યો. “આવો પક્ષપાત! મહેતી, હવે જ તને ઝાળખી! પોતાના છોકરાને પોપટ જેવો બનાવે છે ને ખીન્ન બધાં જાણે પશુ હશે, કેમ? ઠીક છે: કાલઘ, માલઘ! મહેતીના આવા વર્તન વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. ખોટું કહું છું?”

“હા, લઘ,” ભણાવેલા શબ્દોનો ઉચ્ચાર આ વખતે મુખીને કડવો ઝેર લાગ્યો. તેણે પ્રશ્નને ઉલટાવ્યો:

“મહેતીને તેના આવા વિચિત્ર વર્તન વાસ્તે તાકીદ આપવી જોઈએ. કેમ લાઘ્યો?”

“હા, લઘ.”

—અને મુખી ઉઠ્યો સાથે કાલઘ-માલઘ પણ ઉઠ્યા. ઉઠતા ઉઠતા મુખીએ મણિને કહ્યું: “નિશાળ બધ થાય ત્યારે મારે ત્યાં મળી જવું.”

મુખીની અટકળ એવી હતી, કે મણિ હવે પોતાને કાલા-વાલા કરવા આવશે તેણે આશાભર્યા ભાવે નિશાળ છોડી: મણિએ આસુભર્યા લોચને આ પોપલીલા નિહાળી એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ખેકદર ગામ અને વિષયામકત ગામધણી: ત્યાં એનું પાનું પડ્યું તેણે ધમ્મયુ હત, તો પોતાનો જીવનદીવો ક્યાગ્નો ગુલ્લ કરી નાખ્યો હત, પણ તે જીવતી હતી તેના જ્હાલસોયા લાડીલા ને સોજલા ચન્દુ ખાતર. એની ભીની આખો જોઈ ચન્દુ પણ ચોલીલો પડી ગયો. તે જહીતો જહીતો મણિ પાસે આવ્યો. એની મુખમુદ્રા કંગાલ લાગતી. એની આખો, જનેતાની વત્સલતા વાચતી, એના નાણુક દ્રાચની

આંગળીઓ અમથો અમથો, એકબીજા હાથમા ભેરવતો, દયામણે
ચહેરે મણિની સોડમાં લપ્પાચો ને ભાગ્યાતૂટ્યા શબ્દે બોલ્યો:-
“બા, હવે પરીક્ષા દેવા નહિ ઉઠું તું રો ના. મે ખરો જવાબ
દીધો’તો કે ખોટો? સાહેબ શુ કરવા ચીડાયા? મને બચી કેમ
નથી કરતી?”

—અને મણિ ખુરસીપગ ફસડાઈ પડી. તેણે રોતી આંખે
હુલામણા અન્દુને હાથમા લીધો. તેના માથાપર હાથ ફેરવ્યો:
“બેટા...”

મણિથી વધારે ન બોલાયુ એનો કંઈ રૂઢાઈ ગયો હતો.
મણિએ નિશાળનો રત્નઘટ વગાડ્યો છોકરાં, રોતી મુરતે,
મણિ પ્રત્યે સદ્ભાવથી, અને સગી મા જેટલા ઉમળકાથી એને
માટે ઓછુ આણતાં, છૂટીને ઘેર ગયા. મણિ પામર પરિસ્થિતિને
વિચારતી, અન્દુને લઇને બેસી જ રહી : એ વખતે, વિધિ આ
કૂર વિધાન બેતો બાણે રોતો ન હોય, એમ વાદળ ઘેરાતાં હતાં.

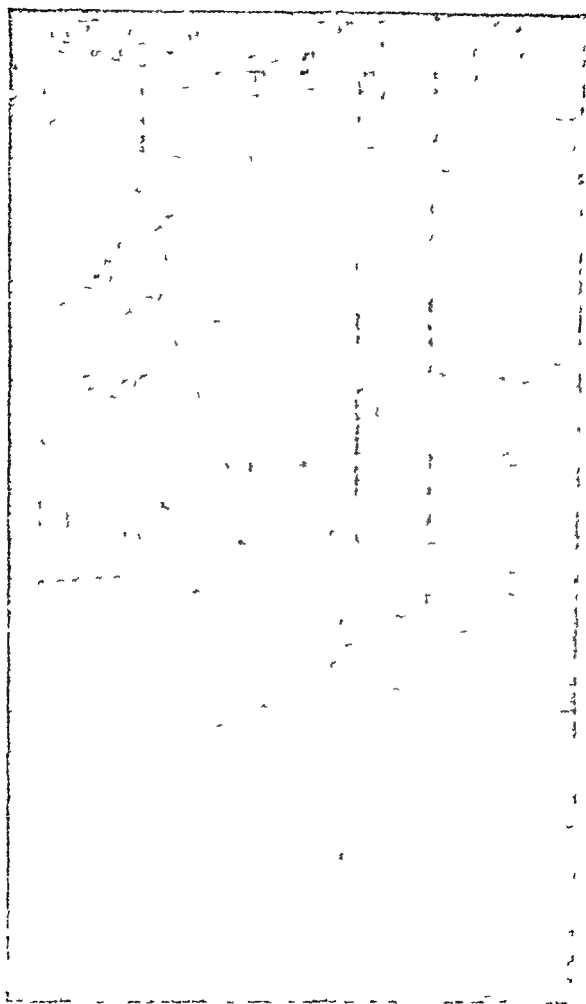
* * *

મુખી-પટેલ ને ત્યાં જવું, તે કાળના જડખામાં બાણી-
ખુજને હાથ નાખવા કરતા વસમું હતું મણિને પોતાના
જીવની જેટલી દરકાર હતી, તે કરતા વધારે શિયળના સંરક્ષ-
ણની હતી તે મુખીને ત્યાં ન જ ગઈ તથાપિ નિરાંત મને
એ સૂઈ શકે એમ નહતુ મુખી કરતા ય વધારે વેરણ નિદ્રા
ચઇ હતી ખવરાવીને અન્દુને તો ઉઘાડ્યો, પણ મણિને
આખી રાતનો ઉગ્ગરો જ થયો ધગ્ગા આકાશખુદ્ધા આગણે
ચળાતી આંધળી આંદની કે રાતની શાંતિ એના સતપ્ત દિલને
શાંત કરી શકે એમ નહોતી આજ એને કંઈ ગોઠવું જ
નહોતુ તે પાસાં તપાવતી પથારીમાથી ઉઠી. આંગણાબ્દાર
આવી. ઘડિયેકે ત્યાં જ ઉભી રહી. વળી ઢગલો વળીને નીચે

બેસી ગઇ. જાણે ગુમાવેલું કંઈ શોધતી હોય તેમ, નાંખાય તેટલે દૂર દૂર દૃષ્ટિ ઢાળી રહી આધે એક આગિયો ઉડતો દીઠો ઉડતો આગિયો એક ઝાડપર બેઠો. તે ઝાડ લીમડાનું હતું. થોડી જ વારે આકાશમાથી એક તારો ખરતો જણાયો. તે લીમડા પાસે ઉગેલા ખીજ ઝાડપર પડતો લાગ્યો. એ ઝાડ ખોરસદીનું હતું. લીમડો ને ખોરસદી, અડોઅડ બેઠેલા બે વૃક્ષ વચ્ચે નાજુક વેલ વીંટાયલી હતી, અને વેલીપર એકાદ શ્વેત ફૂલની કુમળી કળી ખીલી'તી—જે ચન્દ્રિકાના રજત રંગમાં ભળી જતી તી.

જોધને મણિનું ચિત્ત ચકડોળે ચડ્યું ભૂતકાળના કરુણ-મધુર ચિત્રોની ભુતાવળ એની દૃષ્ટિમા તરવરવા લાગી, ને આખો આંસુથી છલકાઇ રહી.

મહીનદીને કાઠે આવેલા હરિપરા નામનું ગામ એનું જન્મ-સ્થાન હતું. ગામમા ખીજ એ કુટુંબ એવા વસતા, જેને પેલા લીમડા ને ખોરસદીની ઉપમા દઇ શકાય. કુલીનતામાં બન્ને કુટુંબ સરખા, પણ એક હતો મૂડીદારનો દીકરો ને ખીજો શિલ્પી. પહેલાનું નામ મુકૂલ ને ખીજનું નામ બ્રહ્મ. મુકૂલ, બ્રહ્મ ને મણિ - ત્રણ બાળપણના સોબતી. બાલત્રિપુટી મહીસાગરને કાઠે જાય. રેતીમા રમે લીની રેતીના બગલા બનાવે. બગલો, મહીસાગરની છોળ છલકાતા ગળી જાય; વળી ફરી ધર માડે. વરવહુ બને. મણિ વારાફરતી મુકૂલ-બ્રહ્મની વહુ થાય. કિનારે ઝાલા ખાતા નાવડા મહીસાગરમા છોડી મેલે એકવાર વર બનવાનો બ્રહ્મનો વારો હતો બ્રહ્મ મણિને લઈ નાવડામા બેઠો નાવડું નદીમાં હંકારાયું. થોડેક આધે ગયું હશે ને હોડકાએ ગોથું ખાધું. નાવિક-બ્રહ્મ નદીમાં પડી ગયો. એને જેવું તેવું તરતા આવડતું, પણ તે અણધાર્યો

• ભાગ્યુ ગુમારેવ કંઈ ગોધના હોય નેમ નાંખાય નેટલે
 રૂપેલ લઈ રાખી રહી, " [પૃષ્ઠ ૩૦]

પાણીમાં પડ્યો તેથી ગુગળાયો. મણિથી એ કેમ સંખ્યાય ? મણિએ ઓઢણીનો કચ્છ ભીડ્યો ને પડી નદીમાં. એક જ ડૂબકીએ ડૂબતા બૂદ્ધને પાણીબહાર ખેંચી કહાડ્યો. બૂદ્ધ, ત્યારથી પોતાનો પુનર્જન્મ થયો માનતો, તે દિવસથી બૂદ્ધ પોતાને મણિનો અહેશાનમન્દ માનતો.

બુદ્ધ માલદારનો ચિરંજીવી હતો, એટલે મણિ-બૂદ્ધનો પોતે મિત્ર છતાં મિળજી હતો. રમતા રમતા ઘણીએવાર તે ઝંકી ઘેટું બની જતો પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવા મથે. સાચાખોલા, સીધા ને ન્યાયી બૂદ્ધથી એની શેખી ન ખમાય, ત્યારે બન્ને લડી પડતા. એમની તકરાર પતાવવા મણિ કહેતી. “ જુઓ, હું તમારા બન્નેની વહુ, ખરૂં ને ? ત્યારે મારી ખાતર તમે લડતા ના મરો ? ” ને બન્ને પાછા એકબીજાના દોસ્તદારીના નાતાએ વર્તતા.

મણિને, આજ એ નિર્દોષ બાલ્યકાળ સાક્ષરી આવ્યો, અને ધૂસકે ને ધૂસકે, એકલી ને અટૂલી શાન્ત એકાન્ત રજનીમા તેણે ઈપુ ઈપુ રોચા જ કીધું મણિની તરુગલહરી આગળ વધી ગુલાબી યૌવનના વસન્તકાળનો સ્વપ્નચિતાર, એના આમુખીના નયણે નાચવા લાગ્યો તે વિચારતી. —

“ બૂદ્ધ, બૂદ્ધ ! તું તવગર નહોતો, ગરીબ ઘરનો કુળ-દીવડો હતો-હૃદયનો ગરીબ ! પણ તારો પ્રેમ ! કેટલો પવિત્ર ! તારું હૃદય ! કેવું નિર્મળ ! તને ડૂબતો બચાવ્યો, તે દિવસથી આપણી વચ્ચેના આકર્ષણ વધ્યા, તું માનતો કે મોટપણે મણિને હું જ પંણીશ તેથી તારી કારીગરીના નમૂનામા તે ઓર કલા ગુથવા માડી, ને થાય એટલા પૈમા ભેગા કરવા લાગ્યો-હા; મારી જ ખાતર. આપણે ઘર માડીને ભેગા રહીએ ને કલ્લોલતુ જીવન જીવીએ તે ખાતર ! ” મણિએ દીર્ઘ

નિ.શ્વાસ નાખ્યો વધતા જતા છાતીના ધબકારાને દબાવવા, હૃદયે તેણે હાથ ચાપ્યો. વળી એ હાથે મસ્તકે દાબી કગાલ મુખમુદ્રા કરતી, ને ફૂર કાળે, અકાળે છિતવી લીધેલા સ્વામીને શોધતી હોય તેમ, આકાશગમ નજર સ્થિર કરતી બબડી

“...પણુ વિધિના વિધાન જુદા, તેથી હું તારી ન થઈ. મૂડીદાર મુકૂલ મારો નાથ થયો એ લગ્નદિવસ !” તે બાળ્યું, કે મુકૂલ સાથે મારા લગ્ન થાય છે, ત્યારે-અરેરે, ત્યારે તારી તમામ આશાઓ લાગીને ભૂકા થઈ ગઈ હતી ! મને બંધ હતો કે તું દિવાનો થઈ જઈશ, પણ નહિ, એટલો બધો તું લાગણીવશ નહોતો : સયમને તારો સાથી કર્યો. મનની મુઝવણ મનમાં જ રાખીને હસતે મુખડે, ચતા લગ્ન-સમારંભમાં તેં ભાગ લીધો હસ્તમેળાપ ચતા પહેલાં તને એકાન્ત મળવાની મેં માગણી કરી. તું બોલ્યો “હવે મને હક્ક નથી, તમારું કલ્યાણ થાઓ.” કેવા એ આત્મબોલ ! અને તે વદાય લેતા, વદાય વેળાએ મારો હાથ ચુમતા, તે મને જૂના ને વિશુદ્ધ સ્નેહસ્મરણની બેટ આપી : કેવી સુંદર ને મનભર એ આરસ-પ્રતિમા ! શિદ્ધી, સ્નેહમૂર્તિ આ શિદ્ધી, પત્થર કાતરીને તને પ્રભુની મૂર્તિ ધડવાનું સૂઝ્યું હતું તો ? પણ કેમ સૂઝે ! મારામાં જ તું પ્રભુને નહોતો જોતો ? તે મારી જ મૂર્તિ ધડી ને અહા ! એ મૂર્તિપર, આ બૂકૂલ ! પ્રિયમિત્ર બૂકૂલ, તને ને મને જીવનપ્રિય એવા બૂકૂલની જ માળા ચડાવી હતી અને પછી તું ગયો. ભારે હૈયે, બીની આખે, મુસીબતે હિપડતા પગલે તું ગયો ને મુકૂલ સાથે મારો સસાર મંડાયો. તારું હૈયું ભાગીને, બૂકૂલ, તારા ઘરને વગડા જેવું રાખીને, મુકૂલ સાથે મેં સસાર માડ્યો-મેં ?

“મુવેલાં માળાપને ક્યાં દોષ દઉં ! તેમણે તો બાળ્યું કે દીકરી સુખમાં પડી. દીકરીને પૈસેદકે સુખી દેખી, માળાપ

કોઠાગણિયાનાં કોણિયો થયાં ને ચંચળ લક્ષ્મી-પંખેરેએ ય મુઠ્ઠલને ત્યાથી પાળો કરી ! મુઠ્ઠલ-મારા નાથ ! તને સદાનો છન્દ ન વળગ્યો હતો તો ? પણ અરેરે, તને તો ધનકુખેર થવાના કોડ હતા. કોડ મનમા રહ્યા ને સદાએ ધજ્જતને બટો લગાડ્યો. થતી બેઆબરૂ બેવા કરતાં તને મરવું ગમ્યું. હીરો ચૂસી, કુમળા બાળકને ને તાગે આ વિધવાને મેલી તુ તારે રસ્તે પડ્યો ! દહેણદારોએ ધરને ધધોલિયુ કરી નાખ્યું ને હું વખાની મારી, બેહાલ બની, નિષ્કૂર આ નાસ્તિકપરાને પનારે પડી. પેટ ! તારી વેઠ ખાતર હું અહીં આવી. ગામનો મુખી ! અરેરે, બાણે પેલા ભવનુ વેર વાળવા ન મથતો હોય ! બઢૂલ ! ભાઈ ! લગ્નના દિવસે ગયો તે ગયો ! ક્યાં હશે એ ?”

વિચારમાં ને વિચારમાં મણિનાં પોપચા મીચાવા લાગ્યાં. ધૂમસ વરસતું હતું અને ધૂમસથી, મામેનાં બે વૃક્ષ વચ્ચેની, પેલી વેલીપરનું શ્વેત ફૂલ હીમાઈને ફિક્કું પડતું હતું. મણિની સ્થિતિ એ કરતા વધારે સારી નહોતી

“ અહીં જ છું ” મણિના અતિમ ઉદ્ગાર-“ ક્યાં હશે એ ?-નો પ્રત્યુત્તર એને કાને પડ્યો તે સદાગી ઉઠી. આસપાસ બે બાકળી નજર ફેરવી. કોઈ ન જણાયું ખાલી ભણુકાર લાગ્યો. હતાશ હૈયે તેણે ધરમાં જવા માડ્યું પણ પછવાડેથી કોઈએ એનો હાથ પકડ્યો.

તે બઢૂલ નહોતો. બઢૂલ તો સનમનો અણુદીઠ પ્રેમ પીતો ક્યાં ય રખડતો હશે-કદાચ વનરાજિમાંથી, સર-સરિતા કે ઉપાસન્ધ્યામાંથી, ગિરિકન્દરા કે ખીણ કાતગમાંથી, એકવાર હૃદયે પધરાવેલી રસમૂર્તિને-મણિને-તે નિરખતો હશે-એના સૌન્દર્યનાં નિદર્શન એ રીતે જ કરતો શેષ જીવન ખૂટાડતો હશે, મણિનો હાથ ઝાલનાર બઢૂલ નહોતો; મુખી હતો !

મુખીને મળવા માટે મણિ તેને ત્યાં ન ગઈ, તેથી, એના મિલનની જેને તનમનમા અજ્ઞ તાલાવેલી લાગી હતી એવો આ વિલાસી જીવડો આખરે મણિને મળવા અત્યારે આવી પહોંચ્યો હતો. એના રૂવે રૂવે વિકાર ઉગ્યો'તો એની નસેનસે વિકાર વહેતો'તો. એ વિકારી કૂતરો મણિના શિકારનો ભૂખ્યો બન્યો હતો.

—પણ તે પહેલા જ મણિની મનોદશા વિલક્ષણ બની ગઈ હતી રાતનો સમય સુમસામ શાંતિ એકાન્ત સ્થળઃ વ્યગ્ર મન વેગબન્ધ રો'મેરો'મ વહેતી વ્યાકુળતા ભૂતકાળમા સેવેલાં સોનેરી સ્વપ્નની નયણે લગવાતી તાડવડીલા અને તરગલહરીમાં લહેગતા મગજતતુ તેથી તે મૂળ સ્થિતિની સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠી હતી તરગપરમ્પગએ તેના ચિત્તને એવું ચક્રકાળે ચડાવી દીધું'તુ, કે જાણે એ મણિ જ નહોતી. એ દશામાં મુખીએ એનો હાથ ઝાલ્યો—હાથ જ નહિ, કામવશ બનેલા એ નરપશુએ એના હોઠ ચૂસ્યા. મણિ છળી છળી ખરી, પણ વર્ષો પછી એના અધરે, આ અણધાર્યા પુરુષનુમ્મને કાષ્ઠક ઉખા પ્રકટાવી મણિની કારમી લાગતી આખ મુખીની મુખમુદ્રાપર ઠરી રહી. તે ખફૂલ હતો કે મુખી, એ તેનાથી સમજાયું ના—સમજવાની વિવેકશક્તિ જ લગલગ ગુમાવી બેઠી હતી તે બેકામપણે બોલી —“તું ? તું ખફૂલ ! કહીને મુખીના શરીરે હાથ ફેરવતી, ધારી ધારીને એને જોવા લાગી મુખીથી આ સ્થિતિ કેમ સમજાય ? તે લગીર ઠડો પડ્યો ને બોલ્યો —

“ખફૂલ ને મુકૂલ ને એવું એવું શું લવતી હતી ? તારા એ કોણ થાય ? મણિ, આમ જો ! હું તો તને જાનોજીગરથી સ્થાનાર મુખી”

“હાય હાય ! મુખી ! સત્યાનાશ જાય રે તારું !” મણિ:ઉછળી: વાઘણની પેટે વિક્રી. હાથને એક જ આચકે મુખીને તરછોડી

છૂટે કર્યો મુખી, વિકારવશ મુખી, મર્દાનગી ગુમાવી બેઠો હતો, તે અવાચક બની ઊભો ઊભો મણિના ચેનચાળા જોઈ રહ્યો.

વિચારમુગ્ધ મણિએ ઝાંચિતુ અદૃઢાસ્ય કર્યું. તે વખતે તેના માયાના વાળ વિખરાઈ ફાવે તેમ ફરફરતા હતા. તેની આખોમા થેલછા લાગતી. ડાબા હાથની હથેળીમા જમણા હાથની મુઠી ઠોકતી તે બેલી -

“મુખી ! તુ મને તારે ઘેર તેડતો’તો કે ? લેને, તારે જ અહીં આવવું પડ્યું !” વળી પાછી ને ખડખડાટ હસવા લાગી. “બાપલો ! ખીલકૂલ બેસરમ !” મણિ, મુખીની છેક પાસે ગઈ ને એને ધમકાવતી હોય તેમ પૂછવા લાગી. ‘કહે, કેમ આવ્યો છે ?’ છેક કંગાલ બનીને, દયામણે ચહેરે બેલી : તારે પગે પડુ. મને માફ કરજે, જો મુખીના દેદારમા ખડકૂલ જ હોય તો આ ગાડીના બોલ્યા સામુ ના જોતો. એકવાર નહાનપણમા મે તને ડૂબતો બચાવ્યો’તો ને ? આજ તુ મને પેલા નરાધમ, પિશાચ, કામી મુખીથી ન બચાવી લે ! મને વલાણાવારે સતાવ્યા કરે છે. .” મણિએ આક્રંદ કર્યું. તે કારમી ચીસ પાડી ઉઠી. મુખી મુઝાયો. તેણે મણિને ખભે હાથ મૂકતાં કહ્યું. -

“થેલા ન કહાડ, મણિ ! હવેથી નહિ સતાવું એક વાર કહે, કે તું મને ચાહે છે. પછી જો, કે દહાડા કેવા સુખમા બન્ય છે-ચાલ, અન્દર ચાલ, આપણે નિરાત શુભે વાત કરીએ.” કહીને, મુખી એનો હાથ, મણિની કમરે વીંટાળવા જતો હતો ને મણિ પાછી ઉશ્કેરાઈ ગઈ. -

“ખસ પીટયા ! તું તો કર્મચંડાળ મુખી મુલો છે !” મુખીએ મણિને છોડી દીધી તે તેનાથી જરા દૂર ખસ્યો. મણિ ખડખડ હસી પડી વળી પાછી તરત જ શાત ને ગભીર થઈ જઈ, અવાકૂપણે એને જોઈ રહી.

“ મણિ ! હું મુખી છું. આ નાસ્તિકપરાનો ધણી ! તને એની ધણીઆણી થવાની આજ તક મળે છે—” કહીને મુખી એની નજીક ગયો. મણિ છટકી, તે બળતા ખોલ ખોલી:—

“આગ લાગો તારા નાસ્તિકપરામા, પરાનો પ્રલય થઇ જાયો તુ મને ધણીઆણી બનાવનારો ?” કહીને મુખીના ગાલમા એવો તો જોરથી તમાચો. લગાવી દીધો, કે મુખી હવે જીવપર આવીયો. તે ઢીસઢી માણસાઇ પણ ચૂક્યો. મણિને એણે બાથમા બીડી પણ મણિ હવે ચડિકા બની હતી. એક જ અડક્ટે મુખીના હાથમાથી તે છૂટી. છૂટીને નાઠી-દોડી-દિશાઓ તેડી જાય તે પન્થે દોટ મૂકીને દોડી. મણિ, દિવાના-પણાના ચેનચાળાએ નાઠી. શિયળને જળવવા જતા, જનેતા પોતાની પડખે જ સૂતી છે એ લડસે લોચન મીચી, નિદ્રામા પોઢેલા પોતાના બાળકનુ પણ એને લાન ન રહ્યું જેને ખાતર તે જીવતી હતી, જેના વડે જ શુષ્ક જીવનમાં કદી આનન્દના વિચિ ઉછાળા મારતા હતા, તેને ઉધતો જ મૂકીને મણિ અસોપ થઇ તે દિગન્ત ભેળી ભળી ગઇ કે વિજળી પેઠે ક્યાંક સમાઇ ગઇ. એની પાછળ પડવું, એની શોધ કરવી, એ બધું જ માનવચુદ્ધિ માટે લગભગ અશક્ય હતું. નિશાળમાં છોકરાને પૂછાયું હતું કે “વખત કેવો છે ” માત્ર મણિના ગલરૂ બાળકે ખરો જવાબ દીધો હતો કે ફરી પાછો ન ફરે એવો. મણિએ વખત પાસેથી પાખો મેળવી.

* * *

એ ૬ રૂબણ ઘટનાપર ત્રણ શરદો પસાર થઇ ચૂકી હતી. હવે તો ચન્દુ સારો સમજણો પણ થયો હતો; મુખીને મણિ તો ન મળી, પણ મણિના દિલની દોલતરૂપ ચન્દુને મેળવવા જેટલું તે દ્રાવી શક્યો હતો. ચન્દુને માટે જ નાહ, પણ સમગ્ર નાસ્તિકપરા માટે મુખીની એક જ તર્કટી ખમર

જીવતી હતી, કે એકાએક હૃદય બન્ધ પડી જવાથી મણિનુ મૃત્યુ થએલું. નમાયા ખાળકનો બેલી પોતે થયો છે, એમ લોકોને મનાવવામા મુખી ગૌરવ ધરાવતો. લોકોને એનું જડ જીગર સમજવું મુશ્કેલ હતું.

ખરી હકીકત એ હતી, કે મુખીના લાગ્યને જ યોગ્ય એને ચન્દુ જેવડો છોકરો હતો. છોક ઠોઠ ને નઠોર. ખાવાની દાઢ ખૂબ. હેરે મારવા બેઠ્યો. રોડ રાજના સાળા જેટલો રાખે. ઉગતો હતો હમણા, છતાં પાક હતો અઢાર મહિનાની પેદાશનો. જીઠ, ચોરી, ઉચ્છ્રખલતા, વ્યસન, જીગર ને લોફર-વેડા વગેરેમા પૂરી પહોંચેલ છુટ્ટી! મુખીને ત્યાં ચન્દુની વસ્તિ વધી, ત્યારથી હીરાની ટકશાળ ઉઘડી. હવે એના ખિસ્સાંતર રહેતા. ઇન્છે તે છન્દ આદરી શકતો. એનું કારણ હતું. હીરાને ચન્દુવડે મોટી સગવડ એ મળી કે ઘરમાં વારવાર ચોરી પોતે કરે ને પડે ચન્દુને માથે : અને હલકું લોહી હવા-લદારનું જ હોય ને ?

ચન્દુ સરકારી માતાનો પુત્ર હતો વારસામા માલ મેલકત તો નહોતી મળી, પણ ધાર્મિક પિતાની ખાનદાની એને વરેલી હતી તે મજબૂત ને બેવડીઆ ખાધાનો હતો. ફૂટડો ને દેખીને દુશ્મનને ય જાલ ઉપજે એવો સોજીલો હતો. બે ટકના રોટલા સાટે નાસ્તિકપરાના નિર્દય મુખીને આવો 'વૈતરો' ખીજે ક્યાથી મળે ? ચન્દુ પરચુરણ ધરકામ કરે, વાસણ માળે, પથારીઓ કરી આપે, સીમમા જાય, મુખીનાં ઢોરની ખરદાસ પણ એ જ કરે.

એ ખર્ચ, કે ચન્દુને બે ટંકનું લાણુ જ મળતું. છતાં સીમની સ્વચ્છ ને ખુદી હવા અને કામની કસરતથી એ એવો પોષાતો કે વધ્યુ ધટ્યુ કે ઠકુ ખાવાનું મળવા છતાં શરીરે

સુદઢ રહેતો. ખીચાગે મુખી! ચન્દુ કુફરતના ઉછેરે ઉછરતો, તેવું મુખીને શાનું લાન હોય! ઘરમા પૈસાની વારવાર ચોરી થાય, ત્યારે એ તો એમ જ બહેમાતો, કે ચોરી કરીને ચન્દુ, બહારથી છાનુછપનું લાઇ ખાતો હોવો બેધએ—નહિ તો શરીરે આટલો ફાલે જ નહિ! મુખી એને ધમકાવે, કાનમાથી કીડા ખરે એવી ગાળો ભાડે, લાથ દુખી જાય એટલું ભારતા પણ પાછો ન પડે નમાયા ચન્દુએ ચોરી તો કરી જ ન હોય, જવાબમા એ ખીન્નુ શું બોલે! માર ન વેઠાય ત્યારે માખાપને સભારી બેઠો બેઠો રડ્યા કરે

આજ સુધી તો ન્હાની ચકમની ચોરી થતી એક દિવસ પચાસ રૂપિયા જેટલી રકમે પગ કર્યા હીંગને ખખડાવ્યો, પણ એ ખાઇબદેલ કુવર કાઇ ગાઠે? ઉલટું એણે તો આખાદ એમ જ હસાવ્યું, કે ચન્દુ સિવાય ખીજનું કામ હોય જ નહિ!

ચન્દુ તે દિવસે સીમમાથી સમીસાજ સુધી પાછો નહતો આવ્યો. વાળુ વખત થયો, ન આવ્યો બધાએ જમી લીધું; ન આવ્યો. સુવા વખત થયો; ચન્દુ દેખાયો જ ના પચાસની ચોરીનો, એનાપગ્તો આરોપ દઢ કરવાને, હીરાને આ એક જખખર કાગળ મળ્યું. મુખી ચન્દુની રાહ બેતો ચોરે બેસી રહ્યો—રાહ શા માટે? ચન્દુનું શું થયું હશે તેની ચિંતાથી નહિ, તે આવે કે તરત એ “ચોર”ને સજ્જના ઘટતા ફેળે પહોચાડવા!

* * *

મ શ્ચિ સ મખ ન્ધી કરુણ કિસ્સો બન્યા પછી, નિશાળમા મ્હેતીની જગ્યા કાંઈ મ્હેતાજીએ લીધી હતી તે, શાળા છૂટે કે ગામને પાદર ફગ્વા નીકળી પડે, એકલો ને એકલો દૂર દૂર સીમને સીમાડે પહોંચે ને પ્રહરના પ્રહર સુધી હરિયાળા ઘાસમા આડો પડી અગમ્ય વિચારણામા લીન થાય. આજ એની

નજરે ચન્દુ ચડ્યો ચન્દુ, ઘાસની ભાગેટી લઈને ઘર તરફ વળવાની તૈયારીમાં હતો ભાગેટી જરા ભારે બંધાઈ હતી. તે એનાથી ઉપાડી શકાતી નહોતી. એ ત્રણ વાર મથ્યો, ન શક્યો. પેલો મહેતાજી વિચારતકામાં જાગ્યો, ઉઠ્યો. માથે ભારે ચડાવવા મથતા ચન્દુ પાસે ગયો એને જોઈને ચન્દુએ આજીજી કરી.

“કાકા, લગીર ટેકા કરશો ?”

મહેતાજી ઊભો જ રહ્યો. ચન્દુને કિતર ન મળ્યો તે ચન્દુ સામે અનિમિષ આંખે જોઈ જ રહ્યો. ચન્દુ ચીડાઈ ગયો હતો. ભારતે પડતો મૂંઝી, લગનાશ વદને તેણે જમીનપર પડતું મૂક્યું. મહેતાજીએ, આડો હાથ દઈ એને ઝીલી લીધો. ચન્દુથી સહસા રોઈ પડાયું.

—એને મહેતાજીનું દિલ દ્રવી ઉઠ્યું તેણે રોતા ચન્દુનાં આંસુ લૂછ્યા. માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન આપ્યું :—

“આટલો મોટો ભારો તારાથી ઉચકાય ?”

“ન ઉચકાય તોય ઉચકવો પડે. હવે તો આખી જીદગાંને ભાર ઉપાડવો નહિ પડે.” સાલણીને મહેતાજી શકાશીલ બન્યો, તેણે પૂછ્યું.—

“કેમ એમ જોલે છે ? માબાપ તો હશે ને ?”

“ગામનો મુખી મારો બાપ ગણો કે શેક ” ચન્દુએ ઉંડી આહ નાખી.

“તે મા ?”

“પણ મારે મોઢું થાય છે મુખી આજ તો જરૂર લઢવાના મને વાતો કરાવો મા. ભારે ચડાવો ને ?” ચન્દુ ગળગળો થઈ ગયો.

“મુખી નહિ લઢે ચાલ, હું તારી સાથે આવીશ.” મહેતાજીએ ચન્દુને ખરડે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“પણ આ ભારે ?”

“તે અહીં જ ભલે રહ્યો. હું તને મારે ત્યાં તેડી જાઉં છું. છોકરા, તારે નામ ના કહે ?”

“અન્દુ.” નત મસ્તકે અન્દુ બોલ્યો.

“અન્દુ, ચાલ ત્યારે જો, અન્ધાર થઇ ગયું છે.” મહેતાજીએ એની આંગળી પકડી ચાલવા માડ્યું.

‘પણ મ્હારે મોકુ થાય તે ?’ અન્દુ ચિન્તાતુર થયો.

“છો થાય, ત્હારે મુખીથી ડરવાની જરૂર નથી, અન્દુ !”

“ના ડર તો શું કરે ? એ તો એવા મારે છે...”

“મારે છે ? કોણ મુખી ?” મહેતાજીની આંખ વિકરાળ થઇ.

“હા, કાકા, મને જવા દો ને ?” અન્દુ છૂટવા મથતો હતો.

“ગાડો ન થા, અને ખીતો પણ ના. જોઈ છું કે વાળ સરખો કોણ વાકા કરે છે !”

“તે કાકા, તમે મને ઓળખો છો ? મારૂં આજ કેમ ઉપરાણુ લઇ રહ્યા છો-ક્યારેનો પૂછું પૂછું કરતો તો”

“જો, અન્દુ ! તને તો તું ઓળખાવે ત્યારે ઓળખું. પણ તારો મ્હેરો કાંઈક પરિચિત લાગે છે તેથી જ તને મારે ત્યાં તેડી જાઉં છું ચાલ, ઘેર આપણે નિરાતે વાતો કરીશું”

“ને તમે માનતા હો તે હું ન નીકળું તો ?”

“તો પણ શું ? તને જોઇને મારૂં હૃદય જે પ્રેમાળ લાગણી અનુભવી રહ્યું છે, તે તને મારાથી જુદો નહિ જ કરે.”

* *

વાચનારે મહેતાજીને ન ઓળખ્યો હોય તો ઓળખી લે, કે તે પેલો શિદ્ધી અથવા મણિને પવિત્ર પ્રેમથી પહેલો

ચાહનાર બહુ હતા. તે પથર થઈને જેમતેમ પેટિયું કહાડતો. તે મણિ માટેની એની એકની એક આશા દરમાઈ ગઈ, ત્યારથી કાલે ત્યાં ફરતો તે રખડતો એને કાને વાત આવી, કે પુત્રવતી મણિ વિધવા થઈને નાસ્તિકપરામા મહેતી થઈ છે, ત્યારે નિર્મળ પ્રેમનો જૂનો અગ્નિતણખો તેના જીવનમાં તાજે થયો અને વિધવાને, વિશુદ્ધ ભગિની ભાવે મળવા સારૂ તે મોકા શોધતો. આખરે નાસ્તિકપરામા તે આવ્યો તો ખરો, પણ મણિના મિલનકાળ માટે મોકા પડ્યો. ગામલોક જાણતા હતા તે રીતે જ તેણે પણ ખજાર સાલણી, કે હૃદય બંધ પડી જવાથી પુત્રને એકલવાયો છોડી તે ગત થઈ હતી. પછી તે જ નિશાળમાં, પોતે શિક્ષી મરીને મહેતાજી તરીકે રહ્યો, અને આજ અનાયાસે ચંદુ મળી ગયો. ચંદુને જોતા જ કાંઈ અજબ આકર્ષણથી એનું દિલ તેના તરફ ખેંચાયું હતું. ચંદુના સ્વરમાં મણિના મધુર કંઠની મીઠાશ તેણે અનુભવી હતી અને એની વદનાકૃતિ, મુકૂલને આળાદ મળતી આવતી એણે જોઈ હતી.

ચંદુને ઘેર તેડી ગયા પછી એને યધી વાનની જોઈની માહિતી મળી. બંને રાયા. ચંદુને, હેતાળ હૈયે ચાંખ્યો. અતરના ઉમળકાથી એને ચૂમ્યો. એ ચૂમી અને ચંદુના હૈયાની હુંફ ! માથે જ ચંદુના આતરને બફાવતી રતેહવત્સલતાનો થતો અનુભવ ! એ અનનુભૂત અનુભવ સગા-માઆ પુત્ર-પિતાના વાતસલ્યથી લવ પણ ઉતરતો નહોતો.

બહુલે, મણિના લગ્નપ્રસંગે, મણિની જ પ્રતિકૃતિની તેને જે આરમભેટ દીધી હતી, તેમાંની એક મૂર્તિ સદૈવ પોતે પોતાની પાસે રાખતો. સુખડની પેટીમાંથી, આજ વર્ષે પછી તે બહાર કહાડી જે જોતા ચંદુએ હાથમાં ઝડપી લીધી.

‘ જાણે મારી મણિ, આ તો ’

‘હા. ચન્દ્રકાન્ત, ’ બુદ્ધે બ્રહ્મભર્યા સ્વરે કહ્યું. ’ તે મણિની જ નાનકડી પ્રતિકૃત છે, અને ભારે ઉપડાવવા તે મને ‘કાકા’ કહીને સંબોધ્યો હતો, તેય જોડું નથી. તારો પિતા, મુદ્દલ, મારો મિત્ર હતો-ભાઈ કરતા વિશેષ સગાઈ ધરાવનાર મિત્ર કહે, હું તારો કાકા કહેવાઉં કે નહિ. ’

‘ મને આ મૂર્તિ ન આપો ? ’ મૂર્તિને છાતીએ દબાવતા ચન્દુ બોલ્યો.

‘ મૂર્તિ જ શા માટે ? આ જીવ ને જીવન સુદ્ધા તારે જ છે ને, જોડા ! ’ બુદ્ધે ચન્દુના વાળના ઝૂંપડા ડીક કરતા અને એના મસ્તકપર મમતાળુ હાથ ફેરવતા કહ્યું.

‘ ત્યારે હવે આપણે ભેગા રહેવાના ? એમ ! મુખીને કહી આવું ત્યારે ? ’

‘ હું જ તેને ખબર કહાવીશ. તારે શા માટે જવું જોઈએ ? ’

‘ ક્યારે કહી આવશો ? ’ ઉદ્દાસમા આવતા ચન્દુએ પૂછ્યું.

‘ કહેતો હોય તો અન્યારે જ પણ તું જૂખ્યો થયો હોઈશ. કપડાં કહાડ, ચાલ, પ્રથમ જમી લઈએ. હું ભાણા તૈયાર કરું છું ’ કહીને બુદ્ધ અન્દરના ખડમા ગયો અને ચન્દુ કપડા કહાડવાનું બૂલી જઈ, મણિની મનોહર ક્રાંતગાયલી મૂર્તિને ધારી ધારીને જોવામા ગુથાયો.

થોડી જ વાર થઈ હશે અને બહારથી કોઈનો પગરવ સંભળાયો ચન્દુએ આવનાર તરફ નજર કરી અન્દરથી બુદ્ધે, જમવા માટે ચન્દુને ખૂસ પાડી, બહારથી, હાથમાં ચાખૂક સાથે આવતા મુખીએ ઘરમાં પગ મૂક્યો તેને જોઈ, ચન્દુએ કારમી ચીસ પાડી. તેના હાથમાંથી મૂર્તિ હેંળ પડી ગઈ. મૂર્તિ જોઈને જ મુખીએ કહી લીધું, કે મહેતાજી મૂર્તિઓ

ધડે છે એમ એકવાર કહેલું, તે પ્રમાણે પચાસ રૂપિયા ચોરી લાવી, ચન્દુએ એ મૂર્તિ ખરીદી હોવી જોઈએ. ઘણું મોકુ થવા છતાં ચન્દુ ઘેર પાછો ન ફર્યો, તેથી મુખીના દિલમાં એક ચટપટી લાગી રહી હતી તેણે અનુમાનથી જ, શોધ માટે મહેતાજીનો સાથ મળશે એમ માનીને અહીં આવવાનો રસ્તો લીધો હતો મુખીએ આવતાં જ ચન્દુને જોયો અને જોતા જ, કશો પણ વિચાર કર્યા વગર સણસણતો ચાખૂક તેના અગપર ફટકાવ્યો ફરી લગાવવા જતો હતો અને ખૂદ, ચન્દુનું આક્રંદ સાંભળી બહાર આવ્યો. તે મજબૂત કાડાં બાવડાવાળા શિદ્ધીએ, એક જ ઝાટકે મુખીના હાથમાંથી ચાખૂક ખૂંટવી લીધો ને બોલ્યો.—

“ સુવર ! નહોતો જાણતો કે આટલો બધો નિર્દય હોઈશ.”

“ અને હું નહોતો જાણતો કે નહાના છોકરાને ચોરીઓ કરાવવાનું શીખવી, મહેતાજીના લેખાશમાં શિદ્ધીનેા ધીકતો ધન્યો ચલાવનારો, તું બદમાશ હોઈશ ”

“ શું બકે છે બેવકુફ ! કંઈ ભાન છે કે...”

પણ હવે અહીંની લડાઈ ઝાઝી ન લખાતી. મુખીનો રાવણીઓ દોડતો આવી પહોંચ્યો અને હાંસલર્યા દિલે માઠા સમાચાર સંભળાવ્યા.—

“ બાપુ, બાપુ ! ઘેર તો આગ લાગી છે; દોડો ! કેમે કરી કાણુમાં નથી આવતી ! ”

“ હે ! આગ ? આગ શાથી લાગી ? ”

કારણ ગમે તે હોય. અત્યારે તો આગ હોલવવાની જ સોંધ કરવાની હોય ને ? મુખીને, મણિના અતિમ ઉદ્દગારો કેમ યાદ આવે !

તે હડકાયા કુતરા પેઠ દોડ્યો. પણ રસ્તામાં જ રોકાઈ ગયો. મહીસાગરમા ભારે તોફાન જામ્યું હતું. એકાએક એવા પૂર ચડ્યા હતા કે સમુદ્રની પ્રચન્ડ ભરતી કરતાય ભારે એના જળ ઉછાળાથી ગામના ગામ ડૂબી જાય—ત્યા નાસ્તિકપરા જેવાનું શું ગળું ? ઘેર પહોચતાં પહેલા, રસ્તામા જ મુખી તણાવ્યો. એક ડૂબકી ખાઈ જળસપાટીપર આવ્યો. ને વળી પાછો ડૂબ્યો. ડૂબતા ડૂબતા તેણે છેલ્લું અટ્ટહાસ્ય સાંભળ્યું. તે તણાઈ આવતી ગાડી મળિનું હતું. “ કહ્યું હતું એમજ થયું ને ! ” એમ કહીને મુખીનું ધ્યાન ખેચી, જાણે છેલ્લો શ્વાસ છોડતી હોય તેમ, તેણે પણ જળદેવીને અ કે અતિમ સમાધિ લીધી.

—નદીનાં પૂર બકુલના ધર સુધી પહોચવાને શક્તિમાન નહતા પૂરમાથી જે બચ્યા, તે એમ કહેતા, કે એ પુણ્યવાનનો વાત્સલ્ય પ્રેમ જ એવો પ્રતાપી હતો. પૂર આવ્યું ત્યારે ધરની અગાસીપર ચડીને, ચન્દ્રકાન્ત અને બકુલ જિભા હતા. તે પ્રચન્ડ જળપૂરની અકાઝ તાડવલીલાને, ડૂબતા મુખીને, ભરિમ-ભુત થતા મુખીના ધરની આસ્માન માર્ગે ઉડતી લહાય—જવાળાને અને છેલ્લી એકવાર ભયંકર અટ્ટહાસ્ય સાથે ડૂબતી દિવાની મળિને બન્ને જોઈ રહ્યા ચન્દ્રકાન્તના હાથમા, મળિની તૂટેલી મૂર્તિના કંકડા હતા. બકુલના જીવનમા, તૂટેલી આશાના ટુકડાના અતિમ દર્શન જ ન હતા; આશાના એ ટુકડાને સાધનાર અથવા અમર આશાના ઉર્જિત ફળરૂપ એની આખનો સિતારો—એના આત્માની જ આખાદ પ્રતિકૃતિ રૂપ ચન્દ્રકાન્ત—પોતાના જીવનમા ઓતપ્રોત થતો જિભો હતો.

ਕੀ ਕੀ ਨਾਂ ਕਲ ਮ ਲੁ

ઉ ગ તી સ ન્ધ્યા જેવો ઇતિહાસ, અને સન્ધ્યાના ચલિત
 છતા મનમોહક રંગો જેવાં, ઇસ્લામશાસનના સભારણાં;
 ઉભયને અવાકૂપણે તાજ કરાવતો શાહઆલમનો રોજો,
 રાજનગરની પડખે ઊભો છે. પાછળ સુન્દર સરોવર છે—એનું
 નામ ચંડોળા. ત્યા ચંડોળ પક્ષી વિહરતાં હશે કે નહિ, તે
 ખાતરીપૂર્વક ન કહી શકાય. પણ એનાં છત્રકાતાં કાચનિર્મળ
 જળમાં, ત્યારે કમળોની કુંજવટા પૂરખ્હારમાં ફેલાયે છે, ત્યારે
 નયનને આર આનન્દ થાય છે: એ મનોહર સૌન્દર્યને જોતાં
 જગતની ધડમથલો ક્ષણભર ભૂલી જવાય છે અને ત્યાની લીલી
 હરિયાળીપર, શાન્તએકાન્ત સેવતાં, પ્રહરના પ્રહર પડી રહેવાનું
 મન થાય છે.

એવા એક ‘ સાહેબ ’ હતા, જેમના ભાગ્યમા, આ શાન્ત
 સુન્દર સ્થળનો લાભ લેવાનું સર્જાયું હતું. પોતે ઉગતા પહોરો-
 ડિયે ‘ હવા ખાવા ’ નીકળી પડે, ચંડોળા તળાવપર આવે;
 સંસ્કાર પ્રમાણેની પ્રેરણા ઝીંઝે તે બાલસૂર્યની સોનેરી કિરણા-
 વલિથી ‘ સાહેબ ’ની સુક્રામળ કાયા જરા તપતી માટે ત્યારે,
 ત્યાંથી પોતે પાછા ફરે.

ગોરા અમલદારોને જ ‘ સાહેબ ’ કહેવાય—એવું હવે ક્યાં
 રહ્યું છે ? ‘ દાસ ’, ‘ ભગત ’, ‘ રામ ’, ‘ દરબાર ’, ‘ સરકાર ’,
 વગેરે ‘ અટકા ’ જેવી એ પણ જાણે એક અટક ! ‘ સાહેબ ’
 ક્રીક ઠીક ભણેલા હતા અને નાટકોએ એમને ખુબ ખ્યાતિ આપેલી.

‘ સાહેબ ’ કાંઈ મૂળથી જ ગર્લશ્રીમત નહતા. કાળખળે,
 ‘ નસીબે ’ એમને ‘ ચારી ’, આપી અને પોતે નાટકો લખતા
 થયા. તેમાં તેમને સારો તકાકો પડ્યો. પાંચ જ વર્ષમાં

આર્થિક દશાએ પલટો ખાધો. એમને આંગણે લક્ષ્મીદેવીએ લીલા-લહેર કરી. ન દીઠેલું દીઠું, ન ભોગવેલું ભોગવાવનાર ભાગ્ય ખુલ્યું અને ત્યારથી એમને 'સાહેબ'ની આનરરી 'પદવી' વરી.

નાટકોના વાવેતરે નગદ નાણાનો પાક ઉતર્યો, એટલે જૂના જમાનાના ધરના રગરૂપ ફરી ગયા-માત્ર ધરના નહિ, આર્ય-સંસ્કૃતિ એસરી ગઇ ને જીવનમા, દરિયાપારના દેશોની ભલક-ભરી વિકૃતિએ ધર ક્યું. જે રાયરચીલાવડે પૂર્વજ ગૌરવ ધરાવતા, તેને હવે રૂપસદ મળી અને ઠાઠમાઠના આર કોરાથી, માળિયામાથી બનેલી મ્હોલાતમા સાહેબશાહ 'ફરનિયર' ખડકાયું.

—એને સાહેબશાહી ઠાઠમાઠ એટલે, ધીમા હલકે હીંચવા હીંચકો નહિ, પણ 'રોકિંગ ચેર', દાતણ માટે વજ્રદંતી, વડ કે લીમડો નહિ, પણ પાઉર ને ઘસ; પીણામા દૂધ નહિ પણ, મ્હા; નાસ્તામા મગજ-મેવો નહિ, પણ હન્ટલિ પામરનાં બિસ્કીટ; મ્હોલાતમા આટા ફેરા મારતી વખતે પગમા પાવડીઓ નહિ, પણ ચમ્પલ, મ્હાવણ માટે તાખાકુડી નહિ, પણ 'ટપ' ભોજનલાણા વખતે પાટલો નહિ, પણ ખુરસીટેબલ. સિવાય સિઝર્સ, સોનેરી ફેધમના ચશ્મા, સાથે સ્ટિક, સ્ટોકિંગ તે હેટ-પેન્ટ ઇત્યાદિથી એમના અગપોષાક તે ઢબજીવનો ખ્યાલ વાચકને નહિ આવે ? પોતે આ રીતના 'સાહેબ' હતા.

સાહેબ સખાવત કરતા; મોભો જળવવા દાન કરતા; કીર્તિની કિતાબમાથી એમનું નામ નીકળી જવું ન જોઇએ તે માટે: લોકલાગણી કે પ્રજામાગણીને માન દેતા; રખેને 'સાહેબ' ફીટીને આ 'જગલી' દેશના 'ગૃહસ્થ' બની જવાય એ લયથી: આવા જાહેરપુરુષને, ગરીબડી જનતાનાં, રાંકડાં હાલનાં, અસહાય જીવનનાં, છાના આસુ જોવાની જ ફૂરસદ ન હોય તો તે દહોવાની તો હોય જ ક્યાથી? અલ્પત,

‘ મોટા ’ માણસોને મન, એ માટે, ‘ સાહેબ ’નો વાંક નહતો જ વસતો

સા હે બ નુ’ મૂળ નામ અનુપરાય અને કુંકું-સુધરેલું-નામ અન્નાસાહેબ. અન્નાસાહેબ આજે ફરીને વેળાસર પાછા ફરતા હતા પાછા ફરતાં પહેલા એકવાર ચડોળા તળાવમા ખીલેલાં કમળદળપર નજર નાખી. એ જ પળે, કમળને કામળ પાદડે ઠરેલું ઝાકળનું બિન્દુ, લગીર વાયુની લહરી વાતાં, સદજ કપીને, સરોવરના વિશાળ જળમા ભળી-સમાઈ ગયું. જાણે અનાથ કોઈ હૃદયકમળનું જ અશ્રુબિન્દુ. પણ એવાં તો દિવસ હોયે કેટલાય અણદીક બિન્દુ, આ વિશાળ સંસારસિન્ધુમાં ગળી જતા હશે અન્નામાહેબે આ દશ્ય જોયું ખરું; પણ હમણાં જ કહેવાયું તેમ, કમળ-ઝાકળના જીવનને જાણવાની એમને પુરસદ કે દરકાર નહોતી.

આજ તો એમને મુખ્ય દરકાર હતી ટપાલની. મુંઝવણની એક નાટકમંડળીએ મહિનાઓ થયાં વડોદરામાં અફો જમાવ્યો હતો. તે કપનીને જે નવો ખેલ લજવવા સાડે અન્નાસાહેબ આપી આવ્યા હતા, તેની છેલ્લી રિહિયર્સલની પોતે રાહ જોઈ રહ્યા હતા. રિહિયર્સલ આજે જ હતી અને એ રિહિયર્સલ નાટક લખનારના-અન્નાસાહેબના-નેતૃત્વ હેઠળ જ થાય એવી ગોઠવણ હતી :

મકાનપર પહોંચતા જ ટપાલીએ ‘સાહેબ’ના હાથમાં ટપાલ મૂકી : થોડાક છાપા હતાં અને કાગળ; કાગળ એક નહિ પણ બે હતા. દિવાનખાનામા દાખલ થઈ, ટપાલને ટેબલપર મૂકી, હેટ-ક્રાટ ઉતાર્યા. ‘સાહેબ’ રોકિંગચેરપર બેઠા એમને મન, છાપા, એ તો નિરાંતનો વખત વીતાવવાનાં રેમકડા હતા, તેથી જે પરમિડિયાપર વડોદરાની છાપ હતી, તે પ્રથમ ફોડ્યું. એ

પત્ર નાટકમંડળીના મેનેજરનો નીકળ્યો. અન્દર લખ્યું હતું :
 “આજ સમીસાંજના છેલ્લી રિહિયર્સલ છે : જરૂર પધારશો.
 નાટકવેચાણના બાકીના નાણાં પણ રૂબરૂમાં જ આપી દઇશું”

વડોદરા જવાની ગાડી અમદાવાદથી સાડાદસે ઉપડતી હતી. વચ્ચે બે કલાક જેટલો જૂજ વખત હતો. હા, જૂજ વખત. કેમ કે ‘સાહેબ’ના પરવારમાં જ દોઢેક કલાક જતો એ હિસાબે અડધો જ કલાક ફાજલ ગણાય. તેમણે નોકર-રસોયાને તાકીદ આપી, અને ‘સાહેબ’ પોતાના નવીન નાટકની ભજવણીના તાલમાં તન્મય થયા.

લગભગ પ્રહરેક પછી, ચૂસાતી સિગારનું હુહુ ઠંઠ હોઠ દાઝે એટલું દૂંડું થઇ ગયું ત્યારે, ‘સાહેબ’ની નજર, બાકીના ખીજા કાગળપર પડી. હુહુ રાખ ખંખેરવાની તાસકમા નાખ્યું અને ખીલકુલ બેપરવા દાખવતાં પેલો બીજો પત્ર ફેડ્યો.

તે ઉમરેઠથી લખાયેલો હતો. એમાં લખ્યું હતું. “ પત્ર વાંચી, બેઠા હો ત્યાંથી ઉઠીને તરત, ઉમરેઠ આવવા પહેલી જ ગાડી પકડો. તમારા ભોજન મરવા પડ્યા છે થોડીક નોટા લેતા આવશો ”

પત્ર તબે દાકતરની સહી હતી. દાકતરનું નામ દિનબન્ધુ. દાકતર, ‘સાહેબ’ના વિદ્યાર્થીજીવનના સાહાબ્યાથી હતા; બન્ને લગોટિયા દોસ્ત. અનુપ ભલે ‘અન્નાસાહેબ’ થાય કે-‘મહેરબાન સાહેબ’ બને, પણ દાકતરને મન તો પોતાનો જૂનો દોસ્ત ‘અનુપ’ ! અનુપને ‘અનુપ’ જેવા દુંકા કે ‘તોછડા’ નામથી બોલાવવા જેટલો દાકતરને હક્ક હતો. અન્નાસાહેબથી એ અધિકાર જિનવી શકતો પણ નહિ

અ ત્રા સા હે બે વચાયલો પત્ર ટેમલપર પછાડતા વિચાર્યું:
“હું ? જનતાના ચાહને છતી લેનારો નાટ્યલેખક: પૂરો
પ્રતિષ્ઠિત. વેવલી વિધવા ભોળામને સહકાર મને શોભે નહિ
ને ગોઠે ય નહિ.”

દૃષ્ટિના દૂર્જનને ભૂતકાળના પડાપર નાખતા વળી
વિચાર્યું. “એ ભોળામ કંઈ આશાદની પુતળી ? મનુ-મારો
મરી પરવારેલો મોટો ભાઈ-ને એ ‘બાલવિધવા,’ બન્ને સાથે
કોલેજમા ભણેલાં. સાથે ભણ્યા એ તો કીક, પણ સમાજ જે
રિવાજની વિરુદ્ધ હોય, તેનો વિરોધ જોરીને તેનાથી, એ બાલ-
વિધવા વેરે પુનર્લગ્ન થાય જ કેમ ? છતાં તે એની જ સાથે
પરણ્યો. બન્ને પરણ્યા ને કુટુંબોમા કલેશ પેઠો. માતિથી બન્ને
તરછોડાયા સારાય હિન્દુસમાજમા હડધૂત થયાં. મનુ કુંકું
આયુષ્ય લઈને આવેલો, તે પૂર્વભવનું મારૂં લહેણ પતાવી-એનો
વારસાઈ હક્ક આ ભાઈ-સાહેબ-ને સ્વાધીન કરી પરણ્યા પછી
દોઢેક વર્ષે જ દેવલોક થયો. ભોળામ કરણીનાં ફળ ભોગવતી
પડી પડી સડી જાય, એનું ફાવે તેમ થાય તેમાં કોઈ શું કરે ?
નહિ, બરસ, બીજકૂલ નહિ. એ પુનર્લગ્નનીઆ બાલવિધવાને
મરતી અટકાવવાના પાપમા કહી નથી પડવાનો ભાઈ મરી
ગયો ત્યારથી જ મેં તે ભોળામના નામનું નાહી નાખ્યું છે.”

દાનવીર, સખાવતી ને પ્રતિષ્ઠિત ‘સાહેબ’ આવી વિલક્ષણ
મનોદશા ધરાવતા. ભોળામ પણ નાકલીટી તાણીને પેટ ભરવા
કરતા મરવા તૈયાર થાય-એટલી ટેકીલી હતી. એનું હૈયું ને
હાથ ચાલ્યા ત્યાં સુધી તો દુખેસુખે નિર્વાહ ચલાવ્યો. પણ
મનુ પોતાની પછવાડે કેવળ વિધવા વધૂ અને નાનકડી કીકને
જ નહોતો મૂકતો ગયો, વિધવાના જીવનમાં કીણો ક્ષય પણ
ઉશેટતો ગયો હતો. પરિણામે વિદ્વપિ સ્મરોજ-‘સાહેબ’ની

ભોજન-શિક્ષિકા કે નર્સ કે બીજી કામપણુ સેવા સ્વીકારવાને હાલ અશક્ત થઇ પડી હતી.

—પણ ઈશ્વર અનાથનો બેલી છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને સમાજથી તરછોડાયલી સરોજને સાથ દેવા, દયાળુ દેવે પોતાના એક પ્રાણને પ્રેરણા કરી અને એ જ દાકતર દિનબન્ધુ. દિનબન્ધુ ‘અનુપ’નો જૂનો મિત્ર હતો. તેમણે જ્યારથી જાણ્યું, કે અન્નાસાહેબ ઉમરાના પૂજારી મટી કુંગરાના દેવ થયા છે, એમની બુદ્ધિએ પલટો ખાધો છે અને ભોજનને તેણે તરછોડી છે, ત્યારથી જનહૃદયના નૈસર્ગિક ગુણબળે સરોજને તેણે પોતાની પાખમા લીધી. પોતાને સૂને પિયર-ઉમરેઠ જઇ રહેલી સરોજને, ઉમરેઠમા જ દવાખાનું ખોલી બેઠેલો દિનબન્ધુ, બન્ધુભાવે એને યોગ્ય રાહત આપતો, એના દવાદાર કરતો અને સતતવિહોણો દાકતર, કીકીને હુલાવી પુલાવી પિતૃવાત્સલ્યનો નિર્દોષ લ્હાવ લેતો.

પરંતુ સ્થિતિચ્યુત સમાજ? સગી આખે ન જોવાય એવા અનાચાર સાખી શકે, અત્યાચાર સામે આખમિયામણા કરે, ચતા ગર્ભપાત મૂગે મ્હોડે જીરવી જાણે, સ્નેહસાદૃશ્ય કાળજના કકળાટથી જેનું રવાકુ ય ન ફરકે અને સીતમયકીથી છૂંદાઈ જતા અન્તરના ઉકળાટની જરાય ‘અરે’ ન થાય, તે હિન્દુ-સમાજ, દાકતર દિનબન્ધુનું, “ધર્મની બહેન” સમી સરોજ પ્રત્યેનું ઓથઆશ્વાસન સાખી શક્યો નહિ. દિનબન્ધુ વ્યભિચારી ઠૂર્યો, વ્યભિચારી દાકતરના દવાખાનામાથી ધરાકી છેક ઘટી ગઈ! દિનબન્ધુને ડબલ માર પડ્યો. અન્ધસમાજનું આળ અને કમાણીપર પાણી : છતાં એના હૃદયમાથી ભગિનીભાવ તલપૂર નુઘટ્યો. સરોજરૂપ કરમાતી વેલને કરમાઈ જવા દેવી નહોતી-એને નવપક્ષવિત કરી, શુદ્ધ સેવિકારૂપે, સમાજ સમક્ષ ધરવાના દાકતરને ઉડા અભિલાષ હતા.

—પણ એ અભિલાષને સરોજે જ છેદી નાખવા જેવું ક્યું. પોતાના પવિત્ર ‘લાઠ’ વિષે વિચિત્ર લોકાપવાદ સાબળતા જ તે સ્તબ્ધ થઈ-સારથી જ તેણે છેડે ગાઠ વાળી, કે આજથી દિનઅન્ધુની બહાર મારે ન જોઈએ ; હું જ મોઢાં નહારા પગલાની કે દેવ જેવા દિનઅન્ધુને જોડું આળ વેઠવું પડ્યું, વધારામાં વળી એની કમાણીપર કાપ મૂકાયો !

એક અન્ધારી રાતે, કીકીના પોપચાં મીચાયા પછી, સરોજને ખાસી ચડી તે પથારીમાંથી ઉઠી. અડધા કલાક સુધી કળ ન વળી ક્ષયનું દર્દ વધતું જતું લાગ્યું. જીર્ણ જ્વરે વધારે જોર ક્યું હતું તે પથારીમાં બેસી રહી બેઠાં બેઠાં એને કૈં કૈં તરંગ થયા. “બખ્ખે લગ્ને” એ ‘કુવારી’ સરોજ, પરણેતરના જે સોનેરી સ્વપ્ન સેવતી, તે એની પાપણને પડદે તરવરવા લાગ્યાં. એના હૈયાની જવાળા હોઠઅંહાર ભભૂકી ઉઠી. એના સુકા હોઠ ફફડ્યા : “ ‘પુનર્લગ્ન’ ને નામે ભડકનાર આ હિન્દુસમાજ, લગ્નની સાચી કિમત છે તને ? ગુણ, સ્વભાવ, હૃદય ને પ્રેમઐક્યે મનુ સાથે સમજણી વચે પરણી એ જ મારો અપરાધ ? ખરા અપરાધી કાણ ? ખરા લગ્ન કયા ? લગ્નેને નામે, સમાજમાં આજ શાની વેદીઓ રચાય છે ? પરણનાર કેટલા જોડા પવિત્ર લગ્નદપતી નીવડ્યા છે ? ભલા ભગવાન ! કાંઈ ‘કારમી’ રાજ્યસત્તા કદિ એમ જાહેર કરે, કે જે કાંઈને પોતાના લગ્ન ફેંક કરીને મનગમતા પરણેતર નવેસર માડવા હોય, તેને તેમ કરવાની અમુક મિતિએ છૂટ છે, તો ભર્યા સમાજમાંથી લાગ્યે કાંઈ એવું ધર નીકળે, જે આ તકનો લાભ લેવા ચૂકે ! આજકાલના નવાણુ ટકાનાં આ જાતના કળોડિયા લગ્નેને મુકાબલે અમારી જીવનજોડ કવી બહેતર ને સુંદર હતી ! છતાં તે વરવી લાગી ને સમાજ મારો વેરી થયો.... ! ”

સરોજથી છુદ્દે મ્હોંડે રોષ પડાયું અને એ કરુણ આક્રન્દના કર્કશ અવાજથી, કીકી જાગી ગઇ. માતાને રોતી જોઇ કીકી પણ રોવા લાગી સરોજનો સસાર નધણીઆતો થયો, ત્યારથી એના જીવનનો વિસામો, એના સુખનું રહ્યુંસહ્યું સ્વપ્ન કે એના હૈયાની હુંફમાં હતી માત્ર કીકી કીકીની ખાતર એણે દુમો સમાવ્યો માથે ખલ્યો જલ્યો હાથ ફેરવી, પપાળી, થાપડી, કીકીને પાછી સુવાડી-એને ગોદમાં લઇ, સરોજ સૂતી.

ખીજે દિવસે દિનખન્ધુ દવા લઇને આવ્યો. સરોજની ઉડી ઉતરી ગયેલી આખો એને વિકરાળ લાગી. તે બોલ્યો :—

“બહેન ।”

સરોજને, એના દર્દે કે સમાજના સીતમે હવે ચીડીયણ બનાવી દીધી હોય તેમ તે બોલી :—

“ભાઇ, મારા એકનાએક પવિત્ર આધારસ્થળ, તમે શું કામ આવ્યા ? ફરીથી આ બેનસીબને આગણે ફરકો, તો તમને મારી કીકીના સોગન્દ.”

દિનખન્ધુ બોલવા જતો હતો, તેને અટકાવીને સરોજે દિલનો ઉભરો ઠાલવી નાખ્યો. “મારે કશું નથી સાલજવું. મારી ખાતર તમે વગોવાઓ, એવું જોવા જીવતી રહું, તે કરતાં મરી જવાનું વધારે પસન્દ કરીશ. દાકતરસાહેબ, આજસૂધી જે આ પામર જીવને તમે પોષ્યો છે, તે આશીર્વાદ વગર આપી શકે એવું એની પાસે ખીજી કશું જ નથી. ભગવાન તમારે કલ્યાણ કરે. તમે જાઓ, મારે દવા હવે શિવનિર્માલ્ય છે. આ જીવ જીવે ત્હોય શું ને ખપી જાય ત્હોય શું ?

“ અને કીકી ? ” કીકીને જોઈ, દાકતરથી ખોલ્યા સિવાય ન રહેવાયું.

“ કીકી ? કીકી એનું કિસ્મત લખેને જ અવતરી હશે ને ? એક ક ગાલ-એલાલ કુટુંબની ખાતર તમે લોકઅત્રિસીએ ન ચડો જાવ, જાણુ છું કે કીકી તમને પેટની દીકરી કરતાં બહાલી છે, ને એના મેં સોગન્દ દીધા છે-નહિ માનો ? ”

તે દિવસથી દાકતરે સરોજ-બહેનનું ખોરકું છોડ્યું. સરોજના ઓથ-આધારના, ઉપર આલ ને હેઠળ ધરતી જોતો દિનઅન્ધુ, દ્રવતા દિલે, બીતી આંખે, સમાજને શાપનો અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે કે એની દયાળુતા વિષે શકા કરતો દિનઅન્ધુ ગયો.

—પણ ઘેર જમને એને એન ન પડ્યું. પૂજકળ વિચાર કર્યા પછી, તેણે અન્નાસાહેબને પત્ર લખ્યો. અન્નાસાહેબને, વડોદરાના કિમતી કાગળ આગળ આવું રોતડ ફોતરું કેમ રૂચે ? ન જ રૂચ્યું

* * *

હ જા મો વાપરતા થયા છે, એવી નાનકડી હેન્ડબેગ સાથે, ‘સાહેબ’ની સ્વારી, સમયસર સ્ટેશને ઉપડી. ગાડી ઉપડવાની બહીસત્ર વાગતા જ પોને વડોદરા જવા, ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ કઢાવીને ઝાપામા દાખલ થયા, પણ જણાવવું જોઈએ, કે ગાડીમા બેસવા જતા પહેલાં સ્ટોલ પરથી તાબું ‘ટાઇમ્સ’ લેવાનું ચૂક્યા નહોતા. અન્નામાહેબ ઇંગ્લિશ બારાખડીમા નિખળાત ન ગણાય, છતાં ‘સાહેબ’ થયા પછી એમને એવો શોખ વળગેલો, કે બહાગ્ગામ જાય ત્યારે હરકોઈ ઇંગ્લિશ જાપું —અને ત્યાં સુધી ટાઇમ્સ-ખરીદ્યા વગર એમના જીવને જ પ જ ન વળે

એક ક લીધી અને ગાડી ઉપડી. ‘સાહેબ’ ટાઇમ્સના પાનાં

પહોળા કરી અન્દર આખો ફેરવવા માંડી; પણ નજર ‘ટાઇમ્સ’મા અને મગજ વડોદરે.

ગાડીના પ્રત્યેક ખટકે સાહેબના હૃદયના ધબકારા વધતા હતા. તેમનું મગજ વડોદરાનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા ખાતે ખર્ચાઈ જતું હતું. “સ્ટેશનપર કંપનીવાળાએ ટેક્સી મોકલી હશે, કદાચ મેનેજર કે માલિક જ તેડવા આવશે. કંપનીનું કામ પત્યા પછી, વડોદરાના એ સાક્ષરને મળવું; કે સાક્ષર સાથે આધુનિક નાટકો વિષે ચર્ચા.” ત્યાંની સાહિત્યસભા પોતાના ભાષણનો લાભ લેવા ઈચ્છતી હોય તો ભલે એટલા ઉદાર થવું વડોદરાના પ્રો. માણેકરાવના અખાડાની, કન્યા ગુરુકુળની વગેરે કેટલીક સાર્વજનિક સંસ્થાઓની મુલાકાત અને સંભાવત:...”

‘સાહેબે’ લખેલા નાટકનું નામ હતું “સમાજના બન્ધન.” એ પોલાદી બન્ધનવડે-ખાસ કરીને-સુન્દર ને શક્તિસંપન્ન વિધવાજીવન કેવું નિર્જળ કે નિસત્વ બની જાય છે એ બતાવવા સારૂ ‘સાહેબે’ બુદ્ધિને ખૂબ કસી હતી, પણ એ તો ‘પીટકલાસ’ ‘આફરિન’ પોકારે ને ખાતર સંભવ છે, કે પ્રસ્તુત દૃશ્ય જોઈને પ્રેક્ષકવર્ગનું હૈયું ભરાઈ આવે અને એને સત્તા મળે તો કદાચ સીતમગાર મમાજને ફાંસી દેવા પણ તે તત્પર થાય તથાપિ એ બધો તો નાટકનો Show ! નાટકનો લખનાર જો સહૃદયી હોય, અને તે એવી અસરો ઝીલતો રહે, તો એનું હૈયું ભાગી ન જાય. પછી એનાથી કશું લખાય જ કેમ ? નાટક લખવું એ એક વાત, એને જીવનમા ઉતારવું એ જુદી વાત છે દેવમૂર્તિને વાઘા સજવા, અવનવા ભોગ ધરાવવા, એ બધો વિધિ, દેવના સેવકને મન સામાન્ય અથવા યત્રવત્ જ જોવાય છે ને ? અદ્યતન, દર્શનવાચ્યું ભાવિકોના ભાવનો પ્રશ્ન નિરાળો છે. અમુન્નાસાહેબ, આમ યત્રવત્ લખતા

અને પ્રેક્ષકવર્ગમાં કેમ વાહવાદ પોકારાય એ દષ્ટિમિન્દુ ધ્યાનમાં રાખતા.

ઠેઠ આણુન્દ આવતા સુધી નાટ્યપ્રયોગની સફળતાના અને વડોદરાની વિધવિધ મુલાકાત-સંભાવતના વિચારોમાં જ અન્નાસાહેબ તદ્દાકર હતા. આણુન્દ સ્ટેશને ગાડી અટકી અને તેમની તરગમાળા તૂટી અહીં ગાડીઓ બદલાતી સરિતાઓના સગમસ્થાન પેઠે, ગોધરા, ખભાત, વડોદરા ને અમદાવાદ-એમ ચાર ગાડીઓનું સંગમસ્થાન, તે આણુન્દ. સાહેબ આણુન્દ સ્ટેશને જરાક ઉતર્યા અને ખભાતની ગાડી આવીને ખડી રહી અન્નાસાહેબ પોતાના કબામાથી હેઠળ ઉતરી અમથી નજર ફેરવતા હતા, ત્યાં સામેથી જ એમને ખભાતના એક ઉતારનો અણુચિન્હો ભેટા થઈ ગયો.

‘કાણુ મિ. અનુપરાય ?’ પ્રશ્ન સાથે, પૂછનારને આશ્ચર્યની લાગણી ઉદ્ભવી.

‘અને તમે ? અહીં ! દાક્તર !’ વિજળીનો આચ્છાદ લાગતાં થંભી જવાય એમ અન્નાસાહેબ એકાએક થંભી ગયા.

‘હા, ખંભાત ગયો હતો ઠીક થયું કે આપણે અહીં જ મળી ગયા ચાલો, ઉમરેઠની ગાડી તૈયાર છે.’ કહીને દાક્તર દિનખન્ધુએ અન્નાસાહેબના હાથમાં હાથ મેળવી, ઉમરેઠવાળા ગાડીના પ્લેટફોર્મ લણી ચાલવા માડ્યું. એ વખતે ‘સાહેબ’ની સ્થિતિ જેવા જેવી થઈ ગઈ હતી. ક્યાં વડોદરા ને ક્યાં ઉમરેઠ !

‘ધારતો જ હતો, કે પત્ર વાચીને તમે આવ્યા સિવાય નહિ રહો સરોજ આપડી મરવા પડી છે ને એની કીકી ! દેખીને દુઃસ્મનનેય બહાલ ઉપજે !’

દિનબન્ધુએ ચાલતા ચાલતાં વાત ચલાવી અને હીમથી હીમાયલા કમળ પેઠે, ‘ સાહેબ ’નું વદનકમળ વીલું પડી ગયું. એમની આખોમા ચમકતું વડોદરાની રિહિયર્સલનું સ્વપ્ન-પખેર ઉડી જવા પાખો ફફડાવી રહ્યું હોય, એમ તેમને લાગવા માડ્યું.

દિનબન્ધુએ વાત આગળ ચલાવી. ‘ અત્યારથી જ નિરાશ થશો તો સરોજને અને એની સોજીલી ટીકીને ધીરજ કેમ આપી શકશો ? હોય, મર્દ થઇને આમ લેવાઇ શું જાઓ છો ! ચાલો, જઇને ગાડીમાં બેસો તમે, હું ચ્હાવાળાને બોલાવું છું. ’

‘ દાકતર ’, અન્નાસાહેબે એનો હાથ પકડીને કહ્યું ‘ ચ્હા તો ઠીક, પણ મારે એક બીજી વાત કહેવાની છે ’ દાકતર વાત સાંભળવા બિભો રહ્યો; અન્નાસાહેબે વાત કહી નાખી. તારો કાગળ વાચીને એવો ગભરાઈ ગયો, કે ગભરામણુમા ને ગભરામણુમા ગાડી પણ ચૂકી જત . આખરે ઉપડતી ગાડીએ ચઢી બેઠો, પણ ટીકીટ કરાવવા જેટલો વખત...

‘ શીકર નહિ લેતો આવું છું. ’ કહીને દિનબન્ધુ ઉપડ્યો જઇને તેણે ઉમરેઠની ટીકીટ કઢાવી ચ્હાવાળો આવ્યો બન્નેએ ચ્હા પીધો. પાન આવ્યું અન્નાસાહેબની ડાબીમાની ચીફ્ટ ફૂંકાઈ અને, વડોદરાને બદલે, અન્નાસાહેબને લઇને ઉમરેઠની ગાડી ઉપડી.

એ જ ડાબીમા બેઠેલો કલાપીનો કોઇ દહેરીલાલ લલકારતો હતો:-

“ ન તું ઈચ્છે તેવું, કુદરત નકી કાર્ય કરશે,

“ ન તું ચાહે તોયે, કુદરત તને તો ધસડશે : ”

આણુદથી ઉમરેઠ પહોંચતા સુધીમા બહુ મહત્વની વાતો

નહોતી થઇ. અન્નાસાહેબનો એક જ પ્રશ્ન નોંધવાયોગ્ય ખરો તેમણે પૂછેલું “ ઉમરેકયી વડોદરે જવાની ગાડી ક્યારે મળે ? ”

“ સાજના સાતે; વડોદરે અગિયાર વાગે પહોંચાય. તાકીદનુ કામ છે ? ”

“ કાંઈ નહિ, બનશે તો જવા ધાર છુ. ” સાહેબે મન મારીને કહ્યું

“ સરોજની સ્થિતિ જોયા પછી નક્કી કરાશે શી ઉતાવળ છે ! ” દિનબન્ધુનો બોલેબોલ ‘સાહેબ’ને વજ્ર જેવો લાગતો; પણ કોણ જાણે કેમ, એમનું મોઢો ખીડાઇ ગયું હતું !

સરોજને મળવાની, ‘સાહેબ’ને તીવ્ર ઇતેજારી હોય, એમ દિનબન્ધુ કદપી શકે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે ઉમરેક સ્ટેશનેથી ઉતરીને બન્ને સિદ્ધા સરોજને ત્યા ગયા.

સરોજ પથારીમાં મૂતી હતી, અને કીકી એની પડખે બેઠી બેઠી, સરોજને માથે ખરફ ધસતી’તી. કીકીની કાળી ચળકતી આંખો, મન્દ લહરીમાં રમતી અલક લટો, નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સુરેખ લાવમા તરતી વિપાદપૂર્ણ છાયા : એ જોઈને અન્નાસાહેબની નજર આગળ નવીનતર રિહિયર્સલ શરૂ થવા માડી. પોતાને કેવા સંજોગોમાં, દાકતરે અહીં તેડાવ્યો છે એની કાંઈક અસર ‘સાહેબ’ના જડ હૃદયને થતી જણાઇ. દાકતર સાથે અન્નાસાહેબને આવતા જોઇ, કીકી કિલકિલાટ કરતી ટહુટી :

“ બા, દાકતરસાહેબ કાકાને તેડી લાવ્યા ! ઉઠ, જો તો ખરી ! મને કેવા વ્હાલા લાગે છે ! કાકા, મારે સારું થું લેતા આવ્યા ? ” કહીને કીકી, કાકાને વહાલભર્યા નાબુક હાથે

વળગી પડી. દિનબન્ધુ દહીંની પથારી પાસે ગયો અન્નાસાહેબે કીકીને માથે શુષ્ક વિવેકનો હાથ ફેરવ્યો. સરોજ પથારીમાંથી ઉઠી અને તકીએ અઢેલીને બેઠી. તેણે અન્નાસાહેબ સામે, આશાના ઝાંખા ઉજ્જશભરી મીટ નાખી.

“ મટી જશે, હો.” અન્નાસાહેબના મુખમાંથી લુખ્ખુ આશ્વાસન નીકળ્યું. આ તરફ કીકી, ‘સાહેબ’ની બેગ ઉઘાડવા ક્યારની મથતી હતી; પણ એ ગભરૂ બાળકે ચાપ વાળી બેગ ક્યારે ઉઘાડી હોય ! વડોદરે જતા, રસ્તામાં નાસ્તા માટે થોડોક લીલો મેવો, ‘સાહેબ’ સાથે રાખેલો તે તેમને યાદ આવ્યો. તેમણે બેગ ખોલતા ખોલતા દાકતરને કહ્યું. “ મેવો લેતો આવ્યો છું ; એમાંથી જે આપી શકાતો હોય તે દહીંને આપો. બીજો કીકીને ચાલશે ”

ઉત્તરમાં દાકતરે સરોજ સામે જોયું.

સરોજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. વર્ષો પછી આજ તેણે જેકના મુખમાં મીઠાશ ને આખમાં અમી જોઈ ! રેતીના વેરાન રણમાં અમૃતની લીલી વધરી જોતાં ભૂલા પડેલા મુસાફરના મનને શો અનુભવ થાય ? સરોજ એવા અનનુભૂત અનુભવે જેકની ઓશિગણ બની ભોળી સરોજ ! સંજોગે ભરાઈ પડેલા જેઠ લુખ્ખો વિવેક દાખવે છે એમ તે શાની સમજે ! સરોજે કુંઠિત થતા કંઈ કહ્યું

“ મેવો કીકી ખાશે, અને મુરખ્ખી, કીકી આપની કોટે, હું તો હવે ઘડી-બેઘડીની મે’માને છું ” સરોજની આખો આસુભીની થઈ, ને દુઃખના ઘેને એના પોપચા મીચ્યાં.

“ અમથી અકળાય છે ! ” અન્નાસાહેબે દિલાસો દેવા માડ્યો. “ દિનબન્ધુ જેવા દાકતરની દેખરેખ છે; પછી શીકર શી છે ? મટી જશે.”

—અને ‘માથે જેઠ જેવો જેઠ બેઠો છે’ એમ ‘સાહેબ’થી ન કહેવાયું. વાત ચાલતી હતી, તે મોસમ્મી ચૂસીને કીકી પાછી ધરમા આવી. આવતેકને બહાલસોયા ઉમળકે કાકાને ગળે વળગી પડી, તે બોલી :

‘ મોસમ્મી તો એવી મિઠી-એવી મિઠી ! કાકા, તમે મ મારી બા જેવા મિઠા છો ને ? મૂકીને જતા નહિ રહો ને ? જવા જ ન દઉં ને ! ’

કીકી, કાકાની ગુચ્છીના વાળ સાથે ગેલ કરવા લાગી, પણ અન્નાસાહેબ ! જેની વડોદરાની ‘એપોઇન્ટમેન્ટ’ ધૂળધાણી થઇ ગઇ હતી-જેને લીધે થઇ હતી, તે વાત પાછી સાલરી આવી ‘સાહેબ’ના મગજનો તુમાખી કીકો સળીવળી ઉઠ્યો. નવા નાટ્યપ્રયોગની રિહિયર્સલ અને નાણાઃ બંને આખે એ બે જ વસ્તુ રમવા લાગી. ‘સાહેબ’ પાછો શયતાન બન્યો, તેણે, છાતીએ વળગેલી કીકીને એક જ તગજોડે ધૂરી કરી. એના રો’મેરો’મમા ક્રોધના તણખા તતડવા લાગ્યા. એની આંખોમા દહાયતી રાતી જાટ જંટાઇ ગઇ. કાકાને એકાએક આવા દૈત્યના દેહારમા દેખતા જ કીકી થથરી ગઇ, એનું મહો સિયાવિયા થઇ ગયું ઝેરી દવાના સ્પર્શમાત્રથી ગુલાબની કળી કેવી ચીમ-ળાઇ જાય છે ! કીકી એમ લેવાઇ ગઇ અને એની આખમાથી અશ્રુના બે બિન્દુ ખરી, તેના મુલાયમ ગાલપર પડ્યા. એ બધું એવી ક્ષણે બની ગયું કે સરોજની સ્થિતિના જ વિચારમા નિમગ્ન બનેલી દાકતરની આખોને કાઇ માલમ ન પડ્યું.

—અને કીકીના એ માત્ર બે જ-અશ્રુબિન્દુ હતા તેજપત્રું ટપકું નહતું, કે કુન્દનના કાંટ-કચરાને ધોઈ નાખવા જેટલાં તે જલદ હોય કાંઈ સન્તજનની માયાળુ મિટ નહતી, કે પ્રાણીનો પ્રાણ પાવન થઇ જાય અમૃતનો એ જાટો નહતો, કે અવતાર

પુનર્જીવન પામે. છતાં, કીકીના બે અશ્રુબિન્દુએ એને ભીંજ-
વ્યો—નહિ, નરાતાર નહવાડી નાખ્યો. અનુપરાયનું મગજ,
બદ્ધ વિદ્યાની અસર પેઠે સ્વસ્થ થઈ ‘શુદ્ધિ’મા આત્મ્યું. દીવો
દીવાને પ્રકટાવે તેમ, કીકીનાં બે અશ્રુબિન્દુએ કાકાની આંખમા
અશ્રુ આણ્યા એમના હોઠ ધૂળ્યા; હૃદયમાથી વત્સલતાનો શુદ્ધ
શિલાજિત ઝરવા લાગ્યો. તે વડોદરા ભૂલ્યા, નાટક ભૂલ્યા,
ભોજન પ્રત્યેની અવગણના ભૂલ્યા : અતરના નૈસર્ગિક ને નિર્મળ
ઉમળકાથી, વીલાતી ફૂલકળી જેવી કીકીને અંકમા લીધી અને
મીઠા એક ચુમ્મન સાથે તેમણે કહ્યું

‘ ખેટા, મારી આખની કીકી . તું તો મારા કુળનો દીવો ’

—અને એ જ અવસરે, ઉમરેઠના સન્તરામમંદિરમાં
અમૃતપ્રહરના ચોદડિયાં બળ્યા. અનુપરાયના હૃદયપલટાવાળો
એ દિવસ માણેકઠારીનો હતો, અને સ્વાતિનક્ષત્ર હતું કાકાએ,
વત્સલતાના વર્ષતા ભાવથી, કીકીને ગોદમા લીધી, તે જ વખતે,
સ્વાતિનક્ષત્રના શુભ ચોદડિયે, ઝરમરિયો વર્ષાદ છંટાતો હતો;
રત્નાકરમાની ખુલ્લી છીપોમા સુકતાફળ ફળતા હશે કે નહિ,
તેની ખબર નથી, પરંતુ અશ્રુપારખુ દાક્તર, સ્વાતિનક્ષત્રનાં
પેલાં જળબિન્દુ કરતા, કીકીના બે અશ્રુબિન્દુની કિંમત અણ-
મૂલ આંકતો.

ਪੈਟ ਨੇ ਯਾਦ ?

મ હા ન તો એ મનસાનું; પણ લય તે મનોહર આંધણીનું
 હતું એને મોસારિયે ધ્રુવડ એકોતો અને 'ધ્રુ...ધ્રુ...ધ્રુ'
 એવા અપશ્રુતીઆળ સુન્દ્રો બોલતો હતો. તે માંસગીતે એક
 અન્ધારી ગીતે, આઘાતપડે ટંકાપડા અમંખ્ય તારકગણ
 ધ્રુવડને હમી રજા'તા અને તગતગતા એ તારકગણપર મેડોડો
 પુકાતી આવેલો એક ચોર, પોતાની ક્રિતિય કીટીતાં વેધક
 શર ઝોડી રહ્યો હતો; કેમકે ધ્રુવડની પેઠે ચોરોતે પણ અજ-
 વાળા માથે આદર હોય છે.

કીડી સંચરતી હોય એવી ચાલે બહુ સંભાળપૂર્વક—જરાપણ ખડખડાટ ન થાય તેમ—ચોર બારીમાં થઇ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. ત્યાં એને રોકનાર કે ટોકનાર કોઇ નહતું. હવે એક પણ ક્ષણ ગુમાવવી એ તેને વાસ્તે ખોટનો જ નહિ, પણ નોખમ વહોરવાનો સોદો કરવા જેવું હતું ભગવાન જાણે કેટલાય દિવસના કડાકાથી તેનું પેટ છેક ખેસી ગયું હતું, છતાં આજ ધણે દિવસે મનની મુરદ બર આવશે એવી અટકળથી સહસા જ એનાથી ફિક્કું હસી જવાયું. તેની દષ્ટિ દક્ષિણ દિશામાં ગોઠવાયલી તીજેરીપર પડી. અન્દર પૂરાઇ રહીને ગુલામી દશા સેવતી લક્ષ્મી, પોતાને બહાર કહાડવા સારૂ લલચાવી રહી હોય એમ ચોરને ક્ષણેક લાગ્યું, પણ તે ચળ્યો નહિ, એ લક્ષ્મીને ખાતર નહિ, પણ લક્ષ્મીના ગુલામને ખાતર આજ લયકર સાહસ ખેડતો જણાયો. ઘરના માલિકને શોધતો તે આગળ વધ્યો, પણ એટલામાં જ ચોક-ડીમાં મૂકેલી ડોલ તેની અડફટમાં આવવાથી થએલો ખડખડાટ સાંભળીને ખીજ ખડમાથી કોઇ આવતું હોય તેવો પગરવ તેણે સાંભળ્યો. ચોર સાવધ થયો અને આવનારનો સામનો કરવા તૈયાર પણ થયો. ગજવામાં હાથ નાખી રિવોલ્વરને બહાર કાઢી—ન કાઢીને સામેથી એક તરૂણ સ્ત્રીને તેણે આવતી દીડી. તરત જ બહાર કરવાનો લય સૂચવતો રિવોલ્વરવાળો હાથ આવનાર સ્ત્રી સામે લખાવ્યો અને સત્તાભર્યા અવાજે—છતાં ધીમેથી બોલ્યો: ‘ત્યાં જ થોભ, નહિ તો મોત...’

પણ સ્ત્રી અખળા નહતી—સખળા હતી; છતાંય સ્ત્રીહૃદય ક્રોધે તે ક્રોધે એની છાતીના ધબકારા લગીર વધ્યા; તથાપિ ગભરાટનો અંશમાત્ર ખતાવ્યા સિવાય તે બોલી:

“બીજા ખડમાથી ડાહ આવતુ હોય, એવા પગલ નેણે માલગ્યો”
 (‘શુભસુન્દરી’ના ખન્ધુલ્યથી)

[પૃષ્ઠ ૬૮]

‘વાહ! એ જળ તે તારું, કે હાથમાંની ત્રિવેશ્વરતું! જુએ છે કે મારા હાથ ખાલી છે: હું તને શું કરી શકવાની હતી?’

‘તો મને સહિસલામત નીકળી જવા દે.’

‘જઈ શકે છે.’

‘અને પછવાડે પોલિસને દોડાવશે, કેમ?’

‘કેદી કરવાથી માણસ સુધરી શકે છે, એમ હું માનતી જ નથી.’

ક્ષણિક જાનને અવાક રહ્યાં અને શાંતિ પ્રસરી. પછી તે બહી સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘પૂછું? સાચું કહીશ?’

‘શું પૂછવું છે?’

‘તને આવું કેમ સૂઝ્યું?’

‘ચોરે પેટ તરફ આંગળી કરી.’

‘ખખર છે? તું મૃત્યુ સાથે ખેડ ખેલે છે?’

‘તે સિવાય છૂટકો જ નથી.’ ચોરનો અવાજ જરા કરુણ થતો જણાયો.

‘પેટિયું નીકળે એવો સારો ધંધો જ ન જડ્યો?’

‘હશે કદાચ’ ચોર વધારે નરમ પડતો લાગ્યો.

‘મને લાગે છે, તું જનમનો ચોર નથી. કાણુ બાણુ કેમ, મને તારા પ્રત્યે તીરસ્કારને બદલે દયા ઉત્પન્ન થાય છે. જનશે તો હું તને કાંઈક રાક્ષસ આપીશ જનતનો કાણુ છે ને મૃત્યુને હાથમા લઈને કેમ રડે છે ને કહીશ?’

સ્ત્રીને કેવાય લાગે ચોર બેઠું રહ્યો.

‘કીક છે, એ તો કહે; કેટલા વખતથી આ ધંધો બોર્યો છે?’

‘ આજથી જ. ’ ચોરે આવેશભર્યો ઉત્તર વાળ્યો.

‘ એમ ? ’

‘ હા. ’

શ્રી કણેક વિચારમાં પડી, પછી પૂછ્યું :

‘ વાર, શાથી ? વાત તો કર. ’

‘ એ વાતો બહુ લાંબી છે, અને આ તે કંઈ વાતો કરવાનો વખત છે ? ’ ચોરે ભય અને શંકાની નજરે જોતા કહ્યું.

‘ ખીક લાગે છે ? ફસાવવાની રમત ગમું હું એવું નહિ માનતો. ભરંસો રાખ. વચન આપુ છું કે તું નિર્ભય છે. ’

‘ ભરંસો ! ’ ચોર નાસ્તિક ભાવથી હસ્યો : ‘ ભરંસે જ કુટાયો છું, બાધ ! આ જીંદગીમાં હવે ભરંસા જોડે મેળ ના મળે, અને ખરૂં કહું ? આ ધધો જ એવો છે કે તેની સાથે ભરંસાને કે ભગવાનને ઝાઝી સગાઈ હોતી નથી. ’

‘ એમ માને તો એમ, તો પછી, હું છેતરું છું એમ જ લાગે તો તારી પાસે રિવોલ્વર ક્યા નથી ? ’ ચોરને શ્રીના શબ્દો ઠીક લાગ્યા હોય એમ જણાયું તે મીઠાશથી ખોલી. ‘ માટે નિરાતે મને કહે, તું આ ધધે કેમ વળગ્યો ? ’

‘ તે જાણવાથી શો લાભ છે ? ’

‘ તુકસાન પથ્ય શું છે ? ’

‘ ઠીક ત્યારે સાલજો, ધધા વગર... ’

‘ ધધો ? જગત્માં ધધાનો તોટો છે ? ’

‘ હા, મારે માટે. ’

ચોરને નિઃશ્વાસ નાખતો જોઈ સ્ત્રીએ પ્રશ્નને પલટાવ્યો;
' એકલો છે ? '

' પરણ્યો હતો. '

' હતો એમ કેમ ? '

' બૈરી હવે મરી ગઈ છે. '

' વસ્તાર ખરો કે ? '

' બે છોકરાં હતાં...તે પણ ગયાં...' તમે ચમક્યા છો ?
આઈ, માઈ ભાગવત કાઈ મઝાની વાત નથી, એ તો એક
પામર જીવની દર્દકથા છે. '

' હું તે રજેરજ સાંભળીશ '

' સાંભળો ત્યારે, ' ચોરે હવે કઢાયો કહાડવા માંડ્યો :
' એક આવા આદમીને ય સાંભળનાર તમે છો, તેથી મારી
વૃત્તિઓ બદલાઈ જાય છે; આઈ, સાંભળવું જ છે, તો લ્યો
કહું : આજથી એકાદ વર્ષ પહેલાં અહીંની એક મિલનો કામદાર
હતો; શેઠને સખત મજૂરી આપતો. મળસકે ઉડીને મિલમા
જઈ, તે સાંજ પડ્યે ધરભેગો થાઉ : અવતાર એમ નબંધે જતો.

' કંઈ મીલમાં હતો ? '

ચોરે મિલનું નામ કહ્યું સાંભળીને સ્ત્રીની આંખો ચમકી:
તે વિચારમાં પડી. સ્થિતિ સમજતો ચોર બોલતો થંબ્યો.

' વાઈ, પછી ? ' સ્ત્રીએ સ્વસ્થ થતા પૂછ્યું.

' મિલનું વૈતરૂ ! એ કાંઈ બાળખેલ છે ? બેઠીઓનાં ટીપ-
ણામાંથી શોધ્યાય ન જડે એટલા અકસ્માતો ત્યાં થયા જ
કરે ! અપંગ પણ થવાય અને અપંગ થવાથી જીવતરની

ખોનાખરાખી થયાના દાખલા પણ બને. કેટલાક તો તમારા માન્યામાં જ ન આવે; પણ તે ખરેખાત ખરા જ હોય છે. આછ, તમને શું કહું ? મિલના એક કામદારની આંગળી કારખાનામાં આવી જવાથી તે મરતા સુધી બેઠાર બની રહ્યો. પણ મિલના માલિકો ! એ મોટી ફાંદવાળાના નામ પણ ના લેવાય તો સારું : દેખીતા દેવ જેવા, પણ દિલના બાણે દૈત્ય !

‘ એટલા નિર્દય હોય છે ! ’ સ્ત્રીહિંદયને આઘાત થયો.

‘તમે કારખાનાના માલિક નહિ, એટલે શું બાણો ? તેમના દિલ તો એવા રીઠા હોય છે, કે નિર્દયતાનું નામમાત્ર બૂલી જાય છે. ત્રાસ ને જીલમના ધા ખમીખમીને આ રોક જીવની ખાલ પણ બહેરી ફુંક બની ગઈ છે.’

‘ તારે ય વેઠવું પડેલું, એમ ? ’

‘આખે આ પાટો જોયો ? મિલની લુહારકોડમાં કામ કરતો. અંગારની બઠ્ઠીમાં તપીને લાલચોળ થએલા લોઢાના પાટાને બહાર કાઢી તેને રીપવા જતાં એક કકડો ઉડીને આખે એવો ચોંટયો કે માંસનો લોચો લાંછને જ તે વણ્ણટ્યો. એ બધું તો બે દિવસ પછી જ્યારે લાનમાં આવ્યો ત્યારે જ મેં જાણ્યું ત્યારે તો હું દવાખાનાને બિજાને પડ્યો હતો, અરે બાઈ, મને મારી આખની પડી હતી ને હું ક્યારે લાનમાં આવું તેની રાહ જોતો કાંઈ વકીલ મારી આગળ હાથમાં કલમ ને કાગળ લઈને ખડો રહ્યો હતો ! કાળો કેટ, કાળુ પાટલુન, માથે સાહેબલોક પહેરે છે એવી-જાખડા જેવી-ટોપી; વકીલ કેવેય કાળમુખો લાગતો.

‘ વકીલ ? ’ સ્ત્રીના આશ્ચર્ય અને ઉત્કંઠા વખ્યાં.

‘ હા, વકીલ...મિલનો ભાડુતી આદમી, તે કાગળમાં કેવાં

ય ખીલાડાં ચીતરી લાવેલો. મારે તેની તળે મતુ મારી આપવાનું હતું. આખે અંધારા આવતા. હું એમાનુ કંઈ જ વાચી શકું તેમ નહતું. એ તો વાચી સલજાવે જ શાનો ? દુઃખે હું પીડાતો હતો તેની સાથે વાત કરવા જેટલીય તાકાત નહિ. તેણે કહ્યું ત્યાં મેં મારી સહી કરી આપી ને તે ચાલ્યો ગયો. ’

‘ પછી ? ’

‘ પછી જ હું બહેમાયો કે કાગળમાં તે લખતી બાબતો લખી લાવ્યો હતો. કેમકે દવાખાનાના ખીલ મારે જ માથે પડ્યાં, ગેરહાજર રહ્યો, એટલા દા’ડાનો પગાર પણ હવામા ! જીદગીના રતન જેવી એક આખ ખોઈ એ નફામા ’

શ્રી સ્તમ્બતાથી સાલળી રહી હતી

‘ હજુ તો હરીફરી શકું એવોય નહોતો થયો ને નોકરીએ ગયો; એક આંખનો નોકર મિલને ના ખપ્યો ખડતૂસ મળ્યું. ધરભાડું કેટલાય મહિનાનું ચઢ્યું હશે, ક્યાંથી લાવીને આપું ? ધણીનો કાંઈ ધણી છે ? ધર ખાલી કરાવ્યું જઈને કંઈ રહીએ ? સુસવતો શિયાળો; ખૈરીને શરદી લાગુ પડી; તેમાંથી ન્યુમોનીઆ થયો અને તે જીવ લઈને જ ગયો આટલું મરનારી માટે ’ ચોરે જરાવાર થંભીને અધૂરી વાત આગળ ચલાવી. તે સાંભળતા શ્રી એવી થઈ ગઈ હતી કે સ્થિર બાણે પારસપ્રતિમા !

‘ વખત કટોકટીનો આવ્યો. દવાખાને પડ્યો હતો ત્યારે વકીલે તો મને ગળા સુધી લઈસો રાખવા કહેલું કે સાંજે થયા પછી શેઠ મારફત સારી નોકરીએ ચઢાવીશ, પણ લોક કહે છે તેમ વકીલ અને વેસ્થાનો તે વિશ્વાસ પછી જ મારી આખ ઉધડી, કે એ છેતરપીડી તો પેલા કાગળમા મારી સહી લેવા પૂરતી જ હતી. ’

‘તું વફાલને ફરીથી મળવા ગએલો ?’

‘ગએલો, પણ ઓફિસમાં પેસવા જ ન દીધો—જમાદારનો ધપો ખાઈને પાછો આવ્યો.’

‘પછી ? સ્ત્રીની આખમાં આવેશ અને હૃદયમાં દીનતા ઉભરાવા લાગ્યા.

‘પછી મેં કામ માટે ફાફા માર્યા. નજર આગળ નમાયા બે બાળક ટળવળતા હતા અને એક ભગવાન બાણે છે કે મને તેમનાપર કેટલું બહાલ હતું. પણ છોકરીનો બાધો છેક જ નબળો—તમે ગરીબ હોત તો સમજાત કે જોષ્ટતા ખોરાક વગર શી વલે થાય છે છોકરી છેવટ મરી ગઈ ને હું ને છોકરો, એમ બે જણ રહ્યા.

‘કામના વલખાં મારતો ગલીએ ગલીએ ધૂમતો પણ પૂરૂ પેટિયુય નીકળતું નહિ હું તે છોકરાની ચિન્તા કરીને બેસી રહું કે રોજી મેળવવા મથું ? છોકરો કેવો ફૂટડો ! એના વિખરાયલા ત્રાળના ખૂલફા ને એનો બેવડોઆ બાધો હજુય આખ આગળથી ખસતાં નથી, પણ તે ગરીબ ઘેર જન્મ્યો હતો—

‘એને શું થયું ?’

‘મોટરની અડફટમાં આવ્યો.’ સાલળીને સ્ત્રીને અગે ક પારી ફટી.

‘છાતીપર મોટરનું પૈડું ફરીવળ્યું, એ ખબર તો વૈતરૂ ફટીને રાતે ઘેર ગયો ત્યારે જ મેં સાલળી. મને શું થયું હશે ? બાઈ, ખબર કહેનારે એના છુંદામ ગયલા દેહનું કરેલું વર્ણન જ શ્વાસ રૂધી નાખે એવું હતું. ફાટી ગએલી આખો, માસના બહાર નીકળી ગયલા લોચા, દહડતા લોહીવાળો દેહાર !’

‘અન્ધ કર ! દુ.ખી પુરુષ, મારાથી વધારે નહિ સાંભળી શકાય.’ સ્ત્રીને કમકમાં આવતા હતા.

‘મેં નહોતું કહ્યું કે તમને મઝા નથી પડવાની ! આ તો મેં વાત જ કહી છે; પણ નજરોનગર આવા બનાવો જોતાં હો, તો ખાવાનું ચ ન લાવે પછી તે દિવસનો રોજી માટે રખડતો, પણ હવે મને જીવવાની ઝાઝી દરકાર નથી. હા, દરકાર છે એ વકીલની. એની છેલ્લી મુલાકાતે આવ્યો છું—એનું જ આ ઘરને ?’

સ્ત્રીએ ચોરની રાતી આખોમા કાળ જોયો; છતાં તે ઠંડા શ્વાસે બોલી:

‘હા; મરણીઆ જીવ, તું વકીલના જ ઘરમાં છે...’

‘તે ઘરમાં નથી ?’ ચોરે રિવોલ્વરથી સર્જી ચતા પૂછ્યું. અને સ્ત્રી તરફથી ઉત્તર મળે તે પહેલાં, નાટકમાંથી પાછો ફરેલો એ જ વકીલ, જેણે છેવટના શબ્દો બરાબર સાંભળ્યા હતા, તે તમચા સાથે ત્યાં ઉઘાડો પડ્યો. તેણે ગુસ્સાવેશમાં ધમકીભર્યા અવાજે કહ્યું:—

‘આ રહ્યો, શું કહેવા માગે છે તું ?’

ચોર પણ તેને માટે તૈયાર જ હતો. તે સિંહ પેઠે ઉજળ્યો ને પોતાની રિવોલ્વરનો ઘોડો દબાવવા જતો હતો, ત્યાં વકીલની પત્ની—એ ભલી બાઈ—વચમા પડી તેણે વકીલનો તમચાવાળો હાથ પકડી લીધો ને કહ્યું—‘સખુર !’

‘એટલે ?’ વકીલનો મિનજ માતો નહોતો.

‘એટલે કાંઈ નહિ, નાટક જોઈને આવો છો ને ? નાટકના કાંઈ ખૂની રાજા ચવાનું ભૂલી જાઓ.’

‘ચોર ખેપરવા ઉભો હતો.

‘પણ છે શું?’ વકીલ ગુચવાતો હતો.

‘મેં એને વચન આપ્યું છે. મને વિશ્વાસઘાતિની ન બનાવો.’

‘સરલા...’ વકીલ સમજાવવા મથ્યો.

‘તમચો મને આપી દો, પછી જે કહેવું હોય તે કહો.’
કહીને વકીલના હાથમાથી સ્ત્રીએ રિવોલ્વર છીનવી લીધી, તે
જરા શ્વાસ લઇને ઝૂલ્યું -

ખેસો હવે, ને પૂછો-જે પૂછવું હોય તે.’

એ જ વકીલ! એ લગવાન !’ ચોર ત્રાડ પાડી ઉઠ્યો.

‘ને એમની હું પત્ની થાઉં.’ સ્ત્રીએ સંરક્ષણના-ગર્ભિત
ભાવસૂચક ઉદ્દગાર કહાડ્યો.

‘પણ આ બધો શો મામલો છે !’ વકીલ ખોલ્યો.

‘ચોરને ઓળખો જો.’ સ્ત્રીએ વકીલને કરડાકીમાં કહ્યું.

‘કેમ ?’

‘તમે એને ઓળખશો-કદાચ’ એમ કહીને સ્ત્રીએ ચોરનું
મો જોવાય એ રીતે લેમ્પ ધર્યું ને પુનઃ વકીલને પૂછ્યું:-

‘એને કેાઈ દહાડો જોયો હતો ?’

‘યાદ આવતું નથી, જોયો પણ હોય. શું નામ છે એનું?’
હવે વકીલનો આવેશ ઓસગ્વા માડતો હતો.

‘નામ તો મને ય ખબર નથી.’

‘નાથિયો’ માફ નામ નાથો ને વકીલસાહેબ, તમે
ખોલાવતા હતા તે રીતે કહું તો નાથિયો’ મરણીઓ ચોર
તદ્દન નિડર લાગતો.

‘મીલમા એ નામનો કેાઈ કામદાર હતો ખરો.’ વકીલ વિચારમાં પડતો બોલ્યો.

‘તે જ હું, અને તમે જ એવા હાલહવાલ કરી નાખ્યા, કે હવે હું ઓળખાતો પણ નથી !’

‘શુ બકે છે આ લખાડી !’ વકીલે તેની સ્ત્રી સામે ફરીને જરા જુસ્સાથી પૂછ્યું.

‘લખાડી તો ખરો !’ પણ વકીલસાહેબ, પેલી ઇસ્પતાલના દર્દીને યાદ કરે ! જેણે કારખાનાના અકસ્માતથી આંખ ગૂમાવી હતી તે તમે પેટના કે શેઠના ગુલામ બનીને છેતરીને તેની સહી લઈ ગયા’તા.’

‘ખરૂં કહે છે એ ?’ સ્ત્રીએ વકીલની ઝડતી લેવા માંડી

‘પણ તેમાં થઈ શું ગયું !’ વકીલે, જરા રૂઆબથી વાત કરી.

‘સહી લેતા પહેલાં તેને જણાવ્યું હતું કે કાગળમાં શું લખ્યું છે ?’

‘કેમ ?’ વકીલ હવે ચમકતો હતો.

‘પૂછું એનો ઉત્તર આપો.’

‘બહાલી...’

પણ પત્નીને અત્યારે લાડ નહોતાં ગમતાં. તે સખ્ત થઈ :

‘બોલોને, તમે એને કરારપત્ર વંચાવ્યો હતો ?’

‘વાચીને સહી કરવાની તેની ફરજ હતી.’ વકીલની દલીલ નીકળી.

‘વાચી શકે એવી એની સ્થિતિ હતી વાર ?’

‘નફામી ઝક કરે છે; તું એ વાતમા શુ સમજે ?’

‘ સમજી છું તે લ્યો ને હું જ કહું, કે કરાર વાચવાની મને તક જ આપવામા આવી નહતી ।’ ચોરે ખુલાસો કર્યો. વકીલ રોશમાં કંઈ બોલવા જતો હતો, તેને બોલતો અટકાવીને સ્ત્રીએ ઠપકાભર્યા અવાજે કહ્યું:—

‘ આવા ઘોર અન્યાય તો તમારે હાથે કેટલાય થયા હશે; ને ભગવાન જાણે હજી કેટલા થશે ! ’

‘ ગાડી છે તુ તો. ’

એ રીતે રળવું, ને સાથે મને ય પાપની ભાગીદાર બનાવવી, કેમ ?

‘ તારૂ મગજ તો ઠેકાણે છે ને ? ’

‘ આવી જ બહાદૂરીથી તમે શેઠનાં મે’રબાની અને મુંડી મેળવતા હશો, નહિ ? ’ સ્ત્રી બોલ્યા જ કરતી. ‘ આવા પૈસા ! લોહીથી ખરડાયલા, નિઃશ્વાસના આંસુથી પલળેલા, કકળતી આંતરડીમાં ઉકળેલા, મજબૂરોના જીવન ચૂસી લઇને ઉત્પન્ન કરાવાયલા પૈસાનો જ આ બધો વૈભવ ! ’

‘ સાબળ ..’ કહીને વકીલ તેની સ્ત્રી પાસે જઈ નર-માશથી વાત કરવા જતો હતો, સ્ત્રી વેગળી ખસી ગઈ ને બોલી—

‘ મારે કશું નથી સાબળવું. ચોરને સમજણ પાડો-એના જ મનનું સમાધાન કરો. ’

‘ કાંઈ વિચાર છે ? ’ આપણી વચ્ચે કોણ છે, અને તેની હાજરીમા પોલીશન કેવી ખરાબ...

‘ બળા એવી પોલીશન ! એય માણસ છે, કાંઈ ઢોર તો નથી ? ’

‘ અલ્યા નાથા ! ’ વકીલને હવે નાથાભણી નજર નાખવી પડી.

‘ જી. ’ નાથો નિસ્પૃહ જણાતો.

‘ મિલ તરફથી તને કાંઈ જ બદલો નહિ મળેલો ? ’

‘ બદલાની લેવડદેવડના કરતાકારવતા તો પોતે જ હતા; નથી જાણતા ? ’

‘ ફરી નોકરી પણ ન મળી ? ’

‘ નહિ રાજ. ’

‘ જૈરાં છોકરાં ? ’

‘ બધું સાફ થઈ ગયું. ’ ચોરનો અવાજ સહજ ખોખરો થયો.

વકીલના મુખારવિંદપર ગમગિનીની આછી રેખાઓ તરવરવા લાગી થોડીવાર પછી તે બોલ્યો.—

‘ તારે વાસ્તે કાંઈ ગોઠવણ થવી જોઈએ. ’

‘ ગોઠવણ શી કરવાના છે ? જૈરી છોકરા ગયાં તે હવે પાછાં મળવાનાં છે. ’ દુઃખની ઉંડી અસરની આછી છાયા ઝીલતાં વકીલનાં ચક્ષુ, ચોરની કગાલ મુખમુદ્રા નિહાળી રહ્યાં. પછી તે બોલ્યો:—

‘ મરી પરવાર્યાં તે માટે તો હવે શું બની શકે ? તું જોઈ શકશે કે મારી સ્ત્રીની મનોદશા કેવી વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે. નાથા ! તારા જેવી તો મારી સ્થિતિ નથી કરવા ધારીતે ? ’

‘ રામરામ, કરોઃ ધન્ય તો કિન્નો લેવાની હતી; પણ આ લક્ષી બાઈને ખાતર હવે મારા હાથ હેઠા પડે છે. ’

‘ ડાહ્યો થા. બધું ભૂલી જ—જાણે કેઈ બન્યું જ નથી, એમ મન વાળીને હવે સીધો માર્ગ લે. ખાતરી આપુ છું કે કોઈ સારી-નોકરીની તળવીજ કરી એચાર દિવસમાં તને ઠેકાણે પાડી આપીશ. ને લે, હાલમાં કામચલાઉ થોડાક

રૂપિયા—' કહીને વકીલે ગજવામાંથી નોટ કાઢવા માડ્યો. ચોરે કલ્થુ.—

‘ ગરીબોની રાંક આતરડી કકળાવી, શેઠની ગુલામી સેવીને પેદા કરેલા પૈસા મને ન ખપે. ’

તીર જેવા શબ્દોથી, વકીલ અને તેની પત્નીના હૃદયને વીધીને ચોર લાથી ચાલ્યો ગયો. પછી, કોઇ સારી નોકરીએ ચઢાવી આપવા તેની ઘણી તપાસ થઇ અને એ રીતે બેકાર અનેલાની, હાથ 'માંથી બચવા વકીલે ઘણાં શંશા માર્યા; પણ ચોરનો પત્તો પુનઃ લાગ્યો જ નહિ.

—છતા હવે, એ વકીલના મકાનને મોભારિયે ધુવડ જણાતો નહતો; ઝરખે, કોઇ કોઇવાર પોપટ બેસતો, વકીલ અને પકડવા મથે, પણ હાથમા આવે જ નહિ; વકીલની સ્ત્રી ઇચ્છે, ત્યારે ઉડીને એના હાથમા જઇ બેસે તે પેલા ચોરના આત્માનો કરુણુટફૂકો સંભળાવી પાછો ઉડી જાય.

તં ત્રી નો લેખ !

મુ સા ફ ર અખણ્યો છે. સાથે ભોમિયો લીધો નથી. ઉગમણી ને આયમણી-એમ બન્ને દિશાએ દોરતા બે રસ્તા પાધર પડ્યા છે; કયે રસ્તે ક્યાં જવાય એનું કશું નિશાન નથી, વાટ નિર્જન છે-અથવા શિયાળ સીમભણી ખેંચે ને કૂતરું ગામ તરફ તાણે એવી સ્થિતિમાં મુસાફર ભરાઈ પડ્યો છે. એની મનોવેદના માપી શકો છો ?

અસહકારી વાયુ વાયા પછી, ફટલાય કાલેજીયનો એમ મૂઝાતા; કોઈ દેશખાતર તો કોઈ દેહખાતર.

રવીન્દ્રબાણુએ ‘ પોપટ ’નું રૂપક લખતે એક વાત લખી છે. તેનું સુવર્ણપિંજર, તે માલેતુખર મ્હોલાત જેવી લખખોતે ખર્ચે બન્ધાતી કાલેજો; અને પોપટ તે કાલેજીયનઃ એનું ખર્ચાળ જીવન અને જીવનને બહલાવનાર નહિ, પણ બોળરૂપ ‘લાગતું ભણતર અને ભણતર ભણી ઉતર્યા પછી પાછા ‘ ક્યા ? તો હતા ત્યા ના ત્યા-’ એવું ચારિત્ર્ય-ઘડતર ! ભરતકુમાર, ‘કેળવાયલા ગુલામો તૈયાર કરનારા કારખાના’રૂપ ગવર્મેન્ટ-યુનિવર્સિટીમાંથી ત્રણ ત્રણ વર્ષેય ઉત્તીર્ણ ન થાય તેથી ‘સમજી’ વર્ગ એને દોષ નહોતો દેતો-યુનિવર્સિટીની જ ‘લોહીચૂસ નીતિ’ને વગોવતો. ભરતકુમાર પણ, એ સ્થિતિમાંથી મુક્તિને આરે નીકળવાની રાહ જોતો.

પછી વાજતેગાજતે અસહકારી યુગ ઉગ્યોઃ દિગન્તમાં હાકલ બજી : ‘ વકીલો અદાલત છોડે, અધિકારીઓ હોદ્દા છોડે, ઇલકાબધારીઓ ઇલકાબ છોડે, વિદેશી વાઘાની હોળીઓ ધિક્કે, અબ્યાસકો સરકારી શાળા-કાલેજો છોડે. અને પછી? પછી સૌ સૂતરને તાતણે સ્વરાજ્ય પામવા રેટિયે બેસે; ’ કેમકે હથેળીના

ચાંદ પેઠે એક વર્ષમાં મુક્તિને મંદિર સ્વરાજ્યદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થનાર હતો.

લક્ષ્મી ચોદલો કરવા આવે, ત્યારે ભરતકુમાર મ્હો ધોવા બય એવો મૂર્ખ નહતો તેણે હાકલ ઝીઝી. કૉલેજ સામે કરડી નજર ફેંકતો તે બહાર પડ્યો, સાથે બીજા સાથીઓને મૂડયા, અને વિદ્યાપીઠનું કેવું સુંદર, આદર્શ ને ઉત્તમ છતાં સહેલું ભણતર ! જે ભરતકુમારે ઇન્ટરકલાસ પાછળ ત્રણ ત્રણ વર્ષ અગાડયા હતાં, તેને વિદ્યાપીઠના વિશુદ્ધ અને સ્વતંત્ર વાયરે, બીજે જ ર્ષે 'સ્નાતક'ની પદવી વરી !

સ્નાતક થયા પછી, નવ-જીવન દેતા શુદ્ધ સ્વદેશી રવિ-વારિયા છાપામાં તેને જે મુખ્ય ઉણપ જણાઇ, તે જાહેરખબરોની. તે રોજરોજના તાજાં ટાઇમ્સ ફેદી વાળે, પણ એમાં તો યુનિવર્સિટીને કાટલે છપાયલાઓની જ માગણી વંચાય ! ભરતકુમાર બી. એ. નહોતો, સ્નાતક હતો. ' નવજીવન પત્રે જાહેરખબરની કડિકા ખુદી રાખી હત, તો સ્નાતકોનું ખરું બન્ધ થાત ? ' ભરતકુમાર ધણીવાર બબડતો કેમકે કેળવાયલા ગુલામો તૈયાર કરનારા કારખાનામાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર વિદ્યાપીઠમાં પલોટાયા છતા, ભરતકુમારની દૃષ્ટિ સામે નિર્વાહનો કાળમુખો પ્રશ્ન એને થયેલા મૂકતો ' કરવું શું ? ' બુદ્ધિને, કેસોટિને પથરે તેણે બહુ બહુ કસી જોઇ. તેમાંથી જે કાંઈ કસ નીકળ્યો, તે આટલો—પેટે પાટા બાધીને લોકમત કેળવવા ગામડે ગામડે ઘૂસવું, પતુજી થવું કે ડોસીમાને રંદિયે બેસી, એમાંથી સરતા સંગીતમાં એકતાર થવું અને રૂના તાર કહાડયા કરવા ત્રણેય બીજ સ્વરાજ્યનો અને સ્વરાજ્યનો નહિ તો ભગવાનનો ભેટો કરાવનારી નહોતી, એમ કયો અસહકારી ફેહેલો ? ભરતકુમાર તર તારવતો : ગામડે ગામડે ધૂમવામાં

દરિદ્રનારાયણોની દેવસેવા હતી, પંતુથ થવામાં પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓની મગફરી હતી અને ' રૂઢો મારો રેટિયો ' એ તો પરસતાને છેદી નાખનાર સુદર્શન ચક્ર !'

ભરતકુમારનું જ ચલણ હતું તો તે ત્રણેય સેવાઓને અપનાવી લેતું; પણ કમખખત પેટ ! બિલ્કુલ બેશરમ ! તે પોતાને પરિતૃપ્ત કર્યાં સિવાય મચક આપે એમ નહતું.

ભરતકુમારને ત્રણેય સેવાઓનો, અલગ્ય લાલ ગુમાવવો પડ્યો. પોતે કદિ કદિ વિચારતો ' હું સ્નાતક છું, સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં શુદ્ધ સ્વદેશી કેળવણી પામીને બહાર પડ્યો છું. છતાં નથી-હુન્નરી થઈ શકતો કે નથી ઉદ્યોગ ધન્યો આફરી શકતો ! ત્યારે વિદ્યાપીઠની વિદ્યામાં વિશિષ્ટતા શી ? ' પણ સ્વ-દેશી શિક્ષણ વિષે આવી શકા કરવામાં એને શિષ્ટતા નહતી લાગતી-શકા જ કેમ થાય ? તે મક્કમપણે પાછો મન વાળતો : ' સશયાત્મા વિનમ્યતિ ! '

ત્યારપછી છેલ્લો પાસો ફેકાયો તે પત્રકારના નામનો. કલમને કપાળે અડકાડી, નર્મદકવિએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો હતો : આજ એથી ઉઘટી જ રીતે ભરઉલાસમાં આવી જઈ 'ભારતવિજય' નામના સાપ્તાહિકના શ્રી ગણેશ માંડી 'ભરત-કુમાર ઉચ્ચારતો : ' સ્વદેશ, તારે ખાતર ! '

* * *

ભારત વિજય પત્રમાં, સમાજના ' જળતા પ્રશ્નો ' ચર્ચાતા. મૂડીવાદના મૃત્યુઘટનો રણકાર થતો. ' શયતાની ' કે ' જલિમ ' સરકારને મારી કે મિટાવી દેનારી કલમ દોડતી. મિત્રોમાં મનાતું અને મિત્રો માર્ક્ષિત લોકમાય બોલાતું, કે ' ભરતકુમાર તત્ત્વારની ધારપર ચાલે છે-માથું વેગળું મૂકીને પત્રતું તંત્ર ચલાવે છે, કેવો નિડર ! બડો બાહોશ ! ' તથાપિ, જનતા

વર્ષો થયાં પરાધીનતાની જાળરથી જકડાયેલી ખરી ને ? તે ભરતકુમારનું ભારતવિજય પત્ર જીરવી 'શક્તી' ન હોય, કે અટપટું ઇતર કારણ હોય; ગ્રાહકોના રજીસ્ટરનાં નર્ચી પાન નામો વગરનાં—કેવળ કોરા રહેતા ! અલ્પત છાપુ વંચાતું ખરૂં, પણ મફતિયા ! સરવાળે ખર્ચના ઝરણુ વહા કરતા અને આવકના ફૂવારાનું પોત પ્રતિદિન પાતળું પડતું છતા હરકોઈ સાહસ ખેડ્યા પછી તરત જ તેનાં ઉજ્જવળ પરિણામની આશા કેમ રખાય ? ભરતકુમાર સિદ્ધાન્તને સભારતો : 'આજ આખો વાવીને આવતી જ કાંચે તેના ફળની આશા રાખવી ફોકટ છે.' તત્રીનું તત્રનાવ, આમ હેલિયાં લેતું હકારાતું.

દૈવ એટલો અનુકૂળ, કે એને ઝાઝું સંસારખર્ચ નહતું. કુટુંબમા વિધવા માતા હતી અને પોતે. લગ્ન સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી કરવું હોય, નૈષ્ઠિક ધ્વજચારી રહેવું હોય કે કન્યાની અછત હોય, ભરતકુમાર પરણેલો નહતો.

સંસારખર્ચ ઝાઝું નહતું, પણ 'સ્ટાફ'ના કારકુનો, તત્રી જેવું સાધુહૃદય ધરાવતા થાય એવો, એમને તત્રીનો એપ ન સ્પર્શે ત્યા સુધી આફ્રિસના ટક્ટુને તો નભાવવું જ રહ્યું ! તેને પહોંચી વળવાની ગડમથલમા ધૂમતા અતિ મન્યનને અતે, સત્યના આગ્રહી એવા પેલા આશ્રમના બન્ધનને સ્નાતક તત્રીએ ઢીલું ક્યું—પોતાનો દાખલો ખીજા ન લઈ શકે એવા ઢાકપિછોડાની પૂરી કાળજીપૂર્વક, ભરતકુમારે 'દિલાવર' દેશીરાજ્યો તરફ દૃષ્ટિ દોડાવી અને એની સોગડી કહ્લાગરી નીવડી ! ચોક્કસ દેશીરાજ્યોવડે ભરતકુમારનો સસાર પોષાય, સ્ટાફ પોષાય, 'ભારતવિજય' પત્ર પોષાય; એવી વેતરણુ ઉતરવા માડી. કોઈ સુહૃદ એને મસ્કાદાસ કહીને કોઈવાર ટાણો મારે, ત્યારે ભરતકુમાર ડાહી વાત કરતો : 'પ્રજાનું જ લોહી

ચૂસીને માનખર બનતા દેશીગાન્યના ગજવાખર કાનર મૂકી, એ પૈસાને વિલાસભોજ ખાતે ખર્ચાતા અટકાવી, એક પ્રત્યાગ્રય પત્રને નભાવવામાં વાપરવા, તેમાં પાપ નથી, પુણ્ય છે !' આલે હિતર સાંભળાને મુદ્દઃ મનમાં જ બબડતો : 'તે મંત્ર્ય, 'અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં' " શ્લોકના પુત્રોર્ધ્વે ભેરું છે !' પણ, ભરતકુમાર પોતાના મંત્ર્યના હિતરાઈની હિતગતિયા કરી બેઠા પડી, પાપના વૃક્ષે સફળતાનું ફળ પાકતું એની આંખો દેખતી હતી : તે લોકનિન્દાથી નીડર હતો. પોને બેઠાકે ક્યા-વતો : 'કુળને મોડે ક્યાં હાંકણુ દેવા બનું ? પોકને મોડે હાંકે દમામ છે ? ફાવે તેમ બોલે—નિન્દુતીને નિપુણા...'

'જૂઠા ને વાલા' હોય તો દુનિયા મૂકવી જ નોંધજે—જે વિષે ભરતકુમારને હવે પણ મંત્ર્ય નહતો. હવે તો પોતે જાહેરમાંજોતો નિજમનથી આત્મા માનતો. એની હાજરી સિગય મનું હાગે—ન હાગે એ જુદી વાત; પણ સ્વદેશને ખાતર 'ચહીદ' થવાનું ખીરું ઝડપનાર 'જાહેર દિલ્લ્યાદ'માં ગેર-હાજરીનું 'પાપ' કેમ જ મોડારે ? તે હાજરી ભરતો, તક મળ્યે સાપણુ કરતો. એને હાથે ફાવે પણ પેશ થતા : 'પા જઈતા પેંદાશ નદિ' જતાં ભરતકુમારને 'ધરીવારની નવચાશ' ન મળે ! તે કોઈ કોઈવાર સર્વનદારપર પણ ચીડાઈ જતો—તેણે દિવસનો કંડો કરીને રાત બનાવી છે તે માટે ! જતાં રાતે ય પોને જાંખતા નદિ ; ધ્રુવરુ લક્ષેને ગાનતી અન્ધારપિછેરી ઓટાડે; દીપકોએ ક્યાં દેવાણું કદાચું છે ! તે 'કિંજીના તેજે' લખતો, ગાયતો, વિચારતો ; ખાત્રાનુંય બૃહતો : ભરતકુમાર કેટલીયેવાર આ-એવડાથી ચલાવી લેતો. કોઈ કોઈરે ત્યારે મૂણાવી લેતો : 'જાનતી જન્મજૂમિ ખાતર ચણા—મમરા કાટીનેય

સેવા કરવી સુન્દર છે . ગરીબ ભારતવર્ષમાં જ્યાં એક ટંકની વાળુના સાંસા હોય, ત્યાં બબ્બે ટંક બર્થે ભાણે જમવું એ ભયંકર પાપ છે.’

પણ એના ‘પાપ’ અને પુણ્યની ભાવનાનો સોદો, એની આફ્રિ-સના સ્ટાફને વાયડો પડતો. બીખના હાથાં સીકે ચડ્યાં સાંભળ્યા છે ? ભરતકુમાર કોઈ બધુચક જેવા દેશીરાજ્યને જ તુમ્બડે તરવા ‘સદૈવ મથતો હતો’, પણ દેશીરાજ્યો હમેશાં સુવાળી ચામડી ધરાવતાં હોય એમ જવલ્લે બનતું બસતા શ્વાનને ટૂંકડે રોટલે રાજી રાખવા એ તેમને ગળથુથીમાથી મળેલી આદત ! ‘ભારતવિજય’ બહુ વાચાળ બને, ત્યારે વળી લાંચને લાડવે તેને મ્હોડે ફૂંચે દેવાય, પછી પાછા સૌ ‘સૌના રાહો ! આથી તેની આર્થિક તગ હાલત સુધરતી નહિ, બંદેક વધારે બગડતી. સ્થિતિ એ થઈ, કે કામદારોની ‘વકીલાત કરવામાં પરોપકાર, ઔદાર્ય અને સામ્યવાદના જે ગહન તત્ત્વો પત્રમા મૂડીવાદ સામે રજૂ થતા, તે જ તત્ત્વોનું પાલન પોતે કરી શકતો નહિ આફ્રિસકારકુનોના ત્રણ ત્રણ માસના દરમાયા ચડ્યે જતા, છાપખાનાના અને કાગળ-સ્ટેશનરીવાળાના ખીલનેથે ટોલ્લે ચડાવવા પડતાં અને આફ્રિસ બાકું, ‘સગવડની ખાતર’ અથવા ‘વારવાર ચોપડા ચીતરવા ન પડે તે માટે’ વર્ષના ત્રણ હપ્તે-એટલે દર ચાતુર્માસે ચૂકવવાનું ઠરાવવું પડે.

કરપ, દેખાવ અને સ્વદેશસેવાનો ભાવ એવો, કે ભરત-કુમારને અગવડ કે મૂઝવણમાં નાખવા જતા સૌ શરમમાં લેવાય.

શરમ એક ન અડે ગ્રહદશાને અથવા પ્રતિકૂળ સંજોગોને ! વાત વિષમ હતી પેલા હુક્યુંલિસની આસપાસ ઉભીને, નીતિ-અનીતિ નામની બે દેવીઓ, એને પોતપોતાના ભણી બે ચતી, તેમ ભરતકુમાર બે જણ વચ્ચે ઝોલા ખાવા લાગ્યો હતો. એક તો એની મા. “ માતૃદેવો ભવ ” ના પવિત્ર સૂત્રવાળો એ શાશ્વત્ શબ્દ ! એ શબ્દે તત્રીને આજ ગભરાવી નાખ્યો હતો. જેના ઉદરમા પોતે નવ માસ રહ્યો હતો, તે-એની જનેતા-મરણશૈથ્યા સેવતી લવરીએ ચડી હતી એને હૈયે ભરત રમતો, એને હોઠે ભરત ઉચ્ચારતો, એની આખે માત્ર ભરત દેખાતો; પણ ભરતકુમારના પ્રત્યક્ષ દર્શન ? દેવદર્શન કરતા ય દુર્લભ ! નરશ્રેષ્ઠ નારાયણના નહિ, પણ પોતાના જ પુત્ર નારાયણના નામોચ્ચારે એક પતિત જીવ પાવન થયાની પુરાણકથા વાચી છે ને ? દહીં જનેતાને જોવા અવનારાઓમાથી, ભરત-દીકરા માટેનો વલોપાત સાંભળીને કોઈ ડહાપણુની વાત કહે, કે ભરતને બુદ્ધી જઈ ભારતની ઝખના કરો તહોય સારૂ ” ત્યારે પણ એ વૃદ્ધ જનની, આખ ત્રાસી કરી, ધૂનતા હોઠે ને ખોખરાં અવાજે એને કહેતી “ છોકરા વગરની હાલ, બાઈ ! તુ પુત્રવત્સલતામા શુ સમજે ? ”

“ બાઈ કે બીજાં ન સમજે તો ખેર; ભરતજ સમજતો હત, તો મરતી માતાને આમ ટળવળાવત ? ” લોકવાયકા આવી હતી ! ભરતકુમાર માતાના મંદવાડથી અન્નપ્રયોગ ન હતો, બેદરકાર પણ કેમ કહેવાય ? તે ચિદ્રીપત્રીથી ને પોતાના માણસો માર્ગત માતૃસેવા સાધતો તે દવા મગાવી, આપતો, દાકતરની સલાહ મળે તે રીતે બિમાર જીવની માવજત કરાવતો, કામની સગવડ સારૂ એક નોકર પણ નહોતો રાક્યો એમ નહિ. અખડ ઉઘોગી દેશસેવક, ફૂરસદને

અભાવે આથી વિશેષ શું કરી શકે ? વળી તે જોતો, કે આજ-કાલ જીવાનોને જ જમ વધારે ઝડપી લે છે, એટલે ભાગ્યમાં લખ્યા હશે એટલા ગ્રહદંડ ભોગવીને મા સાજી થશે, દેહ છે, સાજામાદા રહેવાય, એ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી—અને તેય વળી સ્વદેશસેવાના કટોકટીના મામલા વખતે ?

—અને આ મતજ્ય ગામડાના ઠાઠ અભણ કે અનધડ ગામડીઆનું નહતું કે તેને હસી કઢાયઃ ભરતકુમાર સ્નાતક હતો, શુદ્ધ ખાદીધારી હતો; સરકારી હતો અને વળી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ સાપ્તાહિક પત્રનો તત્ત્રી હતો. નવરા લોક નિન્દે, ત્યારે ભરત ગોખતો. “કાર્યમ્ સાધયામિ વા ..” અને આમ “સ્વદેશસેવા”ની ગાલ્લી હાક્યે રાખતો.

જનનીની સેવા કરતા જન્મભૂમિની સેવા તો હજાર દગળે ચડીઆતી પછી એ સેવા કે એની કિંમત ભલે ગમે તેવી અંકાતી હોય સેવાભોગીને મન કિંમતનો પ્રશ્ન હોય જ નહિ ! સેવાની ધગશમાથી ભરતકુમારના દિલમાં અનુભવનો પ્રથમ જે ફણગો ફૂટ્યો, તે એ, કે બહેર હિલચાતમાં સ્ત્રીઓના સાથ સિવાય સગીનતા નથી આવવાની, ત્યારથી તેણે પ્રવૃત્તિઓનો દષ્ટિકાણ બદલ્યો અને મહિલામંડળમાં પડકાર કર્યો. કહેવું જોઈએ, કે પત્રવાહિત્રનો અગાજ અરણ્યરૂઢન જેવો નહિ નીવડતા એને ઠીક ઠીક જવાબ મળ્યો, એટલે ભરતકુમારના જીવનમાં ઓર જુરસો રેડાયો તેમાય વળી એક કુમારિકા તો ભરતકુમારની પ્રવૃત્તિઓને અજળ પડતો આપનાર નીડળી ! તેનું નામ મિસ મંજુલા. મંજુલાએ પહેલવહેલી જે કવિતા છાપવા મોકલેલી, તે વાચીને ભરતકુમાર એમાં—એટલે એ કવિતામાં કે મિસ મંજુલામાં, તે સ્વાસ્થ સન્નિધ છે—એવો મુગ્ધ થયો, કે તેના એનચાળા જોઈને

આખો સ્ટાફ સ્તબ્ધ ! કવિતા ભાવવાહી હતી. ભાવાર્થ વાચીએ:

- ‘ સુવર્ણ સરખા મર્દ શૂરવીરો !
- ‘ ભારતને ખાતર ભસ્મ થાઓ;
- ‘ ન ભૂલો, કે સુવર્ણ કરતા સુવર્ણભસ્મ કિમતી છે .
- ‘ સાગ્યવિધાયક ભારત-રમણીઓ !
- ‘ દેશને નામે શપથ લ્યો,
- ‘ કે પગલું, તો સુવર્ણભસ્મ જેવા ભડવીગ્ને;
- ‘ નહિ તો કૌભાગ્યવન સેવું-સરસ્વતી જેવું .’

વાચીને ક્યો ‘ભસ્મકુમાર’ મુગ્ધ ન થાય ? ‘સુવર્ણ-ભસ્મ’ની ભાવના આખા પોતાને જ લાગુ પડે છે, એમ માનતા એ તંત્રીને અગમ્ય રીતે હવે નવું ખળ મળ્યું, તેણે જોયું, કે ‘સેવા’ એ કાંઈ હાલનીચાલની કે જીવનીજગતી વ્યક્તિ નહતી, મિસ મંજુલા જેવી વ્યક્તિની શક્તિ મેળવાય, તો જનતાને કેવી સ-રમ કેળવાય ?

તે દિવસથી સ્વદેશમેવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એક નવી પ્રવૃત્તિનો પ્રવેશ થયો. ‘મંજુલા ! કેવું મનોહર નામ ! એની ઉદ્દાત્ત ભાવના; જાણે અમૃતનો જામ !’ ભસ્મકુમાર કૃટલીકવાર તો એના જ વિચારમાં તક્તિન થઈ જતો. કદાચ એમ પણ કહી શકાય, કે તેની સામે એકબાજુ ‘અષ્ટ સિદ્ધિ ને નવે નિધિ’ મૂક્યા હોય, ને બીજી બાજુ માત્ર મંજુલા હોય, તો પેલી સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિઓ સામે મીટ સરખી માંડવા તે તૈયાર ન થાય.

‘સ્વદેશ ખાતર ‘સર ફગેશી’ની જેને તમન્ના લાગી હતી, તેવા તંત્રીની એક બાજુ છેલ્લા શ્વાસ ખેંચતી જનેતા હતી; બીજી

ખાનુ ઉબાજન્ય શ્વાસ જેંચાવતી મંજુલા હતી-મિસ મંજુલા હતી; મંજુલાએ, ભરતકુમારની તરફવાર પ્રવૃત્તિઓમાં 'એકતુ' ઉમેરણ કરાવ્યું હતું. ભરતકુમાર માતાની ગંભીર માદગીને દહાડે, મિસ મંજુલાને ત્યાં બહુ મહત્વના કામમાં ગુથાયલો હતો.

* * *

મિસ મંજુલા વકીલની લાડકી પુત્રી હતી અને વિદેશી કૃષ્ણવણીએ, પરપુરુષ સાથે વિનાસ કાઢે હળવા-મળવા જેટલી એને સ્વતંત્રતા આપી હતી. સરકારી અથવા શિક્ષિત વકીલ પણ એ નીતિના વિરોધી નહતા.

ભરતકુમાર મિસ મંજુલાને ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે વકીલ બહાણની હવા ખાવા નીકળી પડેલા, તે હળુ ઘેર પાછા ફર્યા નહતા અને મિસ મંજુલા, તરતની જ નાહીને ચ્હા પીતી બેઠી હતી પાંચે એક પત્ર અને મેલના તાબ આવેલાં બે છાપાં પડ્યા હતા. વા-સૂકવાણી સાડ મિસ મંજુલાના માથાના બીના વાળ, સાડીબહાર છૂટા-વિખરાયલા હતા, તે તરફ તંત્રીની નજર પહેલી જ પડે ને ? ભરતકુમારને આજ અણુધાર્યો આવતો જોઈ મંજુલાએ રિમત સાથે સ્વાગત કર્યું.

‘તંત્રીસાહેબ ! કામ અત્યારે ?’ બેસવા બેઠક બતાવી. ભરતકુમાર હસતે મુખડે બેઠો અને મંજુલાએ રામાને ચ્હાનો કપ લાવવા કહ્યું.

‘વિલાયતી ખાડવાળી ચ્હા નથી પીતો.’ ભરતે ખુલાસો કર્યો.

‘અમે તો ચ્હા જ નથી પીતા ! આ તો શેકેલા ઘઉંનો-ગાંધીજીએ બતાવેલો ચ્હા છે ! અને એવી ચ્હા પીનારને ત્યાં વિદેશી ખાંડ તે હોય ?’

મંજુલાના ખુલ્લું રણકાથી ભરત મ્હાત થયો. તે બોલ્યો :
'ત્યારે તો સ્વદેશીમાં મારા કરતાં તમે ચડ્યાં !' ભરતની
આંખ મંજુલાના ચન્દ્રવદનપરથી ખસતી નહતી.

ભરત માટે મ્હા આંખો. મંજુલા પી રહી હતી. તેણે
પાન ખનાવતા પૂછ્યું :

'કહો, અત્યારમાં ક્યાંથી નવરા પડ્યા ?' મંજુલાની
કીકીમાં ભરતને ઓર ચમકે લાગી. તેણે ખાલી થમકો કપ
નીચે મૂકતાં કહ્યું :

'મન્દસુગન્ધી વાયુ અત્યારમા જ વાય છે : ખાલસૂર્યની
સોનેરી ને સુકામળ કિરણાવલિ અત્યારે જ વેરાય છે ;
ખુશનુમા પ્રહર, મિસ મંજુલા, અત્યારનો જ : અહીં
અત્યારે આવવામાં સમયની પસન્દગી ખોટી નથી હો.'
ભરતનાં લોચન હસી રહ્યાં.

પાનની તાસકે ભરત બણી ઠેલતાં મિસ મંજુલાએ કહ્યું :
'તમારી કવિતાની ભાષામા હું તો કંઈએ ન સમજી...'

'ખનાવતાં લાગો છો ! કવિતા લખી શકો અને એની ભાષા
ન સમજો એ તે બે ?' ભરત બહુ મઝાથી વાત કરતો.

'જુઓ ભરતભાઈ !' મંજુલાનો અવાજ જરા બદલાયો :
'પત્રકારના વખતની કિંમત હું સમજી શકું છું. મારે નિમિત્તે
તમે નાહકે ખોટી થાઓ, એ મને જરાય ન ગમે. કહો,
શું કામ પડ્યું ?'

'મિસ મંજુલા !' ભરતને હવે મુદ્દાની વાતપર આવવાની
ફરજ પડી : 'હું એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.'

'હજીય તમે કામ નહિ કહો ? આ તો ઉપોદ્ધાત માંડો
છો !' ભરતના આવતા પહેલાં, ટપાલનો પત્ર વાચીને મંજુ-

લાનો ચ્હેરો ગમગીન થએલો હતો ; તેમાં વળી ભરતની હાજરી ! તેણે સહજ રોપથી, છતાં કૃત્રિમ સદ્ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું.

‘વિવેકને ઉપોદ્ધાત લેખો, એ તમારૂં ઔદાર્ય અતાવે છે ; હું કાંઈક વાત કરવા આવ્યો છું’ ભરતે દીનતાભાવ દાખવ્યો.

‘કહી નાખો.’ મંજુલાએ ટુકામા પતાવવા માંડ્યું.

‘સ્વદેશીવ્રતની ધોષણા, સ્ત્રીઓ માટે, કોઈ બાનુ તરફથી થાય એમ ધમ્મતાં જ હશે.’

‘ધન્ટરબુ લેવા આવ્યા છો ?’ મંજુલા ચમકી.

‘નહિ, નક્કી કરવા.’ ભરતે મંજુલાના સ્વભાવની તોછડાઈને ગણી જતા કહ્યું.

‘નક્કી શું કરવાનું છે ? ભરતભાઈ, તમે તો મને મૂઝવી રહ્યા છો.’ મંજુલાએ ક્ષણભર થોભીને કહ્યું : ‘હા, જો સ્ત્રીઓ દ્વારા જ એ હિલચાલ ચાલે, તો તેની અસર વધારે સારી થાય’ કહીને તાણુ આવેલું છાપું ઉકેલવા માંડ્યું.

‘ત્યારે તક આપુ તો શરૂઆત કરશો ?’

સાંભળીને મંજુલાએ હાથમાના છાપાને હેઠળ મૂકી દીધું. તેણે વક્ર દષ્ટિથી ભરત સામે જોયું અને પૂછ્યું :

‘લેખ જોઈએ છે ?’

‘નહિ; મનની સેવા તો આપો છો જ. આજ તનસેવા માટે આવ્યો છું’

‘એટલે સભા થાય, તો મારે હાજર રહેવું, એમ ને ?’

‘મિસ મંજુલા.’ ભરતે ઝોગળી જતી મીણુખત્તી જેવા નરમ ભાવે કહ્યું. ‘હાજરી જ નથી ધમ્મતો; બોલવું પડશે.’

‘પ્રમુખ કાણુ છે ?’ મંજુલાએ મુખ્ય ભાવ છૂપાવતાં પૂછ્યું.

‘ મિસ મંજુલા સિવાય...’

‘ માફ કરોઃ ભરતભાઈ, ખરૂં પૂછો તો તમારા લાંબા સવાદને હવે જ સમજી ! તમે અત્યારે આવવામાં સમયની પસંદગી ખરાબર કરી હશે, પણ પ્રમુખની પસંદગીમાં નિષ્ફળ છો. ’

ભરતને આ હક મિટ્ટી લાગી—અમૃતથી પણ વધારે ! તે લગીર પાસે આવીને બોલ્યોઃ ‘ નેપોલિયનના શબ્દકોશમાં નિષ્ફળ શબ્દ જ નહતો પ્રમુખ થવું, તમારે માટે અશક્ય નથી. ’

‘ મારામા શી લાયકાત છે ને હું જ સમજી પ્રમુખની જવાબદારી અને ફરજ !! ભરતભાઈ, કોઈને પણ ગળે ઉપરાંતનું કામ સોંપવું કે માન આપવું, મને મુદ્દલ ગમતું નથી તમને ગમે છે, એ જાણીને મને ખેદ થાય છે. ’

—પણ ભરતક્રમારને ખેદ નહતો થતો મંજુલાના નન્ના સામે એનો આગ્રહ ચાલુ જ રહ્યો મંજુલા ચીડાઈ ગઈ. તેણે વક્રોક્તિનું તીર છોડ્યુંઃ ‘ નવાઈ તો એ લાગે છે કે તમારે પ્રમુખ શોધવા અહીં લગણ આવવું પડ્યું ! ભરતભાઈ, તમે તો પ્રજાઅવાજના પ્રતિનિધિ ! ધરના ય કા નહિ ? તંત્રીના પત્ની પ્રમુખ કાં ન થાય ? ’

‘ મૂલં નાસ્તિ, કુતઃ શાખા ? ’ ભરતનાં લોચન નાચી રહ્યાં. તે ધ્રુવ્યતો હતો એ જ વાત અનાયાસે મંજુલાના મુખમાથી નીકળી ! તેણે મનથી પ્રભુનો પાંડ માન્યો. ‘ દૈવ કેવો અનુકૂળ ! ’

‘ વિધૂર છો ? ’ શ્લોકસૂત્ર સાંભળીને મંજુલાએ પૂછ્યું.

‘ નહિ, મિસ મંજુલા ! ‘ સુવર્ણભરમ ’ થનારી સુવર્ણની શોધમા છુ—તમારી પેઠે. ’ ભરતે હૈયાની વાત આખરે હોડ-બહાર કહાડી નાખી

‘મારી પેઠે ? ભૂલો છો, ભરતકુમાર !’ મંજુલાનો જુસ્સો ને આવેશ હવે જોવા જેવાં હતા. ‘ખચર છે મને, મારી પેલી કવિતા તમારા પત્રમાં છપાયા પછી ફેટલા ય પતંગિયાં આ ‘મિસ’ ની જવાણામાં શેકાઈ જવા લમવા લાગ્યા છે; પણ એ હિજડાઓ જેવી મને રખે માનતા. ધ્રુવાએ સરસ્વતીની નેડ નહિ સર્જવામાં લય કર ભૂલ કરી છે, તેમ મારે માટે પણ મને લાગે છે—મંજુલાનો હાથ ઝાલનાર જવાંમર્દ, હજુ તો પાક્યો જાણ્યો નથી: બોલો, શુ કહો છો તમે ?’

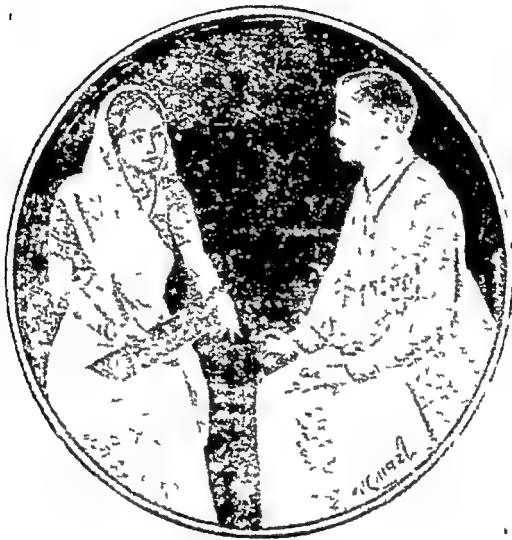
ભરત શુ બોલે ? મંજુલાનું મનોહર દિવાનખાનું, હવે એને વિકરાળ ભાસ્કું. દ્રાક્ષના શીતળ માડવાની બીતર લય કર જવાણામુખી ધૂમાતો લાગ્યો એને રો‘મેરો’મ વિનાશ નામનો દૈત્ય થનગન થનગન નાચતો જણાયો—પાપની પ્રચન્ડ મૂર્તિ કિલકિલાટ હસતી લાગી. પાળ તૂટતાં જ પાણી વહી જાય, તેમ મનોમન સેવેલી એક સ્નેહમૂર્તિ માટેની આશા વહી જતી લાગી. જેની પાછળ તે ‘પાગલ’ થયો હતો, તે આશા, અંકુરમાંથી જ છેદાઈ જતી જણાઈ ચલાન થતા મુખડે ઠડો દમ ખેંચી તંત્રીજીએ વિષય પલટાવ્યો.

‘આપણે બીજી જ વાતપર ચડી ગયા ! મિસ- મંજુલા, વધારે પડતી છૂટ લેવાઈ હોય તો...’

‘વિવેકની જરૂર નથી તસ્દી તો તમને પડી છે; મારે જ એમ કહેવું જોઈએ.’ મંજુલાએ હવે સ્ત્રીસહજ મીઠાશથી કહ્યું

‘સારે પ્રમુખને બદલે તમે મુખ્ય લાષણુ કરવાનું તો કબૂલ કરશો ને ?’

‘એ પણ નહિ બને.’

“જોયો ?” મંજુલાએ ટપાવનો પત્ર બતાવતા કહ્યું [પૃષ્ઠ ૬૭]
 (‘ શુભસુન્દરી’ના અનુક્રમથી)

‘ એ પણ નહિ ? ’ માંલણીને ભરતનો આગ્રહ હવે પાતળો પડતો જતો હતો. તેણે પૂછ્યું : ‘ વાર્ડ, ખાસ કારણ છે ? ’

‘ જોયો ? ’ મંજુલાએ ટપાલનો પત્ર ખતાવતાં કહ્યું : ‘ દાદીના મંદવાડની ખખર આવી છે—વાચીને એવી ફિક્કરમાં પડી ગઈ હતી કે તમે ન આવ્યા હતા તો એકલી એકલી... ’ મંજુલાની આંખમાં ઝળઝળાં આવ્યાં.

‘ લાગણીવશ થાઓ છો કે ? સ્વદેશસેવાનાં ભેખધારીએ તો ‘ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ’ માનવું રહ્યું; અને સ્વદેશસેવાની તક, હરકાષ્ઠ ભોગે— ’

‘ હવે મને એકલી પડવા દેશો ? ભરતભાઈ, તમે માનતા હો, તેવી હું ભેખધારી નથી અને મારું ગળુ ખિમાર દાદીનો જ આશીર્વાદ લેવા પૂરતું લાગે છે—સમસ્ત દેશનો નહિ : મારે જવું જ પડશે. ’

ભરતકુમાર આશાભર્યો આવ્યો હતો અને નિરાશાના બોળનથી લદાઈને પાછો ફર્યો.

જે શિક્ષણ વિદ્યાપીઠની ‘ રનાતક ’ પદવીમાથી નહવું મળ્યું, તે મિસ મંજુલાની ટુંટી મુલાકાતમાથી મેળવીને ભરત પાછો ભર્યો. આફ્રિકામાં ? નહિ; સિદ્ધો થેર. થેર એની માતા મરવા પડી હતી તેની સારવાર કરવા, તેની ક્ષમા લેવા.

તે થેર પહોંચ્યો, ત્યારે ઘીના દીવાની ઝાંખી જ્યોત મરણોન્મુખ માતાની સામે બળતી હતી અને આસપાસ થોડાંક સગાં ને પાડોશીઓ વીંટાઈને બેઠાં બેઠાં ‘ શ્રી...રા...મ ’ના

નામનો ધીમો ઉચ્ચાર કરતાં હતાં. ઘરમા પેસતાં જ તે દોડ્યો; ત્યારે માતાના પ્રાણ કઠે આવીને અટક્યા હતા અને ભરતે જોયું, કે એની ફોટેલી આંખો પોતાના પુત્રને માટે નિષ્ફળ શોધ કરવા મથી રહી હતી : છેલ્લો શ્વાસ લેતી માતાના અંતરમાં, હજારો વીંછીના ડાંખ જેવી વેદના થતી હોય એમ એના એનચાળા-પરથી સ્પષ્ટ લાગતુ હતું : ‘બા, હું આવ્યો છું-’ કહીને ભરત શોધ પડ્યો.

એ રડવું હવે કસમયનું હતું : ‘બા’ શબ્દના ઉચ્ચારણ વખતે જ વહાલા વત્સના વલોપાતને અંતે માતાનો અતિમ શ્વાસ, પંચતત્વો ભેગો ભળી ગયો હતો.

લોક કહેતા, કે ત્યારથી ભરતે ‘સેવા’નો આ રીતનો છન્દ તો છોડ્યો, પણ માતૃસેવાથી વચિત થયેલો ભરત, જનનીના આશીર્વાદ સિવાય, જડભરતનું જ જીવન જીવ્યો.

ਮੁ ਨਾਮੋ ਮਹਿਮਾਨੀ

ન દી ને જે કિનારે ઠાકારની મ્હોલાત હતી અને મ્હોલા-
તને પડખે નાનકડો ચબુતરો હતો. એની બાજુમાં, જટાબૂથ એક
ઘટાદાર વડ ખીલ્યો'તો-જાણે મ્હોલાતની કે સમસ્ત ગામની
અહોનિરન્તર, ખડે પગે ચોકી કરનાર રખેવાળ ન હોય !

વડની શીળા ઊંચાતળે એક જણનો વાસ હતો; જાતનો
બીખારી અને એનું નામ ભલો. તે વડલા જેટલો વયોવૃદ્ધ
હતો અને વનવિખૂટાએ વડલા જેવો જ અટ્ટલો હતો. વડના
જ શીળા શેરડા જેવી એની મુખમુદ્રા સદૈવ શાત્ સાગતી અને
વડની જ પેઠે, પોતે શીયાળાની કકડતી ઠડીને, પ્રખર ગ્રીષ્મના
ધોમ ધખતા તાપને ને મૂસળધાર ઝડીઓ વર્ષાવતી વર્ષાને
ઝીલતો અખડ અહીં જ પડ્યો રહેતો. નદીઘાટે એને એક
શિલા આપી હતી; તે એનું મુલાયમ (!) આસન.

બહુ બારીક રીતે જોનારને જ જણાય, કે એની વૃદ્ધ
પાંપણોમાં છાના આંસુ છલકાતાં હતાં અને એના બેસી ગયલા
ગાલપર દુઃખની આછી રેખા તરતી હતી, છતાં, ખુરોડતા
ઝાકળને વાયુની લહરી જેમ સૂકવી નાખે છે, તેમ અગમ્ય
આનન્દની અથવા સ્થિતિને વશવતી સતોષથી રહેવારૂપ
ભાવનાની વિલક્ષણ લહરીઓ એના દિલમાં વાતી અને પેલાં
છાના આંસુ અલોપ થતાં, અને દુઃખમાત્રને પોતે ભૂલી જતો.

વડને વાચા નથી, છતા કવિઓ કહે છે, કે વિરલ-ક્રોધ
બ્રહ્મયોગી જેવો મૂગો બોધ એની પાસેથી મળે છે. બીખારી
પણ, અવાકપણે, ઘણાય તવંગરોને, અધિકારીઓને તથા આમ-
વર્ગને, લઘુતામાં પ્રભુતાના અને પ્રભુના દર્શન કદિ કદિ કરાવતો.
ધૂનમાં ચડે, ત્યારે પોતે પોતાને ભૂલી જતો; છાનાં આંસુ

અને છૂપા દુ ખડાંને ભૂલી જતો, લોકવસ્તિને પણ ભૂલી જતોઃ
અને ભીખારી જ્યારે બધું ને બધાને ભૂલી જતો, ત્યારે લોકના
હૃદયમાં એ વધારે રમતો-છતા લોક એના આત્માને કે જીવનને
અદૃશ પિછાનતા નહિ એ ઝોળખાતો ‘ભલો’ ભીખારીને નામે.

આમવર્ગે ‘ભલો’ શબ્દનો, ભીખારીને ઇલકાળ આપ્યો
હતો. ગામનો તવ ગર ને અધિકારીવર્ગ સરકારી માન-અકરામતની
કિમત જાહેરમાં ઝાઝી આકતો, પણ મનથી તો પ્રજાકીય
ઇલકાળ-અને તેય વળી ‘ભલો’! —એની કિમત ખરાખર
સમજતો અને તેથી, ભીખારીના એ નામ માટે વિચિત્ર શકા
ઉદ્ભવતી. “ પોતે ભલો હશે તેથી જ એનું નામ એવું પડ્યું
હશે, કે તે એની ખીજ કે નામ હશે ? ”

—અને એ શકામાં કાષ્ઠક વજૂદ પણ ખરૂં, ભલો,
પ્રાતઃકાળે ગામમાં ટૂંકેલ નાખવા નીકળી પડતો, અને ગાતોઃ

“ આદમકુ ખુદા મત કહો, આદમ ખુદા નહિ,
“ લેકીન ખુદાકે નૂરસે, આદમ જુદા નહિ. ”

અને પંજી ખોલતો—એક જ ખોલ.—“ભલા કર, ભલા હો જાયગા.”

ચકલે ચકલે આવી ટૂંકેલ નાખતો ને એમ, સમસ્ત
ગામના વાંતાવરણમાં પવિત્ર ભાવના ભરતો. આવા એના
નિત્યક્રમથી લોકને મ્હોડે પેલું વાક્ય રમી રહેતું. “ ભલા કર,
ભલા હો જાયગા ” ટૂંકેલ નાખી, એક ચકલુ વટાવી, ખીજ
લતામાં જાય, કે ન ખાયલી ટૂંકેલવાળી ગલીમાં જુલન્દ રણકાર
રણકતો. ‘ ભલા કર, ભલા હો જાયગા. ’ તવંગરો તેથી જ
વિચારતા, કે આપરથી તો એનું નામ ભલો નહિ પડ્યું હોય !

લી.ખ મા ણ વા ની ચે જુદી જુદી રીતો હોય છે; ખીજ

મજ્જેમાં, એ પણ એક જનનો ધધો છે. પૃથ્વીના ગર્ભમાં એવા ધણાય બીખારી પાક્યા છે ને પાકે છે, જેની એ આખો મીંચાયા પછી જ જનતાને માલમ પડે છે, કે એની પાસે કેવો ને કેટલો પૈસો હતો ! બીખારી પણ જુદી જુદી જાતના હોય છે. ભલે બીખારી એ જાતનો હતો, કે રાજશાહી કાઠ ભોગવતા વૈષ્ણવી મહારાજોને પોતે બીખારી માનતો, મૂડીદારોને લૂટારૂ માનતો ને રાજા-મહારાજાઓને ધરાર ધાડપાકુ માનતો : સૌને સમજાવીને તે બોલતો : ‘ લલ્લા કર, લલ્લા હો જાયગા. ’

ભલે, પેટનો ખાડો પૂરવા સારૂ બીખની જુદી જુદી રીતો અજમાવવાની લપમાં પડતો જ નહિ. એ માનતો :

“ જનમ દિયા, જળ દાવ ન થે;

“ દાવ દિયા, તળ અન્ન દિ દેગે : ”

—અને એ ટકતો કશિકે એને ગમતે નામે મળી રહેતો : ‘ કીડીને ક્યુ અને હાથીને મણુ ’ પંખી પણ કે મનુષ્યપ્રાણી; મૂર્ખનદાર સૌને ભૂખ્યાં ઉકાડતો; પણ સુવાડતો ભર્યાપિટે. ભલે કેમ ભૂખ્યો રહે ?

લીખારીની રાવટીથી થોડેક છોટે, ચ્હા, એવડો ને પાન-ખીડી વેચનાગની નાનકડી દુકાન હતી. દુકાનદાર દિલ્લનો દાનો ને દ્યાળુ હતો. તેને ચ્હા-એવડો ને પાન-ખીડીનો ધધો કરતાં કરતાં, એ જ ધન્ધામાં માથે કાળાં શીટીને ધોળાં ઉગ્યાં હતાં; છતાં એ જ રજસુપ્રધાન ધન્ધામાંથી, માની પણ ન સકાય, એવી શ્રદ્ધા ને સાત્ત્વકૃત્તિ નામનું નગદ વિત્ત તે કમાયો હતો. કાષ્ટ અમૃતચોરડિયે એના દિલ્લમાં એમ જ ઉગેલું, કે પોતે આવા ધન્ધામાંથી બે પૈસા કમાઈને લીલો થયો, તે ભલે બીખારીને જ પ્રતાપે ! કાષ્ટ માને ?

લોહ માને કે ન માને તેની તેને પરવા જ નહતી.

જાણુ, વાય, તે દુકાન ઉઘાડે, ચ્હા માટે સઘડીમાં અંગાર ધીકે, ચ્હા તૈયાર થાય ને તરત, સૌથી પહેલા શુકના બીખારીની રાવટીમા ચ્હા ને ચવાણું મોકલીને કરતો અને સવાર, બપોર ને સાજ, દિવસમાં ત્રણત્રાર તે બીખારીને આશીર્વાદ મેળવતો ને મોજથી વકરે લાભતો. કેટલીકવાર કાષ કાષ, ધરાકતું ખ્યાન, દુકાનદારના આ નિયમક્રમ તરફ જતું ને અને બીખારી વિષે પૂછવામાં આવતું, ત્યારે તે એટલું જા-કહેતો. કે દુકાન કરી, ત્યારેતો બીખારીને અહીં જોઈ છું. એ સિવાય વિશેષ કશી જ માહિતી પોતે આપી શકતો નહિ.

મા હુ મા સ ની શરીરને ઠારી દે એવા ઠડીવાળા મોસમ ખેડી હતી: લોક કહેતા, કે લક્ષ્મીમ પડયુ છે. ઘેરેઘેર ધૂમી વળો; આખો દહાડો, સઘડી ધીકતી જ હોય. વાયરો એવો વાય, કે આખું અંશ જઠકાષ જાય, હોઠ ફાટી જાય, ત્વચા તતડી ઉઠે, બહાર નીકળવાનું મન ન થાય. ગરમ કપડાંમાં લપેટાઈને પડી રહેવાનું જ રહે.

રૂંક પેલો બિલ્લુક! એ કેને સાબરે? તે દુટિયું વાળીને વડના ઝાડતળે, તેના થડને વળગી ઠરી રહ્યો હતો. અંગપર ફાટયુતૂટયુ એક જ પહેરણુ, ને સાથળ ઢકાય એટલી લંગોટી! આઢવામાં, આલ સિવાય ખીજી એની પાસે કશું જ નહિ હોય? ઠડીથી જઠકાષ ગયલો બીખારી, પહેરણુ વડે ઢીચણુને ઢાંકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો, અને સથરવથર દેહે, પોતાની શુષ્ક આખો આકાશગમ ફેકતો, તે થડીઆને વળગીમે ખેડામ પડ્યો હતો. વિશાળ જગતમા અને જગતલી ભરવસ્તિમા ખીજે કયાય એને સ્થાન નહતું.

હજી તો રાતેય નહોતી પડી; સાયંકાળ થયો હશે; છતાં

લોકની આવ-જા બિલકૂલ બન્ધ ! ચકલુ ય ના ફરકે. ગોરમ્ભાંયેલા ગગને ચડેલી આંધિથી સર્વત્ર અન્ધકાર, સુનકાર ને વર્ષતી તોફાની પવન લહરીઓનો કર્કશ અવાજ : એટલી જ હિલચાલ હતી. મ્હાની દુકાનવાળો પણ ક્યારનો ઘેર જઈને જઈથો હતો.

* * *

ખ રા ખ ર મધરાતે હીમાચળના વાયુનું જોર નરમ પડ્યું. હીમચી નેવા નીતરતાં હતાં અને એનો ટમ્ ટમ્ અવાજ થતો હતો. હવે જરાતરા કુતરાંના ભસવાનો અવાજ પણ સભળાવા લાગ્યો. બીખારી લોથપોથ ચઢને, હતો ત્યા જ પડી રહ્યો હતો. તે વખતે, લથડીઆં ખાતી કોઈ કંગાલ ને ચિંથરેહાલ ખાઇ ભલાની રાવટી તરફ વળતી હતી, પણ ઠેક સૂધી તે ન આવી શકી. અધવચ્ચે જ લથડિયું ખાધું અને ખાડાટેકગવાળી જમીનપર તે ફસડાઈ પડી. પડતાં જ તેણે કારમી ચીસ પાડી. ચીસ સાંભળીને ભલો ભાનમાં આવ્યો- તેનામાં એતન આવ્યું તે સફાળો ઉઠ્યો અને પેલી બીખારણુ જ્યાં પડી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેને ખેડી કરી અને પૂછ્યું :

‘ ક્યાં જવું છે ? ’

‘ મરી જવું છે ! ’ ખાઇ મહાપ્રયત્ને બોલી. એનો દેહ પવનથી કપતા પીપળાના પાન પેઠે ઠડીથી ધૂણ રહ્યો હતો. ભુખના દુઃખથી, એનું પેટ ચોટી ગયું હતું આખો ઉંડો ઉતરી ગઈ હતી બોલવાની કે ચાલવાની જરાય તાકાદ ન મળે. બીખારી, બીખારી હતો-ઢોર તો નહતો જ. તે ખાઇના બેહાલ કળી શક્યો એને આશ્વાસન આપતો રાવટીમા તેડી ગયો.

ભલા પાસે ફાટલી કામળ પડીતી તે શીલાપર જ નાખી મૂકતો. જાતે ઝાઢવાનું તેને જે ન સાંભળ્યું તે હવે સાંભળ્યું. બીખારણુને ટંડી ચડી ગઈ હતી. તેના શરીરપર પેલી કામળ

લપેટી. પણ બીખારણના શરીરનો ધૂમરો કમી ચતો નહતો. બીખારીના અંગ પર હળુ એક ફાટયુ તૂટયું પહેરણ રહ્યું હતું. તેય બાઈને શરીરે ચડયુ.

પતરાના ટમલરમાં વાસી ચવાણાનો ભૂકા પડ્યો હતો, તે બાઈને ખાવા ધર્યો. બાઈની પામર આંખો, બીખારી સામે આભારના ભારથી સહજ નમી, હસી અને મીઠાઈ ગઈ.

નદીનાં પાણીના છબ્બખીઆ અવાજ સાથે બહાણું વાયું. હવે આકાશે ચોક્ષો ઉધાડ કહાડ્યો હતો, ઠડીથી હુંકવાતા દેહે, મ્હાના દુકાનદારે દુકાન ઉધાડી. આજ ગરમ મશાલાવાળી મ્હાની ધરાકી, દુકાન ઉધાડતા જ જામવા માંડી હતી; પણ વકરાને લોભે શુકન બહોરવાનુ ભૂલે એવો તે ભૂલકણો ન્હોતો. તેણે સૌથી પ્રથમ મ્હા ને ચવાણું પેલા ભિક્ષુકની રાવટીમાં નોકર સાથે મોકલી આપ્યું, પણ નોકર વીલે મ્હોડે પાછો ફર્યો ! તેણે, દુકાનદાર ભડકી ઉઠે એવી ખેદજનક ખબર સંભળાવી સાંભરીને ખુદ દુકાનદાર રાવટીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે જોયું :

ભલાનાં વઝોથી ઢંકાયેલી બીખારણ છતાપાટ પડી હતી અને વડના ચડને વળગીને-એ ચડની જ હુંફ લેતો ભલો, ચૂડ ભરવીને પડેલા વાસુકી નાગ પેક પડ્યો હતો. એનું માથું લચી પડ્યું હતું. તેને દુકાનદારે જોરથી ઢંઢોળ્યો, પણ ભલાનુ અકડાઈ ગયલું અંગ ખરફ કરતા વધારે શીતળ હતું ને પત્થર જેવું જડ !

“મારૂં વહન ચોમાસાનાં નીરનું નથી; પણ અનાયનાં આંસુથી અને એ આંસુને ચૂમનારાં હૈયાના હીરનુ છે.”

પડખે બેઠી નદીમાંથી નીકળતો મર્મરદ્વનિ, કિનારાપરની દાકારની મ્હોલાતમાં અને સમસ્ત ગામમાં ઘણીયેવાર ગુજી રહેતો. એને ઝીલતા હતા-ભલા પેલા બીખારી જેવા વિરલ મરણવા.

શા પિ ત અ રસ રા

તે ચન્દ્રિકાના અમૃતસરોવરે ઉભી હતી : આરસની પ્રતિમા જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડ સ્વરૂપે.

વાયુ વાતા, વૃક્ષપાંદેથી ઝાકળકણુ વેરાય, તેમ એનાં નીલ લોચનમાંથી ટપકતાં અશ્રુમેતી, ગુલકંઠરંગી મંજુલ ને મુલાયમ ગાલપર જરાક ઝીલાઈ, ચળકી, સરી જતાં હતાં. પ્રખર શ્રીશ્મના ખરા મધ્યાહ્ને ચપાતી ઉષ્ણ લહરી જેવા શ્વાસોચ્છવાસે, એનું આખું ચક્ષુસ્થળ ધડકી રહ્યુંતું. કોઈ શોખીન છતાં નિર્દય શિકારીના શરથી સારસ વીંધાઈ જતાં, સારસી કેવી ફફડી ઉઠે ? એમ, ટળવળતું એનું હતાશ હૈયું ફફડી રહ્યુંતું મલયાનિલની સુગન્ધવાહી મન્દ લહરી એની અલક્ષણેને રમાડે કે રજતસાડીને ચૂમે, ત્યારે રોજ તો એ રમણુકેલિ એને બહુ બહાલી લાગતી—આજ એ હુંકાળ હુંકથી બળે દાઝતી ન હોય, એમ જળતા જિગરે એની આંખો ને પાંખો નરાતાર નિસ્તેજ લાગતી એવી તે અપ્સરા, ચન્દ્રિકાને અમૃતઆરે ઉભી હતી : આરસની પ્રતિમા જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડદિદારે.

તે નન્દનવનના નાકની નયની હતી. અમરગણુ ઉચ્ચારતો : “ એ તો અમૃતપુરના માનસનું અણવીંધ્યું મેતી ! ” એનાં નૃત્ય-સંગીત ન હોય, ત્યારે સાંચે સુરસદન સનું—સનું લાગે ! એના જ નૃત્ય-સંગીતને ચારુ ચોધડિયે, આખો ઇન્દ્રદરઆર ચિકાર હોય ! પણ આજ એનું નૂર નન્દવાયુ હતું. કોઈ કાળચોધડિયે ચએલા અક્ષતવ્ય અપરાધસર એ કિતરકંઠીપર ઇન્દ્રરાજ રૂઝ્યા હતા અને એને શાપ દઈ, અમરાપુરીમાંથી હડસેલી મૂકી હતી : શાપિત અપ્સરાને ભોગે, બર્ચુ ગાન્ધર્વનગર ગમગિન ભાસતું—દિશાઓ ચંબી ભાસતી : પ્રકૃતિસાન્દર્ભ ચંબ્યું

ભાસતું : બહાનડનાં વિકાસક્રમવાળાં બધાં જ તત્વો જાણે
યંબ્યાં ભાસતાં ! એકલી ને અટ્ટલી, મ્હાન મુખ ને નિસ્તેજ
લોચને, તે ચન્દ્રિકાના સૂના સરોવરે ઊભી હતી : આરસપ્રતિભા
જેટલી સ્થિર અને ચેતનહીન ચિત્ર જેવા જડ નિગરે.

તે અક્ષયપાત્ર ધમ્મી-શાપના ઉતારની છુધા ટાળવા, તે
એવું અમૃત વાંચતી, જે વડે શાપના ઉતારની તૃપા છીપાય;
તે એવો જવલંત લ્યોતિ ઝંખતી, જે વડે એના શુન્ય
હૃદયનો અન્ધકાર ભેદાય; તેનાં આશાતુર નયણાં એવી જડીબુદ્ધી
શોધી રહ્યાંતાં, જે વડે મૂળ સ્થાન અને માનને પોતે પામે :
પણ હવે સ્વર્ગવિહારથી વંચિત થએલી એ અપ્સરા વાસ્તે,
આજ એવું સુકામળ સવાર ન્હોતું ઉવડ્યું, ન્યારે આશાની
અમરવેલ અંદુરિત થાય છે . તે રાત્રિકાળ હતો, ન્યારે પ્રકુલ
સૂર્યમુખી વીલાસ જાય છે ! અત્યારે એને મન, બહાનડમાત્ર
મહાનજમાં સળગી જતું જણાતું.

—છતાં, સળગતા વડવાનજવાળા સમુદ્રના જળપ્રદેશપરથી જ
હુંકાળ ને ક્ષીતજ સમીરણ વાય છે ને ! અંગના ઝખ્ખી અવયવ-
પર બહાલા આચકની ફૂંકે, માથુકને કેવી મિઠી લાગે ! દાઝેલા
દિદારપર, ઉડતાં પરિન્દાંની પાખોનો વિંજનવાયુ કેવો બહાલો
લાગે ! દશે દિશાએ સૂતકાર અનુભવતી નિરાધાર એ શાપિત
અપ્સરાએ, એવો મિઠો ને બહાલો શબ્દપડથોડુંસાંભળ્યો-ઉભી
હતી તે અમૃતસરોવરના જ ઉદરમાંથી : બોલનાર જળદેવીને
અકે દ્હેરિયાં લેતો, એના સૌભાગ્યચન્દ્રશો કાષ્ઠ ગાન્ધર્વકુમાર
હતો. તેણે કહ્યું : “ શાપના ઉતારનો એક જ ધક્કાજ અવશિષ્ટ
છે; ધન્દનાય-ધન્દને, બહાલામાં બહાલી લાગે : એવી વસ્તુ,
મહીતજમાંથી મેળવીને મહારાજને ચરણે નજર કર ”

પડેલા નક્ષત્ર સમી, વાદળાંથી વિખૂટી પડેલી વિજળી પેઠે,
સ્વર્ગલોકમાથી ઉતરીને, આલોકના લવસાગરમાં ખૂટી અને
ધન્દ્રનાય ધન્દ્રને જ્ઞાલી લાગે એવી વસ્તુ વાસ્તે વલખાં મારતી
ભવાટવિમાં ભમવા લાગી.

૧.

શાહીદતું શોષિતખિન્દુ

તે જ ઈ પ ડી-મૌન્ય અને ભોગવિલાસની પ્રાચીન
ભોમકા-ગ્રીસ-રોમમાં. એ કાળે, ત્યાં શોષતે ખાતર કરપીણ
કુસ્તી ખેલાતી : સાદી મલ્લકુસ્તી નહીં, મદઝરતા માતંગોની
સાઠમારીએ નહિ, રપેનમાં ખેલાય છે એવી, મદ અને સાંઠ
વચ્ચેનાં દંદ પણ નહિ-તે હતા એડીએટર્સને નામે ખેલાતાં
માનવમેધનાં અકાડતાંડવ. કૃપિકારને દાતરડા વડે ધાસ કાપતાં
જેવો આનન્દ થાય, તેથી વધારે વિનોદ, ત્યાંના પ્રેક્ષકોને,
માનવી-માનવી વચ્ચેની કાળકુસ્તીને અને એકખીજનના પ્રાણને
પરસોક પહોંચતાં જોવામાં મળતો !

શું રંક કે શું રાય; અમીર ને ફકીર-એ તાંડવલીલા
જોવામાં સૌ તન્મય થાય ! માતખર કુટુમ્બો પણ, દીપલ્યોતિમાં
હોમાઈ જતાં પતંગીઆં પેઠે નરમેધની હરિકાષમાં ઉતરીને
હોમાઈ જાય જીવનની, એ મહામોજ મનાય ! પ્રેક્ષકો તરફથી
તેમને પૂરતું પ્રોત્સાહન મળે અને આ આસુરી યુદ્ધ-કુસ્તીનાં
દર્શન-ખેલનની સગવડ સારૂ ખુદ રાજા, એમ્પ્રિએટર્સ બન્ધાવી
આપી જનતાની વાહવાહ ઝીલે. આમ, માનવપ્રાણીનો
સંહાર થાય !

—અને એ કલખાનાં ક્યારે ક્યારે મંડાય ? કોઈ મહાપુરુષના
મૃત્યુ નિમિત્તે મંડાય, માન-હોદ્દાની ખુશાલીમાં મંડાય, ધન્ધાની

જાહિરાત ખાતર મંડાય, સામાજિક વાર તહેવાર કે ઉત્સવ પર્વે મંડાય ; અને માનવપ્રાણીનો કચ્ચરધાણ નીકળી જાય !

તૂટતાં કે હવા ખૂટતાં, હવાઇ વિમાન અજાણ્યે સ્થળે ઉતરી પડે. તેમ સ્વર્ગની શાપિત અપ્સરા અહીં એવે સ્થળે ઉતરી પડી હતી, જ્યાં ગન્ધાતા શોણિતથી “ સૌન્દર્ય ભોમકા ” દૂષિત બની હતી. જેના દશ્યને ભેતાં જ એનાં નયનકમળ ખીડાઇ જતા : એનું હૃદયકમળ ધૂળ ઉઠતુ. એના મુખ-કમળમાંથી કારમી ‘ આહ ! ’ નીકળી જતી. તે ભેતી, કે આ અધાર કલ્લ, કાઇ સતીના શિયળ સરક્ષણ માટે નહોતી થતી, તે કાઇ પ્રેમીયુગલના આત્મતર્પણ નહોતા; નહોતાં એ વિશેષ સત્તા જમાવવા શાસકે આદરેલાં લશ્કરી યુદ્ધ કે નહોતી એ મહીતળના મુલ્ક જીતવા થતી ખૂનખાર લડાઇ : માનવી-માનવીના રૂધીર ખેલનની, એ રસદહાણ હતી કેવળ આપવડાઇના દાનવી આનન્દને પરિતોષતો સ્વચ્છન્દ !

અપ્સરા થયરી ગઇ, એના પુલક પુલકે ધૂળરી છૂટી : અન્યને અગોચર એવી તે અપ્સરા નાડી, કશા પણ નિશ્ચિત સંકેતસ્થાનનો વિચાર કર્યા વગર, એના પદપોયણા જે પન્થે લઇ જાય તે દિશાએ ચાલી. તે ગ્રીસ દેશના છેક છેડે પહોચી, જ્યાં લગવાન ઈશુ ખ્રિસ્તના એક અનન્ય ભક્તનો નિવાસ હતો. અપ્સરાનો સક્ષ્મદેહ એ સાધુની કુટીરમા જઇ ભરાયો-છિદ્રવાટે પ્રવેશતા સૂર્યકિરણ પેઠે :

સાધુના જીવનની, તે એક વિરલ ક્ષણ હતી : જેણે એની દષ્ટિને આખાદ ઉધડાવી હતી. ઉગતા સન્ધ્યાકાળે આકાશગમ દષ્ટિપાત કરતા જ તેણે જોયું, કે પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી ધિક્કતા જ્ઞાનામુખીનો જાણે લાવા રસ ન ઉછળી રહ્યો હોય, એમ જગત્ રૂધીર વર્ણે રંગાઇ જાય છે ! સાધુની આખે અન્ધારાં

આવ્યાં. એની નજર આગળથી તરેહવાર દષ્ટ્યો પસાર થયાં—
આસુરી શોખ ખાતર મહાર—કરપીણ કતલ—ખૂનામરકી—શોણિ-
તની નીકામાં નાયતાં મર્ત્ય માનવીનાં શખ—નાવડા! સાધુના
રો'મે રો'મે ગેખી શબ્દારવ ગુણ રહ્યો—“રોમનું પતન થાય
છે; જતી, એનું જતન કરવા શહીદ થા.”

તે ઇશ્વરી આદેશ હતો. સાધુ ઉઠ્યો, સજ્જ થયો. આથમતા
સૂર્યની દિશામાં મો ફેરવી ચાલ્યો—ખીણ કાતરો ને ભેખડ—
ખાઈ વટાવતો સાધુ ચાલ્યો, આગળ ને આગળ . સો—સો
સૂર્યોદય પછી તે રોમપ્રદેશમાં પહોંચ્યો . સૂક્ષ્મદેહે પેલી શાપિત
અખ્સરા એની પછવાડે જ હતી—પડછાયા પેઠે.

તે એવા સ્થાનપર જઈ પહોંચ્યો, જે નરમેધ માટેનું
સંગ્રામક્ષેત્ર હતું યુદ્ધ માટે ગ્લેડીએટર્સ ધસ્યા જતા હતા અને
એસી હજાર ખ્રિસ્તિઓ, માણસ—માણસનું ખૂન કરે તે એવા
સારૂ પ્રસન્ન વદને બેઠા હતા !

હુરિકેની શોણિતતરસી તહવારો ઉછળી, પરસ્પર ટીચાઈ
અને તે જ ક્ષણે, ‘ખામોશ’ શબ્દનો પ્રચન્ડ નાદ પાડતો સાધુ
દૂદીને એમની વચ્ચે જઈ પડ્યો. આશીર્વાદ દેવા જ સર્જનિકા
એના હસ્ત ઊઠ્યા થયા અને સમુદ્રની ધીર ગભીરતાથી તેણે
પડકાર કર્યો : “યોભો, માનવજીવનના કલ્યાણ ખાતર જેણે
પોતાના જનની કુર્યાની કીધી છે, તે ભગવાન ઇશુખ્રિસ્તને
નામે કહું છું કે ખામોશ !”

સાંભળીને ક્ષણેક તો શાંતિ પથરાઈ; પણ તરત જ પાછો
વિકૃત ને મલિન વાયુ વાયો સર્પોનું અરણ્ય ફૂંકાડા મારતું
હોય તેમ, આ જંગ એનાર જગી માનવમેદનીએ સાધુને

અવગણ્યો—નહિ, પોતાના આનન્દની વચ્ચે આવનાર સાધુ સામે, મર્યાદા મૂકતા માગર જેવી ઘોર ગર્જના થઈ; માત્ર ગર્જના નહિ, તેનાપર પત્થરનો વર્ષાદ વર્ષ્યો, કાતિલ હથિયા-રોના પ્રહાર પડ્યા. વૃદ્ધ સાધુ, અવિચળ મેડ પેઠે અડોલ ઊભો રહી, નજરને નીચી ઢાળી, પડતા માર-પ્રહારને ઝીલતો, ત્યાં જ શહીદ થયો...

અપ્સરાનો આત્મા શુભ ઉડ્યો : સાધુનું આ મોત ન કહેવાય; ત્યારે આપધાત ? નહિ. પાગલપણાનું પરિણામ ? નહિ. સકામ ભાવના ખાતરનો ભોગ ? એ પણ નહિ. સમસ્ત જનતાના કલ્યાણ કાળે કુરબાની—સ્વાર્પણ—દેહોત્સર્ગ..." અને પછી, અપ્સરા, શહીદ સાધુનું અંતિમ શોણિતખિન્દુ લઇને સ્વર્ગવાટે સંચરી.

“ પ્રભો, મર્ત્યલોભના એક શહીદ સાધુના શોણિતનું અંતિમ ખિન્દુ સ્વીકારશો ? આપને આ ભેટ, બહાલામા બહાલી લાગશે એમ માનીને લાવી છું. ” કહીને, અપ્સરા અપરાધની મુક્તિ વાચ્છતી નત્ મસ્તકે ઊભી રહી.

વાયુની મન્દ લહરી સાથે, ઉધડતા સૂર્યના પ્રભાતરશ્મિથી, ખીડાયલા કમળની પાખડી આસ્તેથી ઉવડવા માંડે, તેમ અપ્સરાના અણુમોલ નઝગણાને જોઇ ઇન્દ્રના પોપચાં ઉવડયાં. નજર ત્યાં જ ઠરી રહી, મુખ લગીર મલક્યું. તે એ શોણિતખિન્દુ હતાં, જેના શહીદ થયા પછી રોમન પ્રજામાં માનવ-સહારિણી મલ્લકુસ્તી નરદમ નાથુદ થઈ હતી—મોધના મહામોધ ન કરી શકે એવી બદુઈ અસરથી સમસ્ત રોમન પ્રજાના જીવનને તેણે જીવવાયોગ્ય બનાવ્યાં હતાં. એ શોણિતખિન્દુને ઇન્દ્રભવનમાં સન્માનપૂર્વક સ્થાન મળ્યું, છતાં

શાપિત અપ્સરાને મુક્તિ તો ન જ મળી ! એનો જીવાત્મા, પાછો પૃથ્વીપટ પરિભ્રમણ કરવા લાગ્યો.

૨

આશકનાં અશ્રુભિન્દુ

અ પ્સ રા, હવે મિસરની રણવાટ વીંધીને તેની મનોહર હરિયાળીમાં વિહરતી હતી-નીલ નદીને આરે. કદિક પરમ આદ્વાદક પ્રકૃતિસૌન્દર્યને પીતી, કદિક વૃક્ષરાજિની કમનીય કુળમાં લપ્પાઈ જતી; કદિક મધુરમંજુલ ફૂલપુંજમાં દટાઈ જઈ, પેલી “ વહાલામા વહાલી વસ્તુ ” ને શોધતી; કદિક વનલીલામા મંત્રમુગ્ધ થતી, કદિક નીલ નદીમાં નહાવા ઉતરી કાચનિર્મળ જળ સાથે ક્રીડા કરતી-શાપિત અપ્સરા, એમ એનું એકાકી જીવન નિર્ગમન કરતી, ને જેને એ ઝખતી, તે વાસ્તે વલખા મારતી.

તે એક સ્મરણીય દિવસ હતો, જ્યારે પ્રભાતના પહેલા :કરણે, ખીડાયલા કમળદળનું ‘ પોપત્યુ ’ ઉઘડતુ હતુ : અકુરિત ફૂલની લીલી ટશરો ખીતવા માંડતી હતી : પાખેપાંખ બીડીને સૂતેલા છુલછુલ જગીને મિટ્ટો ટહુકો ગુલ્યાગમાં પૂરી રહ્યાંતા : ત્યારે-અને તે જ ક્ષણે, દિગન્તને ભેદીને, દૂર દૂરથી સરતી મધુર સૂરાવલિ અપ્સરાએ સાંભળી :

“ ખૂરી હય ઈશકકી મંઝીલ, ન હરગીઝ બૂલ કર જના,

“ કદમ ઈસ્મે રખતા હય, બના શવદા હિ દિવાના । ”

અને વૃક્ષરાજિના વાતાવરણમા પડ્યો વિલીન થયો.

આકૃતાએ પોતાના ઉદય માટે જે દિશા પસન્દ કરી છે, તે દિશામાંથી એ મધુર સરોદ ગુજતો હતો. મિસરના મહા-

રણુ પગથારે એક પીરમદ્ મુર્શિદની મદુલી હતી, જ્યાં અલ્લાહની બદગીના શાન્તિમય વાતાવરણ સિવાય બીજી કોઈ ચીજ ન મળે ! આજ એની મદુલીમા, અલ્લાહને બદલે ઇશ્ક-દર્દના હરફ ઉચ્ચારાતા હતા અને રણુના સુકા વાયુએ તે હરફ શાપિત અપ્સરાના ઠેક મર્મસ્થાન સુધી પહોંચાડ્યા હતા.

મુર્શિદ પાસે એક એલો હતો એનું નામ યુસુફ. યુસુફનું પૂર્વ જીવન અદ્દલ ખીલ્વમંગળની ખરાબરીમાં ઉતરે એવું જ : પણ હવે એનો ઇશ્કેમિજ્જીનો નશો ઉતરી ગયો હતો અને અલ્લાહના ઑલિયા જેવા મુર્શિદના પારસરૂપર્શથી, તે ઇશ્કેહકીકીનો પાક પૂજારી બન્યો હતો—પરવરદિગારની બદગી કરતાં કરતા ખુદનો બદો બનવાને લગભગ લાયક થયો હતો. પેલા સ્મરણીય પ્રભાતકાળે, જ્યારે નવા ફૂલ અંકુરિત થયા હ્યારે, પ્રાણીમાત્ર માટે દુવા પોકારતા તેના દિલમાં આશાનો નવો ફણગો ફૂટ્યો. તેણે વિચાર્યું . “ મુર્શિદ કહે છે, કે આ જીવનમાથી વિષયવાસનાની વેલી વીલાઇ ગઇ છે અને મન, પાક આદમજાતને જેમ આપનાર ફૂલ સરખું નિર્મળ થયું છે, તે એકવારની મારી પ્રિય માશુક, જે હજીય તેના હૃદયને હર્ષાજ કરતી હશે અને ઇશ્કના વિલાસપાશમાં જકડાઇ જતી હશે તે જુલેખાનો ઉદ્ધાર કા ન કરું ? તેણે મુર્શિદની રજા માગી તે મળી—“ છુરી હય ઇશ્કકી મઝિલ...” સાવધાનીની એ સજ્જા સાથે

પાક યુસુફનાં પરિચાણ થયા પોતાની પૂર્વકાળની મનમોહક માશુક જુલેખાના આત્મોદ્ધાર માટે; પણ જુલેખા ? એ પરિસૂરત નાઝની રસરમણામાં એટલી લકુ હતી, કે તેના જિગરમાંથી યુસુફનું સ્મરણ સુદ્ધ ભૂસાઇ ગયું હતું ! જેના હૃદયમાં પતંગિયાં મિસાલ હજારો શૌકીન જીવડાઓ ખાક

થઈ જવામાં જીવનની ખરી ખયરાત માનતા ! જેના દિદારના દર્શન ખાતર અળજેની દૌલત ફના થઈ જતી ! જેની અલકલટની ખોસા લેનાર ઝડો કિસ્મતી ગણાતો ! જેના સંગીત ને નૃત્ય માટે મહેશીલ જામે, ત્યારે ત્યા ખેઠક લેવામાં અમીર-ઉમરાવો વચ્ચે ભારે રસાકસી ચાલતી અને આલાપ-તાલની પ્રત્યેક હલકે ‘આફરીન-મરહુમા’ પોકારતો પ્રેક્ષક-સમુહ છેક પાગલ બની જઈ, ઝુલેખાને અડપલુ કરવા જતાં, તેની હાત કે તમાચો ખાય તો તે રીતેય, એ ખેનમૂન ખુલ્લખુલ્લા સ્પર્શની મિઠી મોજ માણવાની તક મળી, એમ માનીને ખુશહાલ દિલને ઝહલાવી મૂકતો ! ઝુલેખાનો કામણ-કટાક્ષ નહિ મેળવનાર કોઈ ઇશકી ગમખવાર બની આપઘાત કરે, ત્યારે તે તરફ તીરછી એક નજર ફેંકી પોતે મદમસ્ત મુખે લગીર હસી લેતી ! યુસુફને, એવી વિલાસપ્રતળીના જીવનને આજ ખુફાઈ નૂરથી ઉજળવાની તમન્ના લાગી હતી.

પાક કલામો પઢી, મુશિંદની દુવા લઈ, યુસુફે ઝુલેખાના કીડાલવનની કેડી લીધી, અને એક જુમ્માને દિન તે એ જગાએ આવી પહોંચ્યો, જ્યા ખીલતી ચાંદનીના પૂરખ્હારમા વિહરતાં પોતે ઝુલેખાના મુખની ગઝલ સાલણવામા તથા તેના સીનાપર સર મૂકી ઇશક પીવામા મશગુલ થતો. યુસુફ, પૂર્વસ્મૃતિ તાજી થતાં ક્ષણેક ત્યા થબ્યો, અને “જલ્લાદની છૂરી, આવા ભૂતપૂર્વ સ્મગ્ણોપર ફરી શકતી હત તો !” કહી, સ્મિત કરતો આગળ ચાલ્યો.

યુસુફને એક જૂનો દોસ્ત હતો. એનું નામ ઉમર. ઉમરની માર્ફત ઝુલેખાની એને મુલાકાત થઈ. યુસુફ, ઝુલેખાના કુશાદે કીડાલવનમા દાખલ થતા જ ટિંગમૂઠ બની ગયો ! ઝુલેખા મિસરી કારિગરીના ખૂલે ખૂલતી હતી અને એના ગુલબદનપર

બહુમૂલ્ય જવાહીર ઝુલતાં હતાં. બાબુપર ખેઠેલી બાંદી, એના મુખમાં ઇસ્તખોલી અગુર મૂકતી હતી અને બડી મૌજથી, મરત નાઝનીં બેપરવા બેઠી બેઠી અગુરને વાગોળતી હતી.

યુસુફ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. તેને હંસ જેવી ગરદન જરા ઝુકાવીને ઝુલેખાંએ આવકાર આપ્યો—પણ તરત જ, એ પાગલ—પામર આદમીને જોઈ એનો હીંચાતો ઝુલો થંભી ગયો. ઝુલેખા, યુસુફની સામે મીટ માડી તેને ક્ષણો પર્યંત જોઈ રહી. તે યુસુફને અદ્દલ પિછાની શકી ના—અથવા પિછાન્યો હોય, તો ખુદિથી તે છેતરાતી હોય એમ લાગ્યું.

“ પિછાની શકે છે, ઝુલેખા ? ” ધરાની ગાલીચાપર બેસીને યુસુફે હરફ ઉચ્ચાર્યા ઝુલેખાને અવાજ પરિચિત લાગ્યો.

“ યુસુફ ? તું ? આ લેખાશમાં ! ! ” ઝુલેખાંના જિગરમાં અકથ્ય તાબુખી રમી રહી

“ હા; ઝુલેખા, હું યુસુફ અને આ લેખાશમાં ” કહીને તેણે ઝુલેખા સામે દૃષ્ટિનું શરસધાન એવું કર્યું, કે સારાય મિસરને હથેળીમાં નચાવનાર એ પરીસુરત પુતળી, મીણના પુતળા પેઠે ગોયા ગળી જતી લાગી ! ઝુલેખા, એના ચક્ષુમયી ઝરતા ખુદાઈ નૂરમાં અજાઈ જવા લાગી. તે ઉઠી. ઇશ્વારતમાત્રથી બાદી બહાર ચાલી ગઈ ઝુલેખાં યુસુફની પાસે આવીને બેઠી : યુસુફના સીનાપર, મુલાયમ હાથની મેંદીરંગીત હથેળી ફેરવતી, નયનમાં નયન મિલાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી અને લખ્ખપર યુસુફ પાસેથી ખોસાની અવાજ યાચના કરતી દર્દીબર્યા દિલે બોલી : “ જાને જિગર ! ખ્યારા યુસુફ, ખોલ, શી મુરાદ છે ? ” અને યુસુફની ચૂમી સિવાયનું મસ્તક નીચું નમાવી રહી.

“ મુરાદ બર આવશે ? ઝુલેખાં ! ”

“એશક, યુસુફ ! તને ચાહું છું—જિગરના છુન્દેબુન્દથી...”

“આવો બેહાલ દિદાર છતાં ?”

“કા નહિ ?” યુસુફને કદમખોસી કરતાં ઝુલેખા બોલી .

“મારા દિલખર, તુ બેહાલ દિદારમાં ય કેવો સુન્દર લાગે છે !”

“ને તુ તારા દિદારપરથી આ કસબી અંખર કહાડી નાખે, મોતીની માળા, નાકની નથની, કાનનાં ચરિંગ, કટિનો કદોરો, હાથની પહોચી, અલકલટે ઝુલતુ ફૂલ-બધુ ફગાવી દે તો કેવી લાગે ?” યુસુફે ઝુલેખાના હાથપર અમીભરી હથેળી પાળતા પૂછ્યું.

“ખિલકૂલ બદસૂરત, યુસુફ ! તારા કગાલ દિદારમાં જે ઝલક બેઠે છે, એવું લવપણુ આકર્ષણ પછી ન રહે ” ઝુલેખાએ કટાક્ષ ફેંક્યો, પણ યુસુફતુ પોપચુ ય ફરક્યું નહિ. તે મ્હાત થઇ.

“માન કે આ રૂપ અને રૂપને રૂપાળું રાખનાર આભરણુ ખુદાની ખફા નજરથી ફના થઇ જાય તો પછી તારા શા હાલ થાય ? મને કહે ઝુલેખા, તારી વેણીમાં શુ થાયલું આજનુ આ ફૂલ કાલે કરમાશે કે નહિ ? કરમાયા પછી તેને ફેંકી દઇશ કે રાખી મૂકીશ ? એ ફૂલ સાથે, આજના તારા ગુલખન વિષે આવતી કાલનો વિચાર કર્યો છે કદી ?”

ઝુલેખા ચૂપ રહી એના તન-બદનમાં આગના તણખા ઉડવા લાગ્યા. યુસુફે અધુરી વાત પૂરી કરવા માડી .—
“બારબાર વર્ષના વિયોગ પછી આજ તારી પામે આવ્યો છું—કગાલ દિદારે, છતાં તું કહે છે કે એ કગાલ દિદારની અન્દરના સુન્દર નૂરથી આ દેહ દીપી રહ્યો છે. ઝુલેખા, તને ચાહું છું અને

તેથી જ, મારા જેવું અનસ્ત નૂર તને વરે એમ ઇચ્છી રહ્યો છું; ખોલ, કખૂલ છે ? ”

ઝુલેખાંએ પોપચા હાળી અનુમતિ દર્શાવી. યુસુફે ઇલાજ ખતાબ્યો: “ તો ખુદના બેવફા ઇશ્કની મહોખતનો મોહ ભૂલવો પડશે અને અલ્લાહના પાક કદમોમા પેશ થવું પડશે. વૈભવ વિલાસ, ભોગ, ઠાક, જરઝવેરાત, અધુ જલાવી દેવું પડશે. ”

*

~

*

ખીલ્લમંગળનો ઉદ્ધાર એક નાચિઝ નાજનીને કર્યો હતો; આજ ઝુલેખાનો ઉદ્ધાર, પૂર્વજીવનના ખીલ્લમંગળ જેવા-પણ હવે ખુદના અન્દા-યુસુફે કર્યો. ઝુલેખા હવે શાન્ત એકાન્ત સ્થાન સેવતી હતી અને માત્ર સાદા-સ્વેત વસ્ત્રે અલ્લાહની અન્દગીમા મશગુલ બની, દુનિયાની ફાની સુલતાનીપર લ્યાનત વર્ષાવતી વૈરાગ્યમસ્ત રહેતી. યુસુફ ખીજ નાપાક જાતના જીવનોદ્ધાર માટે પરિશ્રમણ કર્યા કરતો પરંતુ એના જિગરના નાનકડા ખુણામા ઝુલેખા પ્રત્યેના માનુષી પ્યારતુ શેષ ખુન્દ ઠરી રહ્યું હતું તેણે જીર્ણ હવસના ઝેરી કીડાને જાગ્રત કર્યો. ફરી એકવાર-અસ્સ, એક જ વાર ઝુલેખાંના હૈયાની દુહની એને તમન્ના જાગી ! તેના રો'મેરો'મમાં, એ જ ઝુલેખાંના સૂરીલા કંઠથી ગવાયલી શઅર ગુંજ રહી.

“ હોતા અગર ન દિલ, તો મહબ્બત લી ન હોતી;

“ હોતી ન મહબ્બત, તો આફત લી ન હોતી ! ”

તે ચાલ્યો-ઝુલેખાં જે મઠમાં ફટીરી જીવન જીવતી હતી તે તરફ એ વખતે આફતાબ, આસ્માનમાં ફૂટતો હતો, અને

રક્તસુરખીથી જગત્ ઝંખવાતું હતું. મઠમાં પ્રવેશતાં જ તેણે જોયું, કે મૃત્યુને ગિછાને પડેલી ઝુલેખાંના છેલા શ્વાસ ખેચાતા હતા. તે દોડ્યો ખુદના પાક કંમોમા પેશ થવાની અણી વખતે જ ઝુલેખાને વળગી પડ્યો:

‘ યુસુફ ! મને ઉદ્ધારનારની જ આખમા વિકાર ? આટલી મુદતે ? તું જા. અડકીને આ પાક દિલને અલડાવતો ના: આપણે મળીશું—એહિસ્તમા ” એવો મૂઝલાવ લણતી ઝુલેખાંની આંખો, ક્ષણભર યુસુફને જોઇ રહી અને પછી હમેશને વાસ્તે મીંચાઇ ગઇ.

—અને યુસુફના જિગરમાં પેલા વિકારી હવસનું જે ખિન્દુ ઠરી રહ્યું હતું, તે અશ્રુના રૂપાન્તરે આખવાટે ટપકયું. હવે તેનામા અશુદ્ધિનું ઘુન્દ રહ્યું જ નહિ. તેણે નિર્મળ ભાવે ઉંડા એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

પ્રભુને ભેટ કરવાયોગ્ય આશકના એ વિશુદ્ધ નિઃશ્વાસ— પ્રસાદને ઝીલતી અપ્સરાએ ઉલ્લાસભર સ્વર્ગારોહણ કર્યું. પણ હજીય એને વાસ્તે નિષ્ફળતા જ નિર્માણ હતી.

૩

નિઃસ્વાર્થ દાનનું પરમ દૈવત

છ વ ન નાં બખ્ખે અણુમોલ જવાહીરને નઝરાણે પણ, અપ્સરા ઇન્દ્રની કૃપાપાત્ર ન થઇ, ત્યારે ત્રીજીવાર તેને આલોકમાં અવતરવું પડ્યું. હવે, રામની તે વિલાસભૂમિ નહતી, કે મિસરની વિહારવાટિકા નહતી; અપ્સરા જે પ્રદેશમા ઉતરી હતી, તે પૂર્વપ્રદેશ હતો, અને ભગવાન બુદ્ધના પાદપદ્મે પતિતપાવન મનાનો. અહીં દયા, ક્ષમા તથા શાન્તિના સનાતન

તત્વોનો પ્રચાર અને સમષ્ટિ પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો. જ્યાં પશુવધનો જ પ્રતિબંધ હોય, ત્યાં રોમ જેવા નરમેધ તો થાય જ શાના ? જ્યાં સમષ્ટિપ્રેમના જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતા હોય ત્યાં મિસરના ઇશ્કેમિજજી સત્વની મગદ્દર છે, કે પોતાનો ઓછાથો સરખો પાડી શકે ! અપ્સરા આવી ભૂમિમા ઉતરી હતી.

અપ્સરાનો જે નગરીમાં નિવાસ હતો, એવું નામ શ્રાવસ્તિનગર. પતાધરાઓળના શાસનકાળની ધનસમૃદ્ધિનાં વર્ણન વાંચ્યા છે ને ? આ નગરીનો લક્ષ્મીવૈભવ એવો હતો.

પૃથ્વીનું પોપચુ હમણા જ ઉઘડતું હતું. પ્રોત્કાળનો નિર્મળ વાયુ, મ્હોટમ્હોટી મ્હોલાતોમા પોઢેલા સુખી કુટુંબોને સ્પર્શી, છેક હમણાં જ જગત કરવા મથતો હતો. સૂર્યે તેની સોનેરી કિરણ-કેશાવલિમાથી મન્દ-અતિમન્દ ઉઘાડ ખખેરવા માડ્યો હતો. હજી પહેરાડ નહિ થયું હોય, એવા ભ્રમથી, ઉદ્યાનખખેરુ, માળામાંથી ધી ..મા ધી ..મા સૂરટફૂકે જગતા હતા. જગત્ ઘટમાળમા ગુથાયું નહતું, દિવસ ગડમથલમા પડેવાયો નહતો : પાખો ફૂડાવતી નિદ્રા ઉડી ગઈ હતી, પણ છાનીછપની છૂપાઈ રહેલી તન્દ્રાવસ્થાએ જીવનસ્ફૂર્તિને જાણે જકડી રાખી હોય એમ નગર શાન્ત લાગતું

તે વખતે નગરચોક વચ્ચે, બૌદ્ધલિક્ષુકનો ખુલ્લું બોલ રણુકી ઉઠ્યો. “ લગવાન ગૌતમબુદ્ધ માટે લિક્ષા આપો— નગરજનો, વસ્ત્રદાન કરો ” અને, સગીત વિરમ્યા પછી તેના આન્દોલનો વાતાવરણમા ઝીલાય, તેમ લિક્ષાનો બોલ માનવીના મન્દિરોમા રમી રહ્યો, પણ લિક્ષુકને પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો : બેઠવું દાન ન મળવાથી પુનઃ તેણે પડખું પાડ્યો : “ વૃષ્ટિ વાસ્તે વાદળા ખપી જાય છે, હીર વાસ્તે કોશોટા કુરખાની કરે

છે, પ્રકાશ દેવા બત્તી જળી બય છે; દયાનિધાન બુદ્ધદેવને નામે બોલ નાખુ છુ; માગ્યુ દાન દો. ”

—અને જનતા જાગી. તન્દ્રાવસ્થા તરફડિયા ભારતી ભાગી ગઈ. લોકચક્ષુએ ઉગતા નવતર દિવસના ચેતન પીધાં; પ્રાણે પ્રાણે, પ્રાતઃકાળના લિક્ષુકબોલમાથી વિધવિધ પ્રેરણા ઝીલી. દાન દેવા, દાનવીરોનો સાગર ઉલટયો.

એક દાન ધર્મ, ન દેવાય તો ખોટું દેખાય એ ભાવથી, ખીજાએ દાન ધર્મ-હીરામાણેક આદિ રત્નોનું-એમ માનીને કે પોતાના મોભાની શોભા ત્યારે જ વધે, ત્રીજાએ દાન ધર્મ, શિષ્ટાચાર ખાતર; ચોથાએ દાન ધર્મ, દાનવીરની યાદમાંથી નામ નીકળી જવું ન જોઈએ તે માટે. આમ, લિન્નલિન્ન ભાવનાથી ધરાતાં દાન પ્રત્યે ધૂણાનો એક હળવો દષ્ટિપાત કરતો બૌદ્ધલિક્ષુક સમસ્ત નગર વટાવી આગળ ચાલ્યો. એનો બુલન્દ બોલ ચાલુ હતો: ‘ ભગવાન ગૌતમબુદ્ધને ચરણે ધરી શકાય એવું વસ્ત્રદાન...”

સાંભળીને લોક સ્તબ્ધ થતા અને રહસ્ય ન સમજવાથી સંક્રાંચ, ક્ષોભ, ઉદાસિનતા તથા ક્રોધ ક્રોધ તામસ પ્રકૃતિને બહારતા પોતપોતાને ધન્ય વળગ્યા.

લિક્ષુક નગરબહાર નીકળી ગયો. તે ચાલતો હતો, પણ ઝખવાતા જીવને એને પ્રત્યેક પગલે, આજ દાનપ્રાપ્તિની આશા ડગમગતી હતી. એનો ઉલ્લાસ ઓસરી જતો હતો: “ પ્રભુ પાસે ખાલી હાથે કેમ જવાશે ! ” દાન ન મળવાથી બહુ બેદિલ બની તે આગળ ચાલ્યો હવે નગર તો પછવાડે રહ્યું. સામે સીમપ્રદેશ આવતો હતો. આવનારને આવકાર દેતી નવપદ્મવિત વૃક્ષલતાઓ અને મુક્તભાવે બોલાવી રહી

હતી. પ્રકુલ્લ ફૂલડા, એને ઝુકી ઝુકીને નમતા હતાં. વનરાઇનો સન્દેશવાહક સુગન્ધી વાયુ એના કાનમા કંપક કહી જતો હતો. ભિક્ષુકે વળી પુન પડ્યો પાડ્યો “ ભગવાન શુદ્ધને અગે અગિકાર થાય એવું કોઇ વસ્ત્રદાન દો. ”

પડ્યો દિક્ષાળે ઝીલ્યો કુદરતે ઝીલ્યો, કુદરત જેવી જ નિર્મળ અને કુદરતના જ અંકે ઉછરતી ગરીબ એક ગંગાએ ઝીલ્યો.

ગંગાનું અગ એક જ જીર્ણવસ્ત્રથી ઢંકાયેલું હતું. તે લીલા-છમ ખેતરના મધુમધુરા મ્હોલના આશીર્વાદ ઝીલતી આગળ આવી-જ્યા થઇને બૌદ્ધભિક્ષુક ચિન્તાતુર મ્હેરે આગળ વધતો હતો તેને અમી ભરેલી આખને ધસારે અને મુઠ્ઠાં છતાં મૃદુ ને નિસ્વાર્થ ભક્તિના ભાવે ઊભો ગમ્યો ભિક્ષુક ઊભો રહ્યો, તેનાથી થોડેક દૂર, ખેતરની વાડઆડે જટાબૂથ જોગી જેવો એક વડ ખીલ્યો'તો અંગતો ઓળો સરખો વૃક્ષખહાર ન પડે એ રીતે, ગંગા એની છાયામા ઢકાઇ રહી, સર્પ કાચળી ઉતારે તેમ, અગપરનું એકનું એક વસ્ત્ર ઉતારી, પ્રભુ શુદ્ધ પ્રત્યેના અનન્ય સેવાભાવથી એકવાર એને ચુમી, હળવેથી ઝાડખહાર મૂક્યું. તે લઇને, કલ્યાણઆશિષ દેતો બૌદ્ધભિક્ષુક ત્યાંથી અલોપ થયો.

દાન ન જાણ્યું જગતે, “ એ તે દાન ! ફાટયુંતુટ્યું વસ્ત્ર ! ” એમ ‘ દાન ક્યું ’ એવું ન માન્યું ગંગાએ જાણ્યું ને માન્યું, એની પડખે ઊભેલી પેલી અપ્સરાના જીવાત્માએ અપ્સરાનો આત્મા ખીલી ઉડ્યો અને આ નિઃસ્વાર્થ દાનના પરમ દૈવતને લઇ, તે ધ્રુવરખારમા દાખલ થઇ.

તેને લાગ્યું, કે પ્રભુને આના કરતાં બહાલામા બહાલી

વસ્તુ ખીજી તે શી હોય ? “ ઇન્દ્રગજ પ્રસન્ન થશે, ને અપરાધ માફ કરશે અને હું નન્દનવનમાં નિવાસ કરીશ. ”

તેની ભેટ બહુ ભાવપૂર્વક સ્વીકારાઈ, પણ નન્દનવનના મુન.નિવાસનાં સ્વપ્ન સેવનાં અધૂરાં હશે, તેથી તે નિષ્કળ થઈ. શાપિત અપ્સરાને લગાટે હજીય મર્ત્યપુરી લખાઈ હશે !

૪

પ્રાણ-અલિનો પૂજાપ્રસાદ

અ પ્સ રા ને યોથીવાર આસોડમાં અવતરવું પડ્યું. તે વખતે ગજ બિમ્બિસારનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. તે શુદ્ધ ભગવાનનો માન્યો ભક્ત હતો. ગજની અલિલાપા એક જ હતી : શુદ્ધના ચરણકમળના એક નખની : વાંચના કળી. રાજાએ એ મહામુલા કૃપાપ્રસાદપર પગમ સુંદર પાપાણુસ્તૂપ ચણાવ્યો. રાજકુટુંબ રોજ ત્યાં પૂજતે સચરે અને પાવન થાય.

બિમ્બિસારના દેહોત્સર્ગ પછી એની ગાદીએ અન્નતશત્ર નામનો રાજવી ગાદીએ બેઠો. તેણે પિતાસેવ્યા બૌદ્ધધર્મને રૂઢીરતી ધારે ઘોઘ નાખ્યો. અન્નતશત્રુએ પડો વજડાવ્યો : “ નગરજનો, વેદની પૂજા કરો, બ્રાહ્મણની પૂજા કરો, રાજાનું પૂજન કરો : આજથી શુદ્ધપૂજા બંધ થાય છે. ”

શ્રીમતી નામની ઘસી હતી શુદ્ધભગવાન સિવાય અન્યતે એનું શિર ઝૂકે જ નહિ. રાજ્યદ્વકમ સાલણીને તેના અંગ-ઉપાગે કંપારી છૂટી, છતાં તે ડગી ના. એનાં નયન શુદ્ધ ભગવાનનાં જ દર્શન કરનાં; એના દિલમાં શુદ્ધદેવ સિવાય, કોઈપણ દેવને સ્થાન નહતું.

આથમતા સૂર્યનાં અતિમ કિરણ નગરની હવેલીઓ ઉપરથી ઓસરી ગયાં અને સાયકાળનો આછો અન્ધકાર છવાયો, સારે

રાજદેવાલયમાં આરતિનો ઘોર ઘંટારવ ગળું ઉડ્યો દાસીના દિલમાં પણ દેવપૂજનની બુલન્દ ટકોરી રણુકી.

રાજદેવાલયમાંથી પૂજન કરી પરવારેલા ભકતો બહાર નીકળ્યા અને જૂના પેલા સ્તૂપ આગળ ચઢને પસાર થતાં એકાએક અટકી ગયા. સ્તૂપની આસપાસ ઘીના દીવાની શાન્ત રોશની ઝગતી હતી અને પાપાણુસ્તૂપની સામે બેસી ભક્તિભીનાં નયણે, ભગવાન બુદ્ધના દેવસ્વરૂપની ઝાંખી કરતી દાસી શ્રીમતી પૂજન-સેવામાં નિમગ્ન હતી. વક્ષાદાર (!) પ્રભાએ પડકાર કર્યો નગરરક્ષકો દોડી આવ્યા. શ્રીમતી સામે રખેવાળો ત્રાડી ઉઠ્યા :

“ કાણુ છે તું ? ”

“ શ્રીમતી; ભગવાન બુદ્ધની રક કીંકરી. ” શાન્ત મધુર ઉત્તર મળ્યો.

‘ રાજઆજ્ઞાની અવજ્ઞા કરનાર કમળત ! ’ રાજ્યદૂત ક્રોધ્યા અને તે દિવસે, પાપાણુસ્તૂપનો આરસ દાસીના વધ-શાશ્વિતથી ગળી ગયો.

શ્રીમતીના શુદ્ધ બલિનો પૂજાપ્રસાદ ઝીલતી અપ્સરાએ ત્યાંથી પ્રસન્ન મને સ્વર્ગપન્થે પ્રયાણ કીધું. એ પરમ પવિત્ર ભેટપર ઇન્દ્રની દષ્ટિ ઠરી રહી; પણ હજીય તે તુષ્ટમાન તો ન જ થયો !

પ

પ્રભુને પ્રિયતર પ્રસાદ

આ શા ને તાંતણે ટળવળતી અપ્સરા ચાર ચાર વાર નિષ્ફળ ચલાથી હવે અકળાર્થ ગઇ હતી. તેને શુ કરવું તે સ્મરું

નહતું ક્યાં જવું તે સમજતું નહતું શું થશે—ભોગ ભોગવવા યોગ્ય પોતાના સૌન્દર્યજીવનનો આમ જ ઉચ્છેદ થશે, એવા વારંવાર ઉક્તા લશ્ચકારથી હવે તે ભડકી રહી હતી.

મર્ત્યપુરીની માનવભોમ એને ખાવા ધાતી દિશાઓ મૂતી લાગતી. હવે સ્વાર્પણનો વિરલ કિસ્સો જોવા—જાણવાના એને કોડ નહતા પ્રેમીયુગલનાં ધન્ય જીવનપર પણ મન માનતું નહતું; દાન અને પૂજનાં પરમ દૈવત ઉપરથી પણ તેણે નજર ખસેડી નાખી હતી : અખ્સરા આજ અનોખી ભોમકામા ઉતરી પડી'તી.

તે એ ભૂમિ હતી, જ્યાં મશહૂર કવિ, ગેટે જન્મ્યો હતો અને એના કાવ્યપ્રદેશમાથી ફાઉસ્ટ જેવો નરપિશાચ જન્મ્યો હતો ! અખ્સગએ અહીં એવા નરનો પીછો પકડ્યો, જે સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ અને વિદ્યા વિત્તથી સંપન્ન હતો, છતાં સાચું, શાન્ત, સાત્વિક અને પ્રભુપથગામી જીવન જીવવામાથી કેવળ કટાણી ગયો હતો. એને રજમૂતમસ વૃત્તિઓના વિલાસમાં ત્રિહરવું હતું. સંસારના પાર્થિવ કહેવાતા સુખોપભોગ ભોગવી લેવાની તેને લગતી લાગી હતી અને એના મનની આવી મલિન મુરાદ બર આણવામા એક શયતાન તેનો સાથી થયો.

શયતાને કદપદ્મમનુ કામ કરવા માડ્યું ફાઉસ્ટ કામના કરે એટલી જ વાર ! તે ધ્રુષ્ટે ત્યારે એની તહેનાતમાં નાયકાના તાયફા તૈયાર : માગે ત્યારે મદિરાપાન મળે : ધારે તેને કબ્જે કરે : રંજડે—મારે; ધર્મનીનિ કે ન્યાય—સચ્ચાઇને ખૂટની એડી તળે તે છૂદી નાખતો. વિષ્ણુના જ ચરણકમળ સેવવાને લાયક એની લક્ષ્મીને તેણે “વ્યલિયારિણી” બનાવી મૂકી હતી અને વળી વધુ લક્ષ્મી મેળવવા અને એના વડે પાશવી વિલાસભોગ

ભોગવવા તે ગરીબોનાં ગળાં રેંસતો. જગત્મા એવું એક પણ પાપ નહિ હોય, જે ફાઉસ્ટના જીવનમા પ્રવેશવા ન પામ્યું હોય

લગ્નઉમરને યોગ્ય એક કુમારિકા હતી. એનું નામ મારગરેટ. સર્જનહારે એનામાં વીણી વીણીને સૌન્દર્ય ભર્યું હતું : તેનાં સ્નેહસ્નિગ્ધ નિર્મળ લોચનમાં, શરદેન્દુ સરખી વદનકાન્તિમાં, રેશમ જેવી મુલાયમ કેશાવલિમાં, કરકમલે, કટિપ્રદેશે, નાભુક ચરણોની કુમાશભરી પાનીએ-સર્વાંગેઃ કઠ, કિન્નરને ઝાંખપ લગાડે એવો ખોલવા-ચાલવાની અને ગાવા-ગજવાની છટા એવી, કે સુરમુનિ પણ છક થઈ જાય. મારગરેટ માત્ર સૌન્દર્યદેવી નહતી. એને કલાસુન્દરી પણ કહી શકાય.

ભાલા-ભોળા એ પવિત્ર પારેવાના સ્નેહનો, ફાઉસ્ટ શિકારી થયો. કાંઈ કર્મસંયોગે એનાપર ફાઉસ્ટની નજર પડી અને તેને સ્વાધીન કરવાનું તેણે શયતાન સાથીને ફરમાન છોડ્યું. સ્મરણ હૃદયની મારગરેટ ફાઉસ્ટની જાજરમાન જાળમા ફસાઈ પડી ! ફાઉસ્ટ એને ફિરસ્તો લાગ્યો ફાઉસ્ટના મિલન સિવાયની ક્ષણો, વિરહની અસહ્ય વેદનામા વીતાવે અને ફાઉસ્ટ મળે ત્યારે જ તેને આરામ મળે

મારગરેટને માતા હતી અને એક ભાઈ હતો. માતા પોતાની પુત્રીનાં લક્ષણ કાંઈક પામી ગઈ હતી તેણે મારગરેટના એકલાં હરવા શરવાપર સખ્ત જખ્તો રાખ્યો ફાઉસ્ટ મુઝાયો. એ શયતાનજાદાએ, મારગરેટને ભોળવીને, એના જ હાથે, માતાના મુખમા જલદ ઝેરની પ્યાલી રેડાવી મારગરેટ, માતાને ખેલાન હાલતમાં મૂકી, ફાઉસ્ટ સાથે કરવા ચાલી તે મારગરેટનો ભાઈ જોઈ ગયો. પોતે લશ્કરી માણસ હતો.

પવિત્ર બહેનપર વિદ્યારી નજરે જોનાર ફાઉસ્ટપર સિંહની પેઠે તે ઉછળ્યો-ઉભય વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું સેનાની સહોદર મરાયો.

અહીં ભાઈનું મોત, મારગરેટ ઘેર ગઈ, તો ઘેર એની માતાનું મૃત્યુ 'કમનસીએ, મારગરેટ વળી એક બાળકની માતા બને છે' બાળકને માગી નાખવાનું એનાપર આજ આવે છે. તે ગુન્હેગાર ઠરે છે અને બાળકના ખૂનના બદલામાં 'ખૂની માતા' માટે ફાસીની સજા ફરમાવાય છે.

મારગરેટ કારાગ્રહના કાળકાટડીમાં જૂરતી હોય છે. અસહ્ય માનસિક વેદનાનો વીછી, એના કામળ કાળજીને કારી ખાય છે. તે ખાતી નથી, પીતી નથી, ઉંઘતી નથી; સૂતમૂત પડી રહે અને અકથ્ય દુખના દાવાનળમાં સળગી જાય. ફાઉસ્ટ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચડે છે. કાટડીનું દાર ખુલે છે "ફાંસીએ લટકાવના પોલિસ તેડવા આવી હશે" એમ સમજીને, મારગરેટ કારમાં ચીસ પાડી, ક્યાઈ સતાઈ જવા હવાતીઆ મારતી હોય છે-જોઈને ફાઉસ્ટના મનની મુઝવણ વધવા માડે છે ફાઉસ્ટને ઓળખી શકે એ સ્થિતિમાં મારગરેટ હવે હતીજ નહિ. ફાઉસ્ટ, દયા અને ભાવપૂર્વક તેનો હાથ પકડે છે મારગરેટ રોઈ પડે છે. "મને ફાસીએ ન ચડાવો, હજી તો હું નાની છું, મારે જીવવું છે; હું નિર્દોષ છું મને પ્રભુની ખાતર બચાવો-કાઈ બચાવો-" ચોધાર આંસુએ એનું હૃદય રડી ઉઠે છે. ફાઉસ્ટ એને શાંત થવાની સજા કરે છે અને ધીરે સાદે કહે છે "જો હું જલ્લાદ નથી, તારો પ્યારો ફાઉસ્ટ છું" મારગરેટ એને ધારી ધારીને જીએ છે, વિશ્વાસ નથી પડે તો તેને એનો ભાઈ સાંભરી આવે છે, માતા સાંભરે છે, પોતાનું જૂનું-પવિત્ર જીવન યાદ આવે છે તે ફાઉસ્ટને જોઈ ગલરાઈ જાય છે-જીગી ઉઠે છે ફાઉસ્ટ મદા પ્રયત્ને તેને કાટડીબહાર કહાડે છે ત્યાં પેલો શયતાન ઝિભો હોય છે.

શયતાનને જોતાં જ મારગરેટની ફૂક નીકળી જાય છે અને ક્રાઉસ્ટ ? એ પાપીના મુખમાથી, પશ્ચાતાપની અંતિમ 'હાય'નો ઉદ્ગાર નીકળે છે. એના રૂવે રૂવે કાળા કર્મના અંતિમ પરિણામની દુઃખદ હાય સળગી ઉઠે છે અને પાપના પ્રાયશ્ચિતે, જીવનનો શેષ ભાગ પોતે સમ્યાધ અને પવિત્રતાથી નિર્ગમન કરે છે.

અપ્સરાએ, પાપી ક્રાઉસ્ટના પશ્ચાતાપની અંતિમ 'હાય' ઝીલી અને એને વાંસ્તે સ્વર્ગદ્વારના આગળ ઉઘડી ગયા. ઇન્દ્રે એના અપગધને માં કીધો અને નન્દનવનની એ નર્તકી, 'નવીન વાદળમાંથી ટપકેલા પહેલા ગિન્દુ વડે ભીજીયલી ફૂલની કળી પેઠે' ખીલતી ને ખેલતી તેના વહાલા ગાન્ધર્વકુમારની ગોદમાં લપ્પાઈ ગઈ.

न नि या वे रो

ગૂઢ પ્રક્ષયતા શી છાઈ રહી ।
 છાઈ રહી, વ ન રા ઇ મહી ।
 વનરાઈ મહી —
 વ ન રા...ઈ મહી ... ગૂઢ૦

કે હે છે, કે ઋષિમુનીઓના ઉચ્ચારણુમા કવિતા રમતી
 એમનાં તપોવન અને એમના અક્ષગુણવન જ કાવ્યમય હતાં.
 તેમને કવિતા રચવી પડતી નહિ, રચવા સાડ શ્રમસાધ્ય પ્રયાસ
 તેઓ કરતા પણ નહિ; કાવ્યદેવી સ્વય તેમને પ્રસન્ન હતી અને
 ઇચ્છામાત્રથી સેવામા સન્ન થતી

પ્રાચીન એવા ઋષિ જેવા એક ગુરૂને ત્યાં—એટલે લોક-
 વસ્તિથી દૂરદૂર, કેવળ કુદરતના રમણીય ખાળે જે ગજકુમારે
 શિષ્યભાવે શિક્ષણ લેતા એકતુ નામ વિક્રમ અને ખીખતુ
 નામ વિજય. ઉપાસ્નાન કરી, વાડીએથી પ્રકુલ્લ કૂલ વાણી,
 વિક્રમ ગુરુની મઠીમાં હમણાં જ આવ્યો હતો. ગુરુજી હજુ
 સ્નાન કરીને પાછા નહોતા ફર્યા તેમની માર્ગપ્રતિક્ષા કરતો
 વિક્રમ, મઠીમહારની શિક્ષાછાટપર એસી ઉપરતુ ગીત ગાતો હતો

એના લક્ષાટ અને લોચનમાં પ્રહસ્યર્થનું નિર્વિકાગે તેજ
 ચળકી રહ્યું હતું એના કંઠેનું માધુર્ય, સયમનિયમ અને સાત્ત્વિક
 આહારવિહારની સાક્ષી-પૂરતુ. મદામાગ્ય આલેખની સુક્રામજ
 શિરઆલની લાખી જટાના જૂથનાં જાણે કાળને ન બાંધી
 દીધો હોય, એમ લાગતુ એનો અગ્યાધો મજબૂત હતો અને
 મક્કના દૂધમય જાળક જેવા એના સર્વાંગસ્નાયુ કમગતથી
 કસાયલા લાગતા, પહોરોડના પવિત્ર વાતાવરણુમા તે ગીતમસ્ત

બન્યો હતો અને એકનું એક ચરણ, આલાપ સાથે વારંવાર ઉલટાવી ઉલટાવીને ગાતો હતો:

ભાઈ રહી, વનરાઈ મહી,

“ વ ન રા...ઈ મહી, વનરાઈ મહી, વનરા...

અને એનાં રમતીઆળ લોચન પ્રકૃતિસૌન્દર્યની લલિત લીલામાં રસમુગ્ધ થતા. કદિ ઝરમર ઝરમર ઝરતા ઝરણા સામે જોઈ રહેતો, તો કદિ ઝરણ પાસે લાડગેલથી ખેલતા હરણ સામે મીટ માંડતો. કદિ, દૂરદૂરથી ડોકિયા કરતી ગગનચુમ્બિત પર્વતમાળને આલેખતો, તો કદિ વૃક્ષરાજિના ઝૂડમાંથી, કલરવ-કિલકારે ઉડતા પખેરને જોઈ સ્મિતહાસ્ય કરતો. એને આમાંનું કશું મ દસ્ય નવું નહોતું. આજકાલ કરતાં દસ-દસ વર્ષ થયાં તે અહીંના જ દૈવી વાતાવરણમાં ઉછર્યો હતો. એ જ શિક્ષાછાટ આગળ, ગુરુજીના પદામ્બુજે બેસીને વિધિવિધ વિધાકલાને તે વર્યો હતો. શીતકાળના સ્નિગ્ધમધુર ખુરોડિયે રાજધર્મ અને પ્રજવાત્સલ્યનું ધર્મશાસ્ત્ર તે શીખ્યો હતો છતાં પ્રતિક્ષણે નવીન સૌન્દર્યસ્વરૂપમાં દસ્ય થતી કુદરતની રમણીયતાનું આલેખન કરતાં કદિ તે ધરાતો નહિ. એના પ્રભાતગીતનો ગુંબરવ દિગ્નતમાં ઝીલાતો હતો:-

હજી હજી હસતી કુદરત ખીલે;

મનવા! ચેતનનો રસ પી લે:

વનલદમી અતુલ ઉભરાઈ રહી...

ઉભરાઈ રહી, વનરાઈ મહી, વ ન રા ઈ...

કલ્પનાનાં સ્વપ્ન અને પ્રકૃતિસૌન્દર્યના ધ્યાનમાં વિક્રમ એવો નિમગ્ન થઈ ગયો હતો, કે પાછળ આવી જીભેલા ચુરુદેવને ન

તો જોઈ શકતો કે ન તેમનું મુખોપન સાંભળી શકતો !
ગુરુજીએ તેના ખલાપર હાથ મૂકતા હસતા વદને કહ્યું :
‘ વિક્રમ ! ’ વિક્રમનો ગીતવેગ ઝંકવાયો, તેણે ગુરુજીને જોઈ,
શિલાપરથી ઉઠી, પ્રણામ કર્યા

* *

અ હુ છુ ના યોગે, પ્રખર મધ્યાહ્ને તપતો સૂર્ય કેવો નિસ્તેજ
લાગે છે ! આજ વિક્રમની વદનકાન્તિપર એવી વિપાદછાયા
છવાઈ રહી હતી અને એની પાંપણો અશ્રુથી પલ્લણી રહી હતી.
ગુરુદેવની એક જ આજ્ઞાએ તેના ગાત્રને શિથિલ કરી નાખ્યાં
હતા અને છદ્દગીમાં પહેલી જ વાર ગુરુઆજ્ઞા એને આકરી
ચમ્પ પડી હતી. તે આજ્ઞા, અભ્યાસ પૂર્ણ થયે, ગુરુજીનો
વિયોગ બેઠો, ઘેર જવાની ! અભ્યાસની અવધ વીત્યે, પિતાને
ત્યાંથી તેના વક્ષદાર નોકર આજ ખન્ને સહોદરને તેડવા
આવ્યો હતો.

વિક્રમ એકલો એકલો શૂન્યમનસ્ક વિચારતો : “ અભ્યાસની
યે અવધ ! એક જ અવતારથી શિક્ષણક્રમ સમાપ્ત થાય ખરો !
જ્ઞાનના અનન્તસિન્ધુને તરી પાર ઉતરવા કેટકેટલા યુગની
તપશ્ચર્યા હોય ! બાવીસ વર્ષની અવસ્થામાં હું નિષ્ણાત
થઈ ગયો ! ” વિક્રમનું મન ખિલકૂલ કબૂલ નહોતું કરતું,
તથાપિ, “ ગુરુઆજ્ઞાને ઉઘાળી શકાય પણ કેમ ? ગુરુજીનાં
વચનમાં શંકા ? ” વિક્રમે મનોવેગને એટલેથી જ વાળી લીધો
અને ‘ આચાર્યદેવો ભવ ’ સાથે, હવે “ પિતૃદેવો ભવ ” નું
શ્રચ્ચિમૂત્ર એના હૃદયમાં જાગ્રત થયું. વચનની વસમી પળાએ
છેલ્લીવાર આસપાસના વનપ્રદેશને, નળ્યાં ભરીભરીને તે
નિરખતો હતો. ‘ અખધૂત ઓ ભારતના અવિચળ રખવાળરૂપ

હીમાચળ, પ્રણામ ! કલકલ નાદે વહેતા જીમનાજીના સ્ફટિક સરખા ઓ પુણ્યસલિલ, તારા પુનઃ સ્નાન ક્યારે ! ગન્ધવતીના અકમાં ઉછરેલા સુગન્ધવાહી ઓ ક્ષણરૂપ વૃક્ષો ને કુસુમલ કુળો, અરેરે ! મને ઝાલા શુ કામ થયા ! ! હવે તમારો વિયોગ કેમ વેઠાશે ! ” વિક્રમનુ સ્નેહભીનુ હૃદય ઝલોવાઈ જતુ હતુ. ગુરુદેવે એને આશ્વાસન અને પ્રેરણા આપ્યા:-

‘ ગળગળો ન થા, વત્સ ! ગીતાની ગહનવાણીનો વિચાર કર; પઠનપાઠનથી જ જીવતરને ભરવું એમા સાચો પુરુષાર્થ નથી-ધર્મ નથી, કર્મયોગી થઈ, અભ્યાસસિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા હવે પ્રત લે. તારી સમુખ વિસ્તીર્ણ કર્તવ્યક્ષેત્ર પથરાયલું છે, તારી તે રાહ જુએ છે ’

“ આપ સાથે ન આવો ? ગુરુજી ! ” ગુરુદેવના જોળામા મસ્તક ઢાળતાં વિક્રમે કહ્યું.

“ આવીશ, પણ યથાકાળે, વત્સ ! ” માથે આશિષનો હાથ ફેરવતા, પલળતી પાપણે ગુરુદેવે કહ્યું.

“ ઘેર ન પધારો, તો ગુરુદક્ષિણા શી રીતે દઈશ ? ” વિક્રમે સ્વસ્થ થતા મૂઝવણ દર્શાવી.

“ દક્ષિણા ! ’ ગુરુદેવે મન્દ સ્મિત કરતા કહ્યું : “ એટા, બાપુ ! તને ખબર છે કે આ જીવનને દ્રવ્યાદિ દક્ષિણા વળ્યું છે- શેષ જીવન જ સર્જનહારને ન્યોઝાવર હોય, ત્યાં મારે દક્ષિણા શી ! કશી કામના શી ? પણ હા, એક વાત તને કાનમા કહી દઉં; વિક્રમ ! ” ગુરુજીની આખમાથી અનોખું તેજ ચળકવા લાગ્યું. તેમણે રો’મેરો’મ રમતી ગભીર શબ્દાવલિ સંભળાવી : વિક્રમ, હું પણ મનુષ્ય છું; તેથી કામનાને સંપૂર્ણપણે જીતી શકાઈ નથી. એક વાસના હૃદયના ગુપ્ત ગર્ભાગારે ઠરી રહી છે.

તે આલ્પકાળે અંદુરિત થઈ હતી અને યૌવનાવસ્થામાં કલિકા પેઠે વિકાસ પામી, આજ ઉત્તરાવસ્થાએ ફૂલ પેઠે ફાલીફૂલી છે; એ ફળવતી થાય છે કે નહિ, તે જોવા જોટલું જવાય તોજ અને મુક્તિ મળે એ કામના, તે જનની-જન્મભૂમિના કલ્યાણની : વિક્રમ, તુ ચક્રિત થાય છે ? કહું, તે શાન્ત ચિત્તથી સાલળી લે ધ્યાનમાં જ્યારે પણ લગવાનની મૂર્તિને કલ્પવા મથ્યો હોઈશ, ત્યારે પોપચાને પડે માતૃભૂમિની કરુણ મૂર્તિના દર્શન થયાં છે. જ્યારે પણ જગન્નિયતાનાં લજન-કીર્તન કર્યા હશે, ત્યારે જિહ્વાએ ભારતમાતાનું નામ સહસા ઉચ્ચગર્થ જવાયું છે. એ માતાનો તું પણ પુત્ર છે તે કવી ક ગાદ્ય દશા ભોગવે છે તે જાતે જાહેરે જો, જાણુ અને સચિત વિદ્યા-શક્તિના સદુપયોગે-હરકોઈ શિષ્ટ ભોગે-એના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા લે, એ જ મારી દક્ષિણા. દેવો તારી રક્ષા કરો, તારે હાથે દેશનું કલ્યાણ થાઓ, વત્સ.” પોતાની છાતીએ ઝૂકેલા શિષ્યના મસ્તકપર આશીર્વાદાત્મક ને રક્ષિત હાથ ફેરવતા ગુરુજીએ અતિમ વાક્ય પૂરું કર્યું. વિક્રમ અવાક ઉભો રહ્યો ગુરુદેવની મુખમુદ્રાપરથી એનાં સ્થિર લોચન ખમતા નહતાં.

“ત્યારે એક મારી જ ઝોળી આશીર્વાદ વિનાની રહેવાની?” બહાલસોયા પુત્રના ઉમળકાવી-છતા રમતીઆળ ભાવે, વિજય-કુમારે ગુરુજીની પાસે આવીને કહ્યું.

“વિજય ! અભાર મુઠી ક્યા હતો તું ?” ગુરુજીએ પૂછ્યું.

“પેલા કદમ્બના ઝાડપર; ક્યારનો ચડ્યો’તો’ આપ તો ભાઈને આશીર્વાદ આપવામાં તલ્લીન થયા હો, તે હું શાનો સાંભર ?”

“તુ તો હજુય બાલકીડા ન બૃહ્યો !” ગુરુજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“દીધેલી વિદ્યા ભૂલુ તો બાળપણ ભૂલું! હું તો બન્નેમાં કાબેલ! આખો દહાડો તે અભ્યાસ! કંટાળો ન આવે? વૃક્ષો, આ ફૂલકુંજ, દૂર દૂર દેખાતી પેલી પર્વતમાળ, વેગળે ઉડતાં વિહંગ : એ સૌ જીવનમાં કેવા રંગ પૂરે છે?” વિજયનાં તેજઃચક્ષુ ચમકી રહ્યાં.

“ધન્ય હો, વત્સ વિજય! અભ્યાસ સાથે અવલોકન વાસ્તેય તે તો ઇન્દ્રિયોના દરેક દ્વાર ખુલ્લાં રાખ્યાં છે! વિક્રમના જીવનમાં પ્રધાનસ્થાન લક્ષિતનું છે, તારામાં શક્તિનું : ઉભયનો ફલિતાર્થ હો. જનની જન્મભૂમિને સંબોધીને બોલો : ‘માતૃદેવો ભવ’.”

પિતા એ બે નમાયા બાળકને બાહ્યાવસ્થામાં ગુરુને ત્યાં મૂક્યા હતા. બન્ને કુમારો અભ્યાસમાં ને અભ્યાસમાં, ગુરુ-આશ્રમે યુવાવસ્થાએ પહોંચ્યા—ત્યાં સુધી તેઓ બહાલા વતનનાં અને પ્રિય પિતાના દર્શનથી વચિત હતા. આજ તે ધન્ય ઘડી આવી હતી, જ્યારે ઉભયનું સંયોગસુખ તેમને પ્રાપ્ત થનાર હતું અને તેથી જ વિક્રમ અને વિજય પોતાના રખવાળ સાથે વેગબન્ધ રસ્તો વટાવ્યે જતા. તે શ્રમિત નહોતા થતા, સંતોષ નહોતા લાગતા, એમને રો’મેરો’મ રમી રહ્યાં હતા—‘વતન’ અને ‘પિતા.’ મિલનની વિચારપરમ્પરામાં પન્થ કેમ કપાતો, તે તેમને માલમ પણ ન પડે! વિક્રમ વિચારતો. “મેઘજિન્દુની રાહ જોતા ચાતક પેઠે પિતાજી આગણે જિલા હશે અમને દેખાને જ એકદમ લેટી પડશે” વિજય તેની ટીખણી ટેવ પ્રમાણે તરંગ દોડાવતો : “બાપુજીએ બારબાર વર્ષનો દેશવટો જ દીધો કહેવાય ને? છાતીએથી છૂટા કરી, શુ કરવા

ગુરુજીને ઘેર સોંપ્યા ! અસ્સ, એવું એવું કહીને હું તો રીસાવાનો ને પિતાજીને થોડીવાર પજવવાનો...”

—પણ મ્હોલાતમાં દાખલ થતાં જ બન્નેનાં મ્હોં સિયાવિયા થઇ ગયાં ! પિતા ન્હોતા : નોકર—ચાકર ન મળે : રાયરચીલું નહિ : નજર નાખે, ત્યાં સ્મશાનશાન્તિ સિવાય અન્ય અનુભવ થાય જ ના ! વિનય તો આધા જેવો બની ગયો. વિક્રમે પોતાની સાથેના રખવાળને પૂછ્યું : “ રામુ, ખરૂં કહે, પિતાજી ખિમાર છે ? ”

“ નહિ હુજૂર, છેલ્લાં દસ વર્ષથી તો બિલકૂલ સલામત છે.” રામુએ શિર ઝુકાવી, કગાલ મુખમુદ્રાથી કહ્યું.

“ ત્યારે કારણ શું ? ” વિક્રમ કે વિનયને કશી જ સમજ ન પડી. તેમણે એકેએક નોકરને નામ દઇ દઇને બોલાવી બોલાવી જવાબમાં પડધા સિવાય અન્ય પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. કુમારો મુઝાયા. ભારે પગલે ને વધારે વેગથી ધડકતા હૈયે તેઓ અન્દર ગયા. સામેથી એક વયોવૃદ્ધ આદમી આવતો જણાયો. વિક્રમે એને ઓળખ્યો તે જૂનો—વક્રાદાર—નોકર હતો. ગભરાયલા મ્હોરે વિક્રમ એને વળગી પડ્યો : “ મંગળ, ઓળખાણ પડે છે કે ભૂલી ગયો ? પિતાજી કેમ દેખાતા નથી—બોલ, જલ્દી કહે.”

“ બેસો, બાપુ ! બન્ને આવી પહોંચ્યા ? તમને તો બોળામાં લઇને બેલાવતો ! હું ના ઓળખુ ? આવો, હજી પહોંચે.” કહીને મંગળ તેમને ક્યા તેડી જતો હતો ? બન્ને કુમારો ત્યાં જ થોભ્યા તેમને તો પિતાજી જોઇતા હતા. એમના પાદારવિન્દમાં પડી પૂજ્ય પિતાજીના આશીર્વાદ લેવા હતા. પિતાજીનાં દર્શન વિના બન્ને કુમારો બેકામ બની ગયા હતા.

“હજી તુ એ નથી કહેતો, કે પિતાજી ક્યાં છે ?” વિજયે ચીડાઈ જઈને કહ્યું. મંગળ હજીય મૂગો હતો. હવે વિક્રમની ધીરજ પણ ખૂટી. તેણે અકળાતા અવાજે પૂછ્યું “બોલતો કેમ નથી, મંગળ ? પિતાજીના દર્શન સારૂં અમે કેટલા અધીરા છીએ તે નથી જોતો !”

“બાપુ !” મંગળને ક્યવાતે દિલે હવે કહેવું પડ્યું. મારો પ્રભુ જન્મિયાની જજીરમા પડ્યો છે !”

“જન્મિયા ? એ વળી કોણ છે ! સમજણ પડે એમ કહે, ને”

“બાપુ, જરા શ્વાસ ખાઓ તો કહોને ? જીઓ, જન્મિયા, એ તો ઔરગઝેય બાદશાહના જીલ્મનો નવો ફતવો છે, હિંદુ-ઓપર તેણે નવો કર નાખ્યો છે, એનું નામ જન્મિયા વેરો. દુકાળ પડો, રોગવારી, ફાટો કે મોઢવારી થાઓ-સર્વનાશ થઈ જાઓ, પણ બાદશાહની તિજોરીમા એ કંઈ પડવો જ નોંધ્યો. મારા પ્રભુએ જન્મિયા વેરા સામે વિરોધ કર્યો, તેથી એમને પકડીને કેદ...”

વિજયની આંખમા આંસુ આવ્યા, પણ આંસુમાંથી અંગારા ઝરતા હતા તે પરિસ્થિતિ પામી ગયો. વિચારમુગ્ધ વિક્રમના હોઠ ફફડ્યા. “પિતાજી તો રાણા રાજસિંહની હકુમતમાં; એ શાના કર દે !”

“બાપુ, બાદશાહનો ખરીતો એવો છે, કે મુગલસામ્રાજ્ય નીચે રહેનાર હિંદુમાત્રને એ કર ભરવો જ પડે. ના પાડે તેનો સર્વનાશ થઈ જાય. મારા મુરખીને એ કર અણધરતો લાગ્યો. પોતે સામા થયા. પરિણામે બાદશાહના કાળદૂતોએ આવીને આપણે આખું ગામ લૂટ્યું, આપણો ગિરાસ લૂંટ્યો,

ધર લૂંટયું, ધરના માલિકને કબજે કરી કેદમાં નાખ્યા...દુઃખી ન થાઓ, બાપુ ! આવો, અન્દર આવો. થાક્યાપાક્યા જરા આરામ લ્યો. પછી મુરબ્બી માટે શુ કરવું તે વિચારજો.”

અન્તે મંગળની સાથે અન્દરના ખડમાં ગયા. જતા જતા વિજય વિચારતો હતો: “ગુરુજી, તમે પઢાવેલાં વેદાન્ત ને સાખ્ય ને મેઘદૂતમાંથી પિતાજીની મુક્તિનો માર્ગ મળે ખરો !” અને વિકૃત ભાવે, સૂની મ્હોલાતને જોવા લાગ્યો.

ય મુ ના ને આરે હિન્દુઓનો મહેરામણ ગાજતો હતો. ગયાં બાર વર્ષના ગાળા પછી આજે જ કુમ્ભના મેળાનું પર્વ આવ્યું હતું. વૈષ્ણવો, ભક્તો, નાગડા બાવાઓની જમાત અને સાધુ વેરાળીઓ વગેરે યાત્રીઓ દૂર દૂરથી અહીં ઉતરી પડ્યા હતા. મુગલાઈના વટાળ અને અત્યાચારથી ત્રાસેલી હિન્દુજનતા, “જુમના પાન” કરીને પાવન થવા આવી હતી—માથે મુગલ રાજધાની ઝંઝુમતી હતી; છતાં ધર્મચ્યુસ્ત પ્રજા પુણ્યની પ્રેરી આજ કુમ્ભમેળાએ આવી હતી

યમુનાકિનારે બજારના રૂપમા ફેરવાઈ ગયો હતો. વેપારીઓ જાતજાતની દુકાનો કહાડીને બેઠા હતા. રમકડા ને મીઠાઈ—મેવાના તો નર્ચા ગજ ગાજે ! જોનાર અને ખરીદ કરનારાઓ તીડની પેઠ ટોળે વળે; ભેગા કેટલાક મુસલમાનો પણ ભળી ગયા હતા.

કોઇ સ્નાન કરવામાં, કોઇ ખ્યાન ધરવામાં, કોઇ સેવા—પૂજામાં, એમ લોકમેદની ધર્મ—પુણ્યમા નિમગ્ન હતી; એટલામાં, વાદળને વીધી, ભયંકર ધડાકા સાથે વિજળી પડતાં લોક થંભી જાય, એમ એકાએક સૌ થંભી ગયા !

કિનારાથી થોડક છેટે વિશાળકાય ભેખડ હતી. તેની ઊંચી ટેકરીપર ચડીને એક પ્રભાવશાળી નૌજવાન ઊભો હતો. માથે મખ્યાલનો સૂર્ય તપતો હતો અને એનાં ઉગ્ર તેજસ્યાં કિરણુ વીરયુવાનની લબ્ય મુખકાન્તિપર પડતાં હતાં. યુવાનના અંગપરનાં સાદાં શ્વેત વસ્ત્રો તેની પ્રતિભામાં આર ઝલક દેતાં હતાં. તેનો વજ્રાંગ દેહ, દેવળશિખરના સુવર્ણકળશ પેઠે દીપી રહ્યો હતો. તેની હાકલ સુણીને હિન્દુજનતા થંભી ગઈ.

યુવાનને ‘વીર’ ચડ્યા’તા માતાના વળગણુ જેવું, ભૂમિ ભારતનું, એને વળગણુ વળગ્યું હતું. પરસત્તાથી પદ્મલિત થતી અને મુગલાઈના લામ્બને લર્જિત થતી ભારતમાતાની મુક્તિ માટે તે પડકાર કરતો હતો. તેણે તક સાધીને, કુમ્ભના મહામેળા સામે તાતાં તીર જેવા વીર શબ્દો છોડવા માંડ્યા હતા. એને શબ્દેશબ્દે અગ્નિના જાણે તણખા ઝરતા ! એની જગાળામયી ભાષામાં ભારતદેવીની જ સાક્ષાત વફૂત્વશક્તિ ઉતરી હોય એમ સૌને લાગતું. જહુગરથી મંત્રમુગ્ધ થતા પ્રેક્ષકસમુહ પેઠે વિશાળ હિન્દુજનતા, એ વીર યુવાનની હાકલને અધીન થતી હોય એમ લાગતું. તેની વાફૂધારા ચાલુ હતી : “ હિન્દુગણુ, જમુનાંમૈયાને તીર આજ શાનો ઉત્સવ માંડ્યો છે ! શુભામી પ્રજાને વળી ઉત્સવ શા ! તમારાં જીવન પરધર્મી શાસકની પોલાદી જંજીરોથી જકડાયલાં છે, ત્યાં દેહ-સ્નાનથી જ મુક્તિ શી રીતે મળવાની છે ? હત્તભાગ્ય હિંદુઓ, આપણા દેવસ્થાનો કબ્જસ્તાન કે મસ્જિદોના રૂપમા ફેરવાઈ ગયાં છે અને દેવો, મુગલાઈના મિનારા ચણવામાં દટાઈ ગય છે ! આપણા અન્નકોઠાર અને ધનભંડાર ખાલી થયા છે, જીવનનું સત્વમાત્ર ચૂચી લેવાયું છે અને વળી બાકી હશે તે જજિયા વેરાએ પૂરે સત્યાનાશ વાળવા માંડ્યું છે. આવી વિષમ અવસ્થામાં ઉત્સવ !

હત્તવ એક જ હોય-ઔરંગઝેબના જનિયા વેરાની સામે થવાનો ભારતમાતાની મુક્તિ કાળે મરી શીટવાનો. યસુના-મૈયાની સાક્ષીએ બોલો, કે જીવ જાય તો બહેતર, પણ જનિયા વેરો હરગીજ નહિ ભરીએ.”

“જનિયા વેરો ભરવો હરામ છે” ઉદ્ઘળતા લોકભાગર-માંથી પ્રચન્ડ અવાજ ગાજી રહ્યો અને એકાએક આવી અસાધારણ લોકઉશ્કેરણી જોઈને, મેળા બેળા ભળેલા મુસલમાનો ચક્રિત થયા તેઓ ભાગ્યા. તેમણે ગુમચરનું કામ કર્યું. વીર યુવાનનો ધારાવાહી વાફ્રવાહ હજી તો વિરમ્યો ન હતો, એટલામાં ન્હાસભાગ થવા માંડી; હુલ્લડ મચ્યું. સેંકડો મુગલ સેનાનીઓ આવી પહોંચ્યા અને ધરપટ્ટ થવા માંડી

યુવકે ન્હાસતી હિન્દુજનતાને ફરી પાછો પડકાર કર્યો; પણ તે જ ક્ષણે તેની સમક્ષ કોઈ જટાધારી જોગી આવી ઉભો: “ગુરુદક્ષિણા”નું મંગલ મુહૂર્ત હજી નથી ઉઘ્યું. વિક્રમ, ખસી જ અહીંથી.”

ગુરુનો આદેશ વિક્રમને વજ્રસમાન લાગ્યો. પણ તે ગુરુનો આદેશ હતો. વિક્રમને નમવું પડ્યું. ટેકરીપરથી તે અલોપ થયો.

લઘુ બ્રાતા વિજયને મહા પ્રયત્ને સમજાવી, ઉદયપુરરાજ્યની હદમાં રવાના કરી, પિતા અને હિન્દુપ્રજના હિતકારી પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થવાય તો જ તેની જગા માયવવા સત્જ થવાનું સૂચવી, વિક્રમે કેશરીઆં કરવાનો માર્ગ લીધો હતો. તે એક હાથમાં મોત અને બીજા હાથમાં મુક્તિને લઈ, લોકમત ફળવવા અહીં આવી પહોંચ્યો હતો; પણ ‘પ્રથમારમ્ભે’ તેની મુરાદ બર ન આવી. ગુરુજનો આદેશ !

ઔરંગઝેબે વિક્રમને ગિરશતાર કરવા માટે પાંચ હજાર અશ-

ફિયોનું ઈનામ જાહેર કર્યું. સ્થળે સ્થળે સખ્ત જામી રખાયો. એક 'વિદ્રોહી' યુવકની ધરપકડ પાછળ સેકડો સિપાહીઓની ફેજની ફેજ ખડકાવા લાગી. રાજ્યદ્રોહી કુમારની શોધખોળ નિમિત્તે હિન્દુજનતાપર નિર્ધનજ તથા નિષ્ઠુર અત્યાચારો ગુજ્યા. ઔરંગઝેબ એક જ ફરમાન હતું; "હરકાષ્ટ રીતે, જીવતો કે મૃત્યો, એ વિદ્રોહી યુવાન હાથ કરો."

નિર્મળ નભોમંડળને અધોર આધીએ ઘેર્યું હતું. કાજળકાળી રાત અને નિરવ શાંતિ ! સિવાય કે તોફાની વાયુ ઉઘ્ર સ્વરૂપે વાતો હતો. મેઘની ભયંકર ગર્જના અને વારંવાર થતા વિજળીના ચમકારા-સાથે જ વર્ષાદની ઝડીઓ અને ઠડીતું ભેર ! રાહદારીઓ મરવા બહાર નીકળે !

એ વખતે એક જણ ચોર પગલે લપાતો છૂપાતો, ઊંચા મકાનની પાછલી બાલુએ થઈને અન્દર દાખલ થયો.

"લાઇને કેમ છે હવે ?" તેણે અન્દર આવીને પૂછ્યું.

"ફેર નથી માલમ પડતો" ઉત્તર સાલણીને આગંતુકની મૂઝવણ વધી તેણે ખોખરા થતા અવાજે પૂછ્યું. "તાવ ઉતરતો જ નથી ?"

"અઠવાડિયા સુધી તો છેક અચેત અવસ્થામાં રહ્યો. મને એના જીવતો હવે ઝાઝો ભરંસો નથી પડતો. શરદીની સખ્ત ઝપટ લાગી છે. કંઈકે આરામ થયો હત, તો એને લઇને અહીંથી નિર્ભય સ્થળે પહોંચી જાત મુગલો તો એના મોતનું નગારૂ બજાવ્યે જ જાય છે..."

"મને કહો, શુરુદેવ ! એને ઉગારવાનો એકેય ઉપાય નથી ?

રસ્તાઓ નિર્જન છે. મ્હોડેમ્હોડુ ન દેખાય એટલો અન્ધકાર છે. ભાઈને સહીસલામત લઈને, અહીંથી જતા રહીએ તો ?”

“ સાહસમાં જીવના જોખમનો સોદો છે; વિજય ! હૃદયના સખ્ત આઘાતથી વિક્રમ માંદો પડ્યો છે ને વધારામાં વળી શરદી લાગી છે જુએ છે કે વર્ષાદ જરાય ધીમે નથી પડતો. એને બિમાર હાલતમાં ધરતી બહાર જ કેમ કઢાય ? ”

“ ત્યારે શું કરીશું ?” દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતાં વિજયે પૂછ્યું.

“ ક્યારનો એ જ વિચારી રહ્યો છું. જો જયસિંહ મહારાજ માર્ગેત અડી આટલોય આશ્રય ન મળ્યો હત, તો પૂરી કમળખતી હતી પણ વિક્રમને જોળતાજોળતા મુગલો આ ઘર સુધી નહિ આવી પહોંચે એવા ભરૂંસે માગ્યો ન જ રહેવાય. વિજય, પરિસ્થિતિ કફેડી છે. ”

“ મુક્તિનો એક પણ માર્ગ નથી ?” વિજય બહુ અધીરો બની ગયો.

“ જો, ઘોર અન્ધકારમાં ય ચળકતી વીજનો ઉજ્જેશ માલમ પડે છે ને ! વિજય, ભગ્નાશ ન થા. ”

“ ઔરગઝેબનો હિન્દુજનતાપર જે જુદમ વર્ના રહ્યો છે, તેની ભાઈને ખબર પડેલી ? ”

“ ધીમે બોલ, એને ખબર જ નથી પડવા દીધી. જાણે તો માદો માદો પણ ઝાલ્યો ન રહે. ”

વિજયનું મનોમન્યન પરાકાષ્ટાએ પહોંચતું હતું, તેણે મન મારીને કહ્યું : “ ભાઈને જરા જોઈશું ! ”

બન્ને અન્દરના ખડમાં ગયા, વિક્રમ ચટાઈની ‘પથારી’ પર પડ્યો હતો. તે આજે જ જરા જાગ્યો હતો. એનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો, દેહ લથડી ગયો હતો, નાડી ધીમા વેગે ચાલતી હતી, પોપચા મીચાયલા હતા. વીર વિક્રમને આ સ્થિતિમાં, વિજય વધારે વાર ન જોઈ શક્યો. એની આખઆડે આંસુનો પડદો નડવા લાગ્યો. આખો લૂછી, ફરી એકવાર વડીલ સહોદરને નિહાળ્યો અને ગુરુદેવને વન્દન કરી, તેણે રજા માગી.

“આપની છાયામા છે, ત્યાં સુધી લાઇ માટે નિશ્ચિંત છું. પ્રભો, જાઉં છું ત્યારે. જાગે ત્યારે કહેજો, કે ઉદયપુર જવાની આજ્ઞા લોપીને, એનો મેં અપરાધ કર્યો છે. તેની ક્ષમા માગવા આવ્યો હતો, પણ કહેજો, કે વિજય સૂના ને સોરતા દિલે પાછો ગયો છે.”

* * *

મેં ધાંચા દિલ આકાશ હવે નિર્મળ થયું હતું અને દિવસે સારો ઉઘાડ કહાડ્યો હતો. છતાં ઔરગઝેબની આંખે અન્ધારાં આવતા; કેમકે એના દિલનો ધૂંધવાટ મટ્યો નહતો દ્રોહી કુમાર સ્વાધીન ન થાય અને હિન્દુજનતામાં અસતોષ તથા અરાજકતાની લભૂકી ઉઠેલી આગ શમે નહિ, ત્યાં સુધી સમ્રાટના ચિત્તને શાંતિ મળવી મુશ્કેલ હતી. પોતે દિલ્હીના પાયતખ્ત પર આરૂઢ થયો હતો અને દરબારમાં મૂકે ઉદાસિનતાની છાયા છવાયેલી સ્પષ્ટ માલમ પડતી હતી. રાજ્યદ્રોહી હાથમા ન આવ્યાથી ઔરગઝેબ આવેશભર્યા ચહેરે અમલદારો સામે જોઈ કાઠક કહેવા જતો હતો, એટલામાં બહારથી ગરબડાટનો અવાજ આવ્યો. ઇશ્વારત થતા મહોબતખાંએ દરબારના મુખદારે જઈ તપાસ કરી :

“કાઈ જવાંમર્ફ છે, તે ખુદ જહાંપનાહતી હુમ્મરમાં આવવા માગે છે...” મહોબતખાંએ વાત કરી. ઔરંગઝેબની મરજી જાણી લઈ, યુવાનને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. પેસતા જ તેણે પ્રશાન્ત નજરે પણ વ્યગ્ર ભાવે દરબારી ઠાઠને નોંધ લીધો. પછી જિયા મસ્તકે ઔરંગઝેબની સામે ઊભો રહ્યો—અડોલ જાણે વજ્રસ્તૂપ.

“મુગલ સમ્રાટના કદમે સર ઝુકાવવાનું ભૂલી જાય છે કે ખચ્ચા ? ” મહોબતખાંએ ભૂલ સુધરાવી.

“અત્યાચારીને ચરણે શિર ઝુક્યું નથી, ઝુકનાર નથી ” અદમવાળી, ઊભેલા યુવાને નીચી નજરે શાંતિથી ઉત્તર વાળ્યો. તેના શાન્ત ઉત્તરે દરબારમાં ભારે ખળખળાટ મચાવ્યો. ઔરંગઝેબે કહ્યું : “જહાંમા પાગલજાત પણ હયાત હોય છે ! કાણુ છે તું ? ”

“જેના મસ્તકનું પાંચ હજાર અશક્તિયો મૂલ્ય જાહેર થયું છે, તેને ન પિછાન્યો હોય તો ઊભો છું, ખરાબર પિછાની લ્યો. ” અને વીરને જાજતી છટાથી યુવાન ઊભો રહ્યો.

દરબાર સ્તબ્ધ થયો. “આવો સુંદર, ને ઉછરતો યુવાન વિદ્રોહી હોઈ શકે ! ” કેટલાકના મન શંકાશીલ થયા.

“કહું છું તે માનવાને મન ના કબૂલ કરે છે ? મોગલરાજ ! ” યુવાને પુનઃ પકડાવ કર્યો. “સત્ય કે ધર્મની ખાતર હિન્દુગણુ જીવંતે ફના કરી નાખે છે, તે વાત, ગાદીએ આવ્યા પછી હજુય તમને નથી સમજાઈ ? એક મારી જ ખાતર હજારો હિન્દુઓનું લોહી તમારી તલવારો પીએ, તે મારાથી સાખી ન શકાય તમારા વફાદાર દૂતો મને ન પકડી શક્યા, ત્યારે આજ હિન્દુજનતા ખાતર હાથે કરીને હવાલે થવા

આવ્યો છુ. તમારી ત્રિજેરીમાંથી પાચ હજાર અશક્તિયો બચી, તેની ખુદાને ખાતર ખયરાત કરજો અને ચલાવો હવે તમારો ઝોહાકી અમલ !”

ઔરંગઝેબની લાલચોળ અને કારમી આંખ પહેરેગિરે તરફ વળી અને ભારે અખયખી વચ્ચે, વિદ્રોહી યુવાનને રાજ્યદૂતોએ ઘેરી લીધો યુવાને મન્દ સ્મિત કરતાં કહ્યું :

“ મોત સામે રાજી ખુશીથી સામનો કરવા અહી આવનારને ઘેરી લેવામા બહાદૂરી ! શાહખાશ, મુગલસમ્રાટ, તારા શાસનની વીરતા હસવુ નથી ખાળી શકતી !”

“ નફ્ટ યુવાન !” હવે ઔરંગઝેબને રૂવે રૂવે આગ સળગી ઉઠી. તેણે રાડ પાડી : “ તુ રાજ્યદ્રોહી છે અને રાજ્યદ્રોહીને શી સજા થાય છે તેની ખબર છે ? બેશરમ ! શું બકી રહ્યો છે તું !”

“ ખબર છે; બ્રાતૃહન્તા ઔરંગઝેબની પાસે દયાની આશા રાખીને આવ્યો જ નથી. વીરને મોતે મરવા આવ્યો છુ, તેની ખબર તમને ના હોય તો આજે થશે.”

“ લખ જાઓ એને; સાજે એનો વધ કરજો.”

સાંભળીને સભા સણસણી ઉઠી ક્રોધએ હોઠ પીસ્યા “ એક ઉછરતા નૌજવાનને પ્રાણદડ !” પણ ઔરંગઝેબના શાસનમા આવા દડની નવાઇ નહતી જે સ્થળે લોકલાગણીને ઉશ્કેરવામાં આવી હતી, તે જ સ્થળે યુવાન માટે વધસ્થલ ઠોકવાનું ફરમાન થયું.

યુવકને લઇને રાજદૂત દરબારમાંથી જતા હતા, જતા જતાં યુવાને અતિમ વચન સુણાવ્યા — “ હિન્દુજનતા ખાતર

શાહીદ થનારના અલ્લખોત્ર, મુણાય તે મુણી લેજો, કે અત્યાચારી આ શાસનતંત્રની ઘેર ખોદાઈ રહી છે...”

—અને “ખાલીશ” ગણીને હસી કઢાના એ વીરખોલ, ઔરંગઝેબના લુખખા હાસ્યમાં વિલીન થયા.

* * *

સા યં કાળ નમ્યો હતો અને શોકાગ્રસ્ત દિલ્હીજનો ભારે ને ધીરે પગલે ઘર બણી પાછા ફરતા હતા વધસ્થાનપર શહીદ યુવાનનો મૃત્યુદેહ પડ્યો હતો. શાતરજની આસ્તે આસ્તે અન્ધકારને ઝોળે એને આઝાદી રહી’તી અને યમુનાં-જળને સ્પર્શીને પાવન થએલો મન્દ સુગન્ધી વાયુ, એ મૃતદેહની આસપાસ ગદ્ગદપે વાઈ રહ્યો’તો.

રાત્રિનો ગાઠ અન્ધકાર છવાયો ત્યાર જાગ્રત મનુષ્યનો ધીમો પગરવ સંભળાયો. વળી સામેથી આવતી અન્ય વ્યક્તિનો આખો ઝોળાયો પડ્યો જન્મે મૃતદેહને શોધી રહ્યા હતા એ મુક્તાત્માપર ગુરુદેવનો હાથ પ્રથમ સ્પર્શ્યો. “ચિંકમ, અહી; ખેટા ! આસ્તેથી આવ, આ રહ્યો મરણવો વિજય !”

“અરેરે, ગુરુજી ! મારી ખાતર વિજયે ભોગ આપ્યો !” ચિંકમનું હૃદય લરાઈ આવ્યું.

“તારી ખાતર જ શા સારું ? ચિંકમ, સમસ્ત હિન્દુજનતા ખાતર. વિજયે તેની અજબ શક્તિનો પરચો આજે જ બતાવ્યો. નહોતો ધારતો કે એ આટલો સ્વાપણભોગી હશે !”

“પણ મને તેના નિરધારની ખબર આપે કેમ ન કહી ?”

“તારા જ જેટલો હું પણ અનભિસ હતો, તારી નિદ્રસ્થ-

અભાનાવસ્થામાં તને એ જોવા આવ્યો, ત્યારે વારંવાર એક જ પ્રશ્ન પૂછતો : “ વિક્રમ શી રીતે ઉગરે ? ” અને તે વખતના વિષમ સંજોગથી બચાવનાં દરેક દ્વાર વમાયલાં જોઇ, મારા મુખમાથી નિરાશાજનક ઉદ્ગાર નીકળતો પછી તે ગયો અને ગયા પછી આવું કરી બેઠો ..’ ગુરુની સયમી ઇન્દ્રિયો પણ શિથિલ થઇને કંપતી હતી. બોલતા બોલતા એમનો કંઠ કુઠિત થતો હતો “ વિક્રમ, ત્હારા બચાવથી દેશને તું વધારે ઉપયોગી થઇ પડીશ અને તેના ભોગ સિવાય તું બચી શકે એમ નહિ લાગ્યું હોય, ત્યારે જ તેણે આત્મવિસર્જન કયું, એમ મને હવે સમજાય છે. ”

“ જુદી શાસકે કેટલાય લાઇઓને મારી પેઠ વિયોગ-વિરહમાં ખૂરતા કરી મૂક્યા હશે । ” વિક્રમની વેદના વધતી જતી હતી “ સેકડો કુટુમ્બો પાયમાલ થયા હશે, ધર્મભ્રષ્ટ થયાં હશે, કેટલેય ઘેર તાળા ઠોકાયા હશે -અરેરે, મુગલાઇની મ્હોકાણે પિતા કારાવાસ સેવે છે ! લાઇ સરખો લાઇ ગયો ! ગુરુદેવ, ક્યા સુધી મને રોકશો ? ” ‘ગુરુદક્ષિણા’નો દિવસ હતો ય નથી ઉગ્યો શું ? મને આજ્ઞા આપો, આશીર્વાદ દો. મારે જોઇએ છે સુક્રિત-ચ્છાઇ મરીને, ચ્છાઇ મારીને આપે દીધેલા વિદ્યાધનનો વિનિયોગ કરવામાથી, હવે વચિત રહું, તો જનેતાની કુખ લાજે, કુળ લાજે, જીવન લાજે, ગુરુજી ! આપની વિદ્યા...”

પૂર આવેશમાં આવી જઇ, લાઇના ‘મૃતદેહને વળગી પડી વિક્રમ આકન્દ કરતો બળતા બોલ બોલ્યો. “ વિજય, બહાલા ! તું વિજયી થયો. હું વિજયી થવા નીકળું છું—તું નભોમંઠને ચળકતા આ નવલખ તારક સાથે જોજે, કે દેશભરમા, પ્રાપ્ત વિદ્યાનો પ્રજ્જવલિત હતાશ હવે કેવો સળગે છે ! ત્યારે તો તારો આત્મા, આ પામર જીવ તરફથી પતિવ્રત થશે ને ?

પ્રતિજ્ઞા લઈ છું, ગુરુશુ ! કે હિન્દુજનતાને જાત કરીશ, તૈયાર કરીશ, મુગલસમ્રાટ્ટનું સિંહાસન ડાલી ઉઠે એવી ભીષણ ચળવળ જગાવીશ અને દેશનો પુનરુદ્ધાર કરીશ. પ્રતિજ્ઞામા નિષ્ફળ નિવડું, તો પ્રિયજન્મ્યુ વિજય અને પૂજ્ય પિતાશુની હત્યાનું પાપ માટે શિર ! દિનહીન કંગાલ જનની-જન્મભૂમિ ! તારા મલિન મુખ પર ઉપાની ઉજ્જવળ લાલિમા જોવા જોડો અને દીર્ઘાયુ રાખજો : ‘ માતૃદેવો ભવ ’. ” ઘોર-અન્ધારી રાતમાં જનની જન્મભૂમિ માટે ઉચ્ચરાયલો શચિ-શબ્દ ગાળ રહ્યો : ‘ માતૃદેવો ભવ ’.

* * *

વિ કં મ ની તપશ્ચર્યા ફલિત થવામા એક વર્ષથી પ્રધારે વિલંબ ન થયો. રાજગઢમા મુગલો વિરુદ્ધ રાજપૂતશક્તિનો સામનો થયો. રાણા રાજસિંહની સરદારી હેઠળ વિક્રમ રણ-ભોરએ એવો ઝુઝયો કે વિલાસભોગી મુગલસેનાનીઓને મૂઠીઓ વાળીને નાસવું પડ્યું. ઔરંગઝેબને સધિ કરવાની ફરજ પડી. જળિયાવેરાના વિરોધને ‘ લઈ જાનિવાન બનેલા કેદીઓને પણ મુક્તિ મળી.

પૂર્ણિમાની આદની રાતે, ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થએલી જનતાપર ઇન્દુનો અમૃત અભિષેક થઈ રહ્યો’તો. ઉદયપુરનું રાજ સરોવર રસહેલિયાં લેતાં હળુ હળુ હસી રહ્યું’તું કલ્પના જગે અને દેવી ગ્રેરણા મળે, એવું એ રમણીય સ્થળ હતું ત્યાં વર્ષોના વિયોગ પછી, આજ પિતા-પુત્રનો સંયોગ થયો. રાણા રાજસિંહે, વિક્રમને સમ્બોધીને કહ્યું : “ પ્રતિજ્ઞાપાલક વિક્રમ ! સ્વદેશલક્ષિતની ધગશ રાજપૂતવીરોમાં તે ન ધીકારી હત, તો આજની રણિયામણી રજની કેવી કાળમુખી નિવડત ”

સાંભળીને પિતાનો આત્મા પ્રકુલ થયો અને તેમનો વરદ હસ્ત વિક્રમના મસ્તકપર ફર્યો. ‘ પણ, વિજય કયા ? ’ પિતાએ ખીજ પુત્રને ન જોવાથી અધીર મને પૂછ્યું.

સાંભળીને વિક્રમનું મોઢો લેવાઈ ગયું. તે હરફ સરખો ન ઉચ્ચારી શક્યો. માત્ર ચન્દ્ર તરફ અગૂલિનિર્દેશ કર્યો, એટલામાં પાછળથી આવીને કાઠએ કહ્યું: “ ભાઈને ખાતર-ભૂમિ ભારતને ખાતર ભોગ આપી, વિજય અમર થયો છે. ” કહેનાર ગુરુ હતા.

“ વિષાદ ન છાજે, વિક્રમ ! મરજીવા માટે વ્યાસ હોય તો તે શોકનાં નહિ, હર્ષનાં. ” પિતાએ વિક્રમને આશ્વાસન આપ્યું અને સમસ્ત વનરાજિમા વિજયના અમરાત્માની મગલમૂર્તિનાં પિતા-પુત્રને દર્શન થયાં બન્નેના ચક્ષુમાંથી અનાયાસે એકએક અશ્રુબિન્દુ ટપક્યું-તેમાં જ બાણે વિજય ન વિરાજતો હોય !

ક સ બ લી ની ક આ ?

દરબારી ડાયરો જમ્યો હતો, અને જમેલી મહેદ્દિલની મધ્યે રૂપાનો નકસીદાર દૂકો, વારાફરતી કડક ગડાકુની લિજ્જત ચખાડી રહ્યો હતો કસુમ્યાપાણી ઘોળાઈ રહ્યા હતાં અને રક્તે રક્તે, ઝડઝમક તથા શબ્દચમત્કૃતિવાળા ચારણી જોડક-ણાંનો લલકાર ડોલન ઉત્પન્ન કરાવતો હતો.

અતલસની ગાદી અને મશરૂના લખગોળ તકીએ ઠાકાર ખેંકા હતા. ઠાકારની ઠકરાત વિષે-ખાસ કરીને આત્મપ્રશસાના શબ્દો ચારણીગીતમાં ગુંથાય ત્યારે એમના શિરપર શોભતા કસબી કિનારના રેશમી સાશ ઉપર ફરફરતી ફાકડી કલગી-મોરકલગી પેક-હળવી હળવી ડોલતી હતી અને ઠાકારની મુરમે અજાયબી આખો ખીલી ઉઠતી-એવી ખીલી ઉઠતી, ખસ પૂછો જ મા !

થોડીક રાહ જોવરાવ્યા પછી પગના ઝાઝરતો જનનન છુમછુમ અવાજ સંભળાયો ! સૌ ટટાર થયા, અને એક કસબણુ-કન્યાએ દરબારખડને મૌનદર્યાથી ભરી દીધો. ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સેવતા ધ્રુવખાલકને ચલિત કરવા અમરાપુરીથી સરરર કરતી સરકેલી અપ્સરા જેવી કે શુકદેવજીને મોહિત કરવા ઇન્દ્રે મોહ્યેલી રમ્ભા જેવી કે શિવજીને પરચો ખતાવવા આવેલી પેલી “ મોહિની ” જેવી એ નર્તકીને જોઈ, ગંગે ઉષ્ણતા અનુભવતો આખોય ડાયરો હળવે હાથે પખાનો વાયરો ખાતો સ્થિર નજરે મંત્રમુગ્ધ બની ગયો !

તખલચીનો તખલાંપર હાથ પડ્યો. સિતારના તાર ઝણુ-ઝણ્યા અને નર્તકીએ સંગીત સાથે નૃત્ય આરમ્ભ્યું;

“રાજા ! તારા હુ ગરિયાપર બોલે બીણા મોર !

“મોર નો બોલે, બપૈયા બો...લે,

“ઢોચલ કરે રે કલશોર રે કલશોર રે કલશોર-બોલે૦”

અને કાયરામાંથી ‘વાહુવાળુ વાહ, ચલને દો, કયા લિજજત’નો શબ્દારવ ગાળુ રહ્યો. સ્વલ્પકાળ તાલને ઠમકે મૂચું નૃત્ય અને પછી પાછુ ખુલ્લુ સંગીત, એવો ક્રમ ચાલુ હતો.

“માઝમ રાતે, વિજલડી ચમકે,

“છાઈ ઘટા શી ધનધોર રે ધનધોર રે ધનધોર-બોલે૦”

અને ખરેખર ચાલતા નૃત્યસંગીતે જ ધનધોર ઘટા છવાઈ રહી હોય તેમ કારભારીનો પ્રવેશ થયો. તેણે ઝૂકીને ઠાકોરને સલામ ભરી અને કાનમા કપક કહ્યું. ઠાકોરનો વિલાસરસ ઢોળાઈ ગયો—અથવા અધુરો રહ્યો. કાયરો વેરાયો. કારભારી વદાવ થયો કે તરત મલકાતા મુખડે ઠાકોરે નર્તકીને પૂછ્યું.—

“કહે, શી ઇચ્છા છે ? ખુબ ખુશ થયો આવું સંગીત અને અહાહા ! ખરું કહું તો આ નૃત્ય ! ખરસ, જન્મારામા આજે જ થયું ! કહે તે આપુ.”

નર્તકીએ સવિનય અને પૂરા મલાજથી શિર નમાવ્યું. તે ખુલખુલ જેવો મિકો બોલ બોલી : “સંગીત અધુરું છે, પછી માગીશ; માગીશ તે દેશો ને ?”

“એ શું બોલી ?” ઠાકોરે પાણીપાણી થઈ જતા ખાતરી દીધી. “ન દઉ તો આ ગાદીના સોગન્દ...”

—અને તે જ ક્ષણે, એક જણને લઇને કારભારી દાખલ થયો. નર્તકી બાજુપર ખસી ગઈ. તેણે જત્રા જત્રા કારભારી

સાથેના સર્જનને નખશિખ નિહાળી લીધો તે વખતે નર્તકીના આતરતાર, પેલા અધુરા સંગીતનો આલાપ ધ્રુવી રહ્યા હતા:-

“બાઈ મીરાં કહે, પ્રભુ ગિરધર-નાગર ;

“તુ મહારા ચિત્તડાનો ચાર રે તુ ચાર રે તુ ચાર-બોલે”

* * *

ઠા કો ર ના અતપુરમા ત્રણ જણ ખાનગી મસલતમા ગુંથાયા હતા, અને પડખેના ખડમા, પડદાઆડે બેઠેલી નર્તકીના સરવા કાન, એ ખાનગી ગુપ્તગો સાંભળી રહ્યાંતા.

“ઠાકોરસાહેબે તમને મુલાકાતનું માન આપ્યું છે; તેઓશ્રીની તમારા પ્રત્યે કેવી ભલી લાગણી છે, તેનો વિચાર કરી, પોતે પૂછે એનો ઠીકઠીક જવાબ આપો અને જીદગીને ખરબાદ કરનારો ધન્ધો છોડી દો તો સારું ”

કારભારીએ, પોતાની સાથે આવેલા સજ્જન પ્રત્યે ચીપી ચીપીને મિઠી ગોળી ગળડાવી.

“ભલી લાગણી પ્રજનપર વર્ષે તો રાજ્ય વધારે આપ્યાદ થાય અને ‘જીદગીને ખરબાદ કરનારો ધન્ધો આપોઆપ બંધ પડે.’” સજ્જને કારભારીની ગોળીને વ્યગ્યના શબ્દતીરે વીધી નાખી.

“અત્યારે પ્રજનની વાત નથી થતી, તમે તમારું જ હિત વિચારો તો ?” ઠાકોરસાહેબે કહ્યું

‘ પ્રજનના જ હિતમાં હું સ્વહિત જોતો હોઉં, ત્યાં મારાથી એને તોખી કેમ પડાય ?’ સજ્જને મર્યાદાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

“ શિતુરી ચળવળથી જ પ્રજાહિત જળવાય એમ માનો છો ? ” કારભારીએ કારોબારની રીતે વાત છેડી : “ તેથી તો રાજ્ય અને પ્રજા, બન્નેને વેઠવું પડે તમે નથી સમજતા ? વધારે શું કામ કહેવરાવો છો ? ”

“ આપજીદીથી અથવા ‘ સત્તા એ જ કાયદો ’ એ રીતે વર્તવાથી બન્નેને ન વેઠવું પડે વારં ! ” સજ્જનની દબતા ડગતી નહતી.

“ હવે ભાંજગડ જવા દધને કહો, ” ઠાકોરનો આવેશ ઉભરાઇ જવા લાગ્યો : “ તમારે શું જોઇએ છે ? સત્તા, મતા કે સજા ? સત્તા જોઇએ તો સારો ચાન્સ મળી શકશે; મતા જોઈતી હોય તો માગી લઇને અહીંથી મૂગા મૂગા લાગી જાઓ; સજા જ ભોગવવી હોય તો તમે જાણો. ” કહીને, ઠાકોરસાહેબે સજ્જનનો ભાવ જાણવા તીરછી નજરે તેના સામે જોયું.

“ જોલો, ત્રણમાંથી શું પસન્દ છે ? ” કારભારીએ ઠાકોરના જોલનો ખુશામતી પડઘો પાડ્યો.

“ ત્રણમાંથી એકેય ચીજની અપેક્ષા નથી. ” સજ્જનને મક્કમતા દર્શાવી.

“ તમે હૂકમનો અનાદર કરીને ચુન્હેગાર થયા છો—ખબર છે ? ”

“ અને એક સ્વતંત્રમતવાદીને માનહોદ્દાની કે લાંચરૂઝવતની લાલચ દધને ધ્રુશરી કાનુનનો ભગ કાણ કરી રહ્યું છે એની પણ મને ખબર છે, હો ! ”

ઠાકોરે કારભારી સામે જોયું. કારભારી ચગ્યો. ઠાકોરની દહેરિયાં દહેતી આખો જોઇને તેણે મુત્સદ્દીપણે કહ્યું : “ ખીજ

મહત્વના કામમાં વિશેષ પડે છે ખરું ? મહારાજ, આપ પધારો. પછી હું મળું છું. હત્લાગ્ય છે દેશનું, કે ઉભરો પૂરો હલવાઈ ગયા વગર ધાધળિયાઓના જીવને જંપ જ નહિ વળવાનો. ઠીક ભાઈ, બોલો, તમારે હજીય વિશેષ સંભળાવવાનું બાકી છે ? હોય તો કહી નાખો. ” કહીને કારભારી તોછડું હત્યો. ઠાકોરસાહેબની ગાદી હવે ખાલી પડી હતી.

“ માફ કરજો, મારે જ મ્હોંડેથી સાંભળવા સારૂ મને અહીં તેડી આણ્યો હોય તો પરસતાની દયાપર જીવતાં ઘણાં ખરાં દેશીરાજ્યોમાં બને છે, તેમ તમારે ત્યાં ય એની એ આપખુદ-સત્તાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહેલું મેં જોયું. મુખ્યબંધી, કલમ-બંધી અને પગબંધીના કાયદાઓથી તમે ન ધરાયા, ત્યારે ખાનગી મુલાકાતો ગોઠવવા લાગ્યા ! અમુકને પેટે જન્મ્યા માટે જ ઠાકોર થઈ બેઠેલા બાધક બોધારામો તો કાંવે તેમ નાચે, પણ કારભારી, તમેય નથી સમજતા ? ઠકરાતનો વારસો મળ્યો માટે પ્રજાને ચુસી લેવી ? રેસી જ નાખવી ? કેટકેટલા કરનો બોજો ! અને તે કાની ત્રિજેરી તર કરવા ? એનો ઉપયોગ શો ? ભોગવિલાસ ને રગરાગ પાછળ પ્રજાનો પૈસો ફના નથી થઈ જતો ? રાજ્યો પાસે વિપુલ ધનસંપત્તિ અને પ્રજા મુશ્કેલ ! બેકાર ! આ તે કારભાર ! ! અરેબિયન-નાઇટ્સમાં વચાતી વાતો જેવી મસમોટી મ્હોલાતોમાં પ્રજા-જીવનનાં ચણતર નથી ચણાતાં ? ખરૂં કહો, તમે વિચાર્યું છે કદી ? ગરીબ રૈયતની ‘ હાય ’ સાલળવાની ફૂરસદ મેળવી છે કોઈવાર ? ચૂરપની સેલગાહો, શરતી જુગાર, શિકારપાટિઓ, મહેફિલ-જલસા, એ બધા ઠાક માટે નાણાં વટાય, પણ પ્રજા...”

“ તમારા આ લાંબા લાપણનો મારે શો અર્થ સમજવો ? ”

“ હકીકત ખરી લાગતી હોય, તો તમે ય મ્હારી જહેલમાં

ખેસો-પ્રજના આશીર્વાદ લ્યો, ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર થાઓઃ ખીજો શો અર્થ હોય ? ”

“ કશું નહિ માનો ? હક નહિ જ છોડો ? ” કારભારીએ મળ મુદ્દો ચર્ચવા માડ્યો

“ એટલે તમારી પેઠ ગુલામી અધિકારે ચડવું, એમ કહો છો ? ”

“ તો જેલ-મહેલ સેવો ” કારભારીનો આ અંતિમ ઇન્સાફ હતો.

* * *

અ જ વા ણી રાત હતી. ખીજનો ચંદ્ર ખીલ્યો હતો. કમરપૂર ધાસને વટાવતુ ગાહુ, ખે હુગરની વચ્ચેના રસ્તે થઇને રવાણમા ચાલતુ હતુ. જોતરે જોડાયલા બળદના ગળાની ઘંટડીના રણકા સિવાય, માનવીનો અવાજ કર્ણગોચર થતો નહતો. ગાડાવાળો કદિ કદિ ગામડી દોહા છોડતો, અને હુગરાળ દિગ્ગંતમા એના પડછન્દ પડતા નિર્જન સીમપ્રદેશમાથી તમરાંનો તો ક્રોધ ક્રોધ દિશામા શિયાળવાનો કર્કશ અવાજ, એકાન્તની શાંતિમા વિક્ષેપ પાડતો હતો.

ગાડામા એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી એમ બે જણ બેઠા હતા અને ‘ત્રીજો ગાડાવાળો. ગાડાવાળાની આખો ઝોલા ખાવા લાગી, તેના દોહા ધીમા પડ્યા અને તે અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો, હોય ભોમિયા બળદ, ચીલે ચીલે અને ધીમા હલકારે વાંકડી શિગડીઓ હલાવતા ગાહુ ખેચ્યા જતા હતા. ધવળ શીતળ ચન્દ્રિકા વિશેષને વિશેષ પ્રકાશતી હતી તે વખતે ગાડામાં બેઠેલા પુરુષે સ્ત્રીની સામે નજર નાખી-હા, નજર;

પણ નરદમ નિર્વિકારી. ઓએ પુરુષની સામે જોયું. એના હૃદયના ભાવ, પુરુષભુક્ષિને અગમ્ય હતા.

“તમે કંઈ કહેવા જતા હતા, ખરૂં?” ઓએ વાતના ગણેશ માંડ્યા.

“હા; હું એમ પૂછતો હતો, કે...પણ તારું નામ?”

“બાલા.”

“કે તું ધમ્મજી હતી એવી આ એકાન્ત છે. દિશાઓ સિવાય અન્ય સાંભળી જાય એવું અહીં કંઈ નથી...”

“તમે?” બાલાના વદનપર સ્મિત ફરક્યું.

“જો, મારી કને ઠાવકી રીતે વર્તજો, મને ટીખળ પસન્દ નથી, ખાસ કરીને ઓઓના.”

બાલાના મુખપર સહજ ગ્લાનિ અને વિશેષ ગભીરતા છવાઈ. તે ખેંચતાં ખેંચતાં બોલી : “એટલા બધા અરસિક છો?”

“તુ ખીજી જ વાતપર ઉતરી જાય છે! એવી રીસ ચડે છે! પણ શું કરૂં? તારો મારાપર ઉપકાર...”

“હવે છાલ મૂકો. ઉપકાર! હા; ખરૂં!” બાલા વિચારમાં પડી, યુવાન સામે ધૂપી નજરે જોતી હતી.

“હવે કહીશ કે આ બન્ધિવાન બન્ધનમુક્ત કેમ થયો?” યુવાને મૂળ વાત છેડી.

“કેમ વારૂ? ગાડામાં બેસીને ઘરનો રસ્તો માગી રહ્યા છો એમરતો—બન્ધનમુક્ત થયા તે એમ!”

“પણ શી રીતે ?” યુવક ચીડાતો હતો.

“બે હાથ લાવો.” બાલાએ યુવાનના બન્ને હસ્ત પકડીને એકઠા કર્યા. “આનાપર બેડી જડાઇ હતી; તે છોડી નાખી એટલે છૂટા થયા !” બાલા બડી મોજમા આવેલી લાગતી.

“તું મને ઉડાવે છે, હો ! નથી સમજતો એમ નહિ. કહે, ખરેખર કહેવું છે કે નહિ ?” યુવાને પોતાના હાથ, બાલાના કરકમલમાંથી પાછા ખેંચી લેતાં કહ્યું.

“બાણીને શું કરશો ?” બાલા હજી ઠંડે કલેજે બોલતી હતી.

“લે ! ‘શું કરશો ?’ યુવાને ચાળા પાડતાં કહ્યું : “ઉપકારીનું ઋણ વાળવું એ મનુષ્યમાનનો ધર્મ છે.”

“બાણે અમૃતનો છુટડો પાયો ! યુવાન,” બાલા હવે સ્વસ્થ મને કહેવા લાગી : “ધર્મની ધગશ તારામા કેવી છે, તે પડદાઆડે રહીને હું સાબળતી હતી ..”

“ઓહ !” યુવાન અચ્ચો પામ્યો : “ઠાકારના અતઃપુરમાં હતી તું ?” એળખવા સારૂ યુવાને બાલા સામે મીટ માડી.

“જાંચા આકાશ સામે જુઓ; આકાશમા ખીલેલા ચન્દ્રને જુઓ; એની ચન્દ્રિકાને જુઓ, ચન્દ્રિકાથી ઉજમાળી બનેલી આ રઢિયાળી કુદરતને જુઓ—મારા સામે શું જોઇ રહ્યા હશે ! બહી મરૂ છું...કે ઘેર મરૂડીને આવ્યા હશે એનો ચીતાર ..”

“ઘેર કોઇ રાંડનારૂં નથી ” યુવાનથી ન બોલવાનો બોલ બોલાઈ જવાયો.

“ને ઘર માંડનારૂં ય પણ ?” બાલાને યુવાનનો બોલ બહોલો હીમ લાગ્યો હતો.

“ મને કહી દે, હું કેમ છૂટ્યો ? ” યુવાન પાછો મૂળ વાત-પર આવ્યો.

“ હ્યો ત્યારે સાલજો. ઠાકારસાહેબ જખાનથી બન્ધાઈ ગયા હતા ને મારે વાસ્તે બહુ આશાભર્યા હતા—”

“ ત્યારે વાસ્તે ? એટલે તું કાણ છે ? ”

“ હવે કહું તે સાંભળજો કે આડીનેડી વાતો કરવી છે ? ” બાલાએ દમ ભરાવ્યો યુવાન ઉતરને ગળી ગયો. બાલાએ કહેવા માંડ્યું : “ હુ માગણી કરૂ તેને ઠાકારસાહેબે માન્ય રાખવી જ પડે એવો ઘાટ ઉતર્યો હતો. મેં કહ્યું : “ સ્વયમેવ-કને છોડી મેલો. ” યુવાન આશ્ચર્યમુગ્ધ થતો હકીકત સાંભળ્યે જતો હતો : “ તેમણે કેટલીયે આનાકાની પછી કચવાતા મને કબૂલ કર્યું, પણ એ રાતરે, કે એક જ રાતમાં એમના રાજ્યની હદ વટાવી જવી જોઈએ. સહિસલામત તમને રાજ્યહદની બહાર મૂકી આવવા ગાડાની ગોઠવણ કરી અને આપણે અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ પહેા ફાટતા પહેલા તો...”

“ બાલા, બાલા ! મારી ખાતર આ બધું ? ” યુવાનનું ઉપકારવશ મન વિદ્વજ બન્યું “ એકે આપણુદ સત્તાના બન્ધન-માથી મુક્ત કરી, તે ઋણના બન્ધનથી મને બદ્ધ કર્યો ! કહે, શી રીતે બદલો વાળું ? ” બાલાના સુકોમળ દેહની આસપાસ યુવાનની ભાવભીની ભૂજ વીટળાઈ વળી

“ મને પરણીને ! ” બાલાએ, યુવાનની હડપચી, હેતુપૂર્વક અને લાડથી ઊંચી કરતાં કહ્યું યુવાનની નજર તેની આગળથી ખસતી નહતી :

“કેમ? બોલોની ।” બાલાનું હૃદયમન્યન અજબ હતું. યુવાન કાંઈ પૂછવા જતો હતો—આપણે કદપીએ, કે પરણવાની વાત નીકળી, એટલે એના અનુસન્ધાનમાં સસારની રીત પ્રમાણે તે બાલાની નાત-જાત પૂછવા જતો હશે—પણ એટલામાં ગાડાવાળાએ ખૂંખારો ખાધો. તે જાગી ઉઠ્યો અને જોયું તો ઘૂઘવતી નદી પાસે આવતી જણાઈ; તેણે ગાડું અટકાવ્યું : “અહીં જ ચોભવું પડશે. ભરખાંખર થયા વગર નદીપાર નહિ જવાય. પાણી ચડ્યા લાગે છે ” કહીને તેણે ગાડેથી બળદ છોડવા માંડ્યા.

“તે વખતે ચન્દ્ર આથમી જવાની તૈયારીમાં હતો.

લોક માનતા, કે બાલા કસબણની કન્યા છે; નાચનારી છે, ઉસ્તાદ ગાનારી છે : પણ લોકમતવ્ય સદૈવ ક્યારે સાચું હોય છે ? “વા વાયાથી નળિયું ખસ્યું” જેવા કેટલાય કિસ્સા, અનુમાનની ઈખારતપર ચણાય છે. બાલા નાચનારી હતી અને ઉસ્તાદ ગાનારી હતી, પણ ખરેખાત કસબણની જ કન્યા હશે કે નહિ, એની ખાતરી કરવા કોઈએ કાળજી ધરાવેલી નહિ અને લોકવાયકાને જ વાયરે હલકી ઓલાદમાં તેની ગણના થતી. ખરી હકીકત ભૂતકાળનો પડદો ઉચકાય તો જ માલમ પડેને ?

બાલા કસબણની કન્યા નહતી; પણ ઉચ્ચ મનાતી વર્ણના કુલીન કુટુંબનું રરજન્દ હતી. કન્યાશાળાની નાની-નાની છોકરીઓ એકવાર ઉબણીએ નીકળેલી, ત્યાંથી તે ભણતી બાલા, ચુંડાના હાથનો શિકાર થઈ પડી. માઆપે એની તજવીજ-તપાસ-માટે આસ્માન-જમીનને ખુદી વળવા જેટલા ભગીરથ પ્રયાસો

“ સરકારી કુટુંબની બાલા, અનુકૂળ સયોગની હરખને રાહ જોતી ”
 (‘ ગુણસુન્દરી’ના બંધુકૃત્યથી)

[પૃષ્ઠ ૧૬૫]

કર્યા, પણ પત્તો ન મળ્યો અને પેટની એકની એક દીકરી પાછળ ખૂરી ખૂરીને બંનેનો જીવ ગયો—માખાપને “ દીકરીએ દીવો ”ય ન રહ્યો અને ઘર ઉઝડ થયું.

થોડાક કલદારને સોદે ખાલા દલાલજીને સોંપાઇ અને દલાલજી એનું સૌન્દર્યના બજારમાં લીલામ કર્યું. ખાલા નાયકજીને ખનારે પડી.

તે નાયકજી ખરી, પણ ઉખડેલ વેશ્યા નહિ મિજલસ-જલસામાં નિમત્રણ મળે ત્યાં નૃત્ય અને સંગીત માટે જ જાય એને ત્યાં હવસના કામી કીડાઓ વારતે દાર બંધ હતા એવો એક જ ચાર હતો, જેને-પેલી નાયકજી-દાર, દેહ અને દિલનો ભોગવટો ભોગવવા દેતી ખાલા એને ત્યાં ઉછરીને મોટી થઇ, તેણે નૃત્ય-સંગીતની અઘ્છી તાલીમ મેળવીને તેમાં ઠીક ઠીક નિષ્ણાત થઇ-ઠેઠ ઉમર લાયક થતા સુધી, - પહેલ પાડ્યા વિનાના રત્ન જેવી ખાલાએ એના રૂપ અને શિયળ-પર આબડછેટનો ઓળો સરખો પડવા દીધા સિવાય સલાળ પૂર્વક અણીશુદ્ધ જાળવ્યાં હતાં.

ખાલા અણસુધ્યા ફૂલ જેવી અથવા વણવીધી ફૂલ કળી જેવી હતી. એની ખીલતી યૌવનવસન્તપર, નાયકજીનો આશક-બ્રમર મોહમુગ્ધ થયો. ખાલા એના એનચાળા સમજી શકે એટલી હવે સમજણી થઇ હતી. તે ચગી ગઇ, કે હવે કાલસાની ખાણમાં ઝાઝો વખત રહેવામાં સાર નથી સરકારી કુટુંબની ખાલા અનુકૂળ સંયોગની હરપળે રાહ જોતી. એવો એક પ્રસંગ, સ્વદેશ કાળમાં તેને તેડી જવા આવ્યો નાયકજીના આશકની વર્ષગાઠ હતી. એ નિમિત્તે તેણે જલસાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો; પણ તે જ અરસામાં નાયકજી ઇન્દ્રદ્યુએઝથી પીડાતી હતી,

તેથી તે ન જઈ શકી. નિમંત્રણનો નિરાદર ન થાય, માટે બદલામા બાલાને મોકલી.

બાલાએ તખલ્લી સાથે તે દિવસે નાયકણુનું ઘર છોડ્યું, એનો સહવાસ છોડ્યો, નામરજીનો-કૃત્રિમ-વિલાસ છોડ્યો. અહીંના ત્રાસથી કટાળેલા તખલ્લીને પ્રથમથી જ તેણે સાધી મૂક્યો હતો. જન્ને જણે, નાયકણુના આશકને ત્યાં જવાને બદલે, ટેફ્રસીમા બેસી સ્ટેશનનો રસ્તો લીધો.

ત્યારથી તે આજની ધડીપર્યંત બાલા નિર્મળ જીવન ગાળતી. ધન્ધાની દૃષ્ટિએ નૃત્ય-સંગીતમાં તે રત રહેતી, પણ નિર્વિકારી ભાવે એની ખ્યાતિ સાલળીને ઠાકોરસાહેબની આખો-આખો જ શા માટે? આખો જીવ-અધીર થયો. તેને પોતાને લા તેડાવી, પદરેક દિવસ અલગ હિતારે રહી અને ઠાકોરને ખુશ બ ખુશ કરી, તેણે ઈનામમા જે મેળવ્યું, તે સ્વયંસેવક પેલો ફૂટડો યુવાન.

એ ખરૂં, કે મનથી શુદ્ધ છતાં વાચાથી તે વટલાઈ હશે- નાયકણુને ત્યાંના થાળમાય જમતી હશે જે કે તે થાળ ચોક્ખી ચિનાઈ ચાદીના હોય, રસોઈ 'શુદ્ધ બ્રાહ્મણીઆ' કરતાય સવાઈ શુદ્ધ હોય, છતાં અત્ર તો નાયકણુનું ને! "એટલો જ વાધો ખટકતો હોય, તો દેહશુદ્ધિ 'પ્રાયશ્ચિત'નો વિધિ કાંઈ મરી પરવાર્યો નથી, દલીલ દાખલ એમ પણ કહી શકાય, કે મનસા વાચા કે કર્મણા કેટકેટલા અવતાર અભડાયાં જાય છે! એની સામે કાણ જીએ છે? અખાદ્ય ને અપેય ખાનપાનથી કોઠાને ઠંડો કરનાર હજારો માનવજીવડાઓ ક્યારે દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરે છે-અને છતાં, કશા પણ વાધા-વિરોધ સિવાય, ભર્યાં સમાજમા, પવિત્રતાના પારસપુતળા પેઠ તેઓ કયા નથી મહાલતા?" બાલા વિચારતી : "સાચેસાચુ કહી દઉં છું એ જ મારો ગુન્હો!"

ખાલાના મુખમાથી, તેની કરુણ કથા યુવાને સાલળી અને કસબળુને ત્યાં તે રહી રતી એ વાક્ય ઉચ્ચારાયું કે તરત, ખાલાના કટિપ્રદેશે વિદળાયલો યુવાનનો હસ્ત, સરી જતા સર્પ પેઠે, ધીરે ધીરે શિથિલ થઇને સરકી પડ્યો ! જાહેર જનતાના ઉદ્ધાર માટે મથનાર એ સ્વયંસેવકને હવે ખાલાને જોઇને જાણે ચીતરી ચડી !

* * *

સ્વયં સેવક અને ખાલા, બન્નેને સહિસલામત નદીપાર ઉતારીને અથવા ઠાકોરસાહેબની હકુમતવાળી હદની બહાર મૂકીને ગાડાવાળો એને રસ્તે પડ્યો હતો અને પુરુષ-પ્રકૃતિની બેલડી, નદીને કિનારે પણ દૂર દૂર જામેલા વૃક્ષ અને વેલડી પેઠે, એક ખીખની અડોઅડ સ્પર્શીને, છતાં જીવનની જુદાઈ અનુભવતા એક શિલાપર બેઠા હતા. ઉષા ક્યારની ઉગીને આથમી પણ ગઇ હતી, છતાં આ બેમાથી અંકેકયના જીવન-પ્રદેશમાથી ઉષા પહેલાનો અન્વકાર નહોતો વેરાયો.

ખાલાએ પોતાની રજેરજ અને સાચેસાચી વીતક વાત સ્વયંસેવકને કહી સંભળાવી તે મધુમક્ષિકા જેવું જીવન જીવતા જીવતા, જેવા સમારસુકાનીના સ્વપ્ન સેવતી હતી, તેવી સ્નેહભૂર્તિ એની હાજરાહજીર બેઠી લાગતી, અને એ સ્વતંત્ર-મતમાદી, પરગજુ, જનતાના હિત ખાતર યાહોમ ઝંપલાવનાર ને તેને અંગે વિપત્તિ નડે તે સામે જીવનના ઉમદા જવાહીરથી ઝુઝનાર પ્રસ્તુત સ્વયંસેવકરૂપ પોપટની મેના થવા મથતી હતી ખાલાને જીવનભર મધુમક્ષિકા નહોતું રહેવું; એને એવા સસ્કાર જ નહોતા મળ્યા ઠાકોરસાહેબના ડાયરાની છેલ્લી મહેફિલ પ્રસંગે, ખાનગી ગુફતગો સાલળ્યા પછી, સ્વયંસેવકના સૂસવતા તીર સરખા પ્રત્યુત્તરોએ, ખાલાના બેદિલ દિલમા ઉડી કદાચ અવિચળ-છાપ પાડી હતી અને એ અસરની તણાઈ

અહીં સુધી આવી હતી-ઘરખંડાર છોડીને, એશઆરામ ત્યજીને, વફાદાર અને વિશ્વાસુ પોતાના તખલ્લ્યીનો ય ત્યાગ કરીને અને નર્તકી કે ઉસ્તાદ ગાયકની નામના તથા નામનાને અગે મળતા મહામૂલા નઝરાણાં-સર્વસ્વને ફગાવી દઇને તે યુવાન સાથે બેઠી હતી-એની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા.

બાલા યુવાનની રક ધે તેની દેહવેલી નાખીને પડી હતી, નત મસ્તકે, ફફડતી છાતીએ, આશાતુર નયણે : એની છુટ્ટી શિરવેણી, વહેતી વાયુલહરથી, યુવાનના વૃક્ષ સ્થળને કુમાશ આપવા ફરફરતી હતી, પણ સ્વયસેવકતું હૃદય ! નદી તટે, ઠેર ઠેર વેરાયલા પેલા પત્થર કરતા જરાય નરમનહતુ લાગતુ. એની નીચી નમેલી આખનુ પોપચું ય ફરકતુ નહતુ “કસબ-ણુને ત્યાની કન્યા !” મગજના તંતુએ તંતુમા એક આ જ ભાવનાનો ડખ એને ડખ્યા કરતો.

“વિચાર જ કર્યા કરશો ?” બેઠેલ બાલા આશાનો એક બોલ બોલી.

“તારો ઝડણી છુ; લાગે છે, કે પતિ નહિ થઇ શકાય.”

યુવાને દુભાતે હૈયે, છતા જાણે અતિમ નિરાકરણ કહી સંભળાવતો હાય તે રીતે કહ્યું.

“પ્રચ્છો તો પણ ?”

“તો પણ; બાલા, મને બહુ દુખ થાય છે-તને આવો ઉત્તર સંભળાવતા; પણ નિરુપાય. સમાજના બન્ધન !” યુવાને નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“બન્ધન ! અને વળી સમાજના ?” બાલા આવેશમા આવીને બોલતી હતી : “તમે રાજ્યના કાયદાનો છડેચોક ભંગ કરવા જેટલી તાકાત નહોતી બતાવી ? આજ સમાજના રૂઢિબદ્ધ કાયદાને ન કચરી શકો ? સમાજના એ એક જ

કાયદાનો ભગ કરોને ! ભલા પુરુષ, ચિત્તથી મને ચાહો જ છો, તો વર્ણાન્તર લગ્નને ચીલે ચાલો ને..." બાલાના કાકલુદીભાઈ કાલાવાલા, એની રમતીઆળ છટામાં રમણીય એટલા જ હૃદયવેધક હતા. યુવાનનું અંતર કળવું મુશ્કેલ હતું તે બાલાની કગાલ મુખમુદ્રાને અકથ્ય નજરે જોતો હતો. બાલા હજી બોલતી અટકી નહતી : " શુ જોઈ રહ્યા છો ? અગના અવયવો ! શકા છે ? દાકતરની પરીક્ષામાંથી પાસ થાઉ તો તો પછી ઘર ઉધાડી આપશોને..."

" વ્યર્થ કલ્પના કરી મનને બ્યાકુળ ન કર. બાલા, તારા શિયળ વિષે મને જરાય સંદેહ નથી. તું અમથી અકળાય છે " પોતે છેક નિષ્કૂર નથી, એની પ્રતીતિ કરાવતા યુવાનના શબ્દો સાંભળીને બાલાને લગીર શાંતિ વળી તે બોલી : " ત્યારે ખીજે શો બાધ નડે છે ? કસબજીને ત્યાં ઉછરી તે ? અરે યુવાન, " બાલાએ યુવાનના લલાટ આગળ આવેલા ગુચ્છીના વાળને ક્રારવંકા કરતા કહ્યું. " મને કહીશ, ' બાલાના મુખમાંથી ' નીકળેલા બાહ્યજીની યોનિમા અવતરેલો જીવ જો મધમાસ સેવતો હોય તો તે જાતનો બાહ્યજી છતા નાપાક ગણાય, તો કસબજીને ત્યાં રહ્યા છતા શુદ્ધ ગહેનાર સુન્દરીનો પવિત્ર આત્મા તરીકે શા સારૂ સ્વીકાર ન થાય ? બાહ્યજી, માટે જ તે પવિત્ર નહિ, તો અબાહ્યજી, માટે જ અપવિત્ર ? વિચિત્ર નથી લાગતું તને ? કહે મને, બિલ્વમ ગળતો ઉદ્ધાર કરનારી વેશ્યા હતી, છતાં એની આગળ તારૂં શિર ન ઝુકે ? મારા મજનૂ, વૃ મહાત્મા મૂળદાસ જોડેલો ઉદ્ધાર ન થાય-મારી ખાતર-પ્રભુની ખાતર-એક વખાના માર્યા ઝુરતા જીવનો ઉદ્ધાર કર્યાનું પુણ્ય ન મેળવે ? રેતીના રણમાં ઢોળાઈ જતા પ્રેમનો ઝીલનહાર થાને ! વૃ કહેતો, કે ગુલામના ફૂલ

જેની છુ, ના, મારા નિઘર, છત્રજાયા વિના વીલાઇ જતો
ગુલછોડ છુ, એવું છત્ર થા ને !”

બાલાએ-યુવાન સામે આશાલરી મીટ માડી, તેણે જોયું,
કે સમાજનાં બન્ધનને ઢીંગા કરનાર શસ્ત્ર ડઘાય ઇન્દ્રાણ
કે સ્વર્ગનો ક્રાઇ ફિરિસ્તો ફેકનાર હોય, તેમ યુવાનની દષ્ટિ
ગગનના ચન્દ્રને ચોટી રહી હતી.

“આમ જો,” બાલાની કાકજીદી, સામે જ વહેતા નદીના
નીર પેઠ અસ્ખલિત પ્રવાહે વહ્યા કરતી. મને કહે, સજ્જન!
પકમા ઉગેલા પકજ દેવકે ચડે છે કે નહિ? ‘કસબજીનો
સહવાસ’ એટલા જ કલકવી તુ કપી ઉઠતો હોય, તો રાતનો
પેલો ચન્દ્ર! કલકિત છતા તને એ નહોતો ગમતો? એની
ચાહનીના પૂરને તું નહોતો પીતો? મને ખાતરી છે-હું માનું
છું,-મને ખાતરી છે, કે આ ઉજમાળા જીવન પ્રત્યે તને કેવી
મિઠી મમતા છે, એ ઉજમાળતામા ‘કસબજી’ શબ્દની
કાળાશનો તુ ડાઘ દેખે છે ‘માન કે એટલો કાળો ડાઘ છે-
ત્યારે તુ એને જૂસી નાખને! કાળી કાળી ધૂપસળીની સુગન્ધને,
સમાજના અનિષ્ટ બન્ધનને ભેગે વેડકાઇ જવા દઇશ? ના,
નહિ, એમ ન કર. દયાળુ થા. કાળી કાળી ત્હોય કાબર કે
વાગોળ નથી, કોયલ છું. અતર ઉઠેલીને જોઇ લે-પછી કહે,
કેવી છું?” ઉત્ર તપશ્ચર્યાને અતે વરદાન દેતા દેવના વરદ હસ્ત
ઉર્ધ્વગામી થયા હોય અને તેમના પ્રસન્ન વદનથી, ઇચ્છાને
ફળિભૂત કરનાર પેલુ વચનામૃત-‘તથાસ્તુ’ હમણા જ સભળા-
વાનું હોય, એવી ઉત્કટ ને તીવ્ર ઉત્કટાપૂર્વક, યુવાનનો અતિમ
નિર્ણય સાલળવા બાલાની બધી જ ઇન્દ્રિયો એકતાર થઇ.

-અને, અગાધ સમાધિમાથી જાગી, પોપચું ખાલી,
તપસી તેનો હોઠ ફફડાવતો હોય એમ, સ્વયંસેવકે ભારે

મનોમન્યનને અન્તે અવિચળ નિર્ધાર સંભળાવ્યો : “ બાલા, ‘તારો ઝણી છું,’ બાલાનું હૃદય વધારે વેગથી ધડકવા લાગ્યું : ‘તારા સુન્દર યૌવનને અને નિર્મળ જીવનને હું હડધૂત નહિ થવા દઉં;” બાલાને હજીય એક બોલ સાંભળવો હતો. અતિશય આતુ’ નયણે યુવાન સામે તે તાકી રહી યુવાને છેલ્લો બોલ છોડ્યો. “હડધૂત નહિ થવા દઉં; કહેતી હોય તો હિન્દુસભા માર્ગે શુદ્ધિના ત્રિધિથી તું સમાજમાં ભળતી થાય એવી ગોઠવણ કરી દઉં—”

“અને પછી ?” બાલા બહુ અધીરી બની ગઈ હતી.

“પછી સમાજમાં અનુકૂળ સ્થાન શોધી લઈ જીવનનો નિર્વાહ ચલાવી શકશે”

યુવાનનો આ અંતિમ નિર્ધાર હતો—મહા મનોમન્યન પછીનું નવનીત તે આ ! સાંભળીને બાલા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. “શુદ્ધિ થયા પછી, સમાજ સુદ્ધા અપનાવી લે તે પછી પણ, સ્વદેશ ખાતર ભેખનો અથળો ઓઢનાર સ્વયંસેવક, સમાજની એક સાગોપાગ શુદ્ધ-જતા નિ મહાય-વ્યક્તિને ‘પોતાની’ ગણીને ગૃહમન્દિરે નહિ થાપવા જોઈએ નબળા મનનો ! અરેરે, મારા પ્રા...ણ !” કહીને બાલા, તૂટી પડતી લના પેડે, યુવાનને ચરણે મસ્તક નાખતી લચી પડી બાલા ઢગલો વળી ગઈ. તેની સામે જોવાય તો મન કદાચ ત્રિહ્વળ થાય ને નિશ્ચયથી ડગી જવાય એવી ધાસ્તીથી, કરમાયલા ફૂલને ફેંકી દેતો હોય તેમ, પોતાને વળગી રહેલી બાલાથી એક જ તરછોડે છૂટે થઈ, યુવાન ઉભો થયો—બાલાના સામે સહજ દૃષ્ટિપાત સરખો કર્યા સિવાય તે ચાલ્યો—નદીની રેતાળ ને પાથર ભૂમિ વટાવી, પગદડી જેવી સાકડી ગલીમાં થઈને વતનની વાટે ચાલ્યો, ભારે વાયુની ઉજળુ લહરી વાતી હતી અને તેના મસ્તે, વડ આદિ

વૃક્ષોપરથી ખરી પડેલાં સુક્કાં પાદકાં, તેના પગ તળે કચરાઈ જવાથી, કડકડ અવાજ કાને પડતો હતો.

* * *

દેશને તા એા જે કાટિના સ્વયસેવકો ઇચ્છતા હતા, જે સમસ્ત દેશમા સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાયત્તશાસનની હાકલ પહોંચાડી શકે, લોકમતને અચ્છી તરેહથી ફેળવીને 'કાયાપલટ' કરી દે તથા બેધારી તલવાર જેવી, દેશને માથે ઝાઝમતી પરસતાનુ ઇન્દ્રાસન ડગમગ ડોલાવી દે, એવા મુઠ્ઠીભર સ્વયસેવકોમાં આ યુવાનની ગણના, રંચ માત્ર શંકા સિવાય થતી. વર્તમાનપત્રોમા એની ભારોભાર પ્રશંસા છપાતી, એના વિષે કવિતાઓ રચાતી અને કોઇક જાહેર સમારંભોમા ગવાતી પણ ખરી; એની પ્રતિભા અજબ ! એની હાજરી હોય, ત્યાં નવું ચેતન રેડાય.

એની મુછનો દોરો હમણા જ પુટતો હતો-પહેલી જ પચ્ચીસીને આરે તે પહેાચ્યો હતો દેખાવડો, કાન્તિમાન, વિદ્વાન, પ્રતિષ્ઠિત, મોભાવાળો, ખહોળો માન-મર્તબો ધરાવનાર, વ્યાયામનો શોખીન; ઢુંકામા સૌ સારા માણસોને ગમી જાય એવો એ સ્વયસેવક હતો.

એની રંગે રંગે સ્વદેશના સિધ્ધમત્ર માટે, નોકરશાહી સામે વિપ્લવ જગાડનારી જવાળા ધીકતી. ખંડખોરોની નામાવલિ નોંધાય, તો પહેલી સહી એની જ વચ્ચા-એટલી એને પોતાના દેશ પ્રત્યેના નગદધર્મ માટે ધગશ હતી. પ્રજાકીય કામોમા મચ્યા રહેતા, કેટલીય ટકા તેણે ચવાણ કાકીને કહાડી હશે. [નરાંતે સુએ નહિ; ધસાઇ જતી જીદગી સામે જીએ નહિ, પગવાળીને બેસે નહિ; જ્યારે જીએ ત્યારે સ્વદેશનો એ સિપાઇ, ખડે પગે તૈયારનો તૈયાર ! સમાજને-દેશની તેત્રીસકોટિ વસ્તિવાળા વિશાળ સમાજને સડતા-મુઠ્ઠા જેવો રાખીને, સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાની તેને તમન્ના લાગી હતી !

“ પાછળ પાછળ ક્યાં સુધી આવવું છે ? છાલ નહિ છોડે ? સ્ત્રીહક કહી છે તે ખોટી નથી । ” યુવાનના ઉઘ્યા પછી, તેનાથી તરછોડાયેલી બાલા, હજુય આશા નામના પંખીને, સુતરના કાચા તાંતણે ડીંગામ્મ રહેલું જોઈ રહી હતી. તેણે યુવાનની દેડી લીધી અને રોતી, હુસકાં ભરતી, આજીજીસરી લાગણી દાલવતી, કપામ્મ જતા કનકવાની દોરી પેડે યુવાનની પાછળ ધસડાતી હતી. યુવાન તેને ઉપર્યુક્ત કપડા દેતો ઉભો હતો.

“ કહું છું કે કંડો મેલ । ” ઘુગ્રીને યુવાને આગળ ડગલું ભર્યું—બાલા તેને વળગી પડી વિખરાયલા વાળથી વધારે બેબાકળા લાગતી બાલા—આલિંગનવડે, સ્પર્શે, નિઃસ્વાસે નિજમનથી માનેલી સ્નેહમૂર્તિના હાથપર દેવાપક્ષાં સુમ્મને, યુવાનના સર્વાંગને, એની ‘અર્ધાંગના’ થવા ઇચ્છનાર પ્રેયસી—‘અલડાવી’ રહી હતી. “ મારો કે તારો, તમારે ખોલે છું. ” બાલાના આક્રન્દથી, કલકલ નાદે વહેતી નદી સુધ્ધાં રડી ઉઠી.

“ તાગ કરતાં પલિત વધારે બૃહું નહિ હોય ! ” યુવાનનાં વજ્રવેણુ સૂણીને, આસપાસ ઉભેલાં વૃક્ષોનાં મૃળ, ધરતીની અન્દર ત્રાસથી જાણે ઢૂંચી ઉડ્યાં !

જીવને સજીવ જીવ તરછોડી શકે, જડ ધગતીનો ખોળો સૌને વાસ્તે ને સદાકાળ મોકળો છે. બાલા ધરતીપર પછડામ્મ. યુવાનના કદમ ત્યાંથી ઉપડતાં હતાં.

* * *

ગા મ ની રખવાળી કરતાં અને રખવાળા સારૂ ગામથી દૂર દૂર—સીમના સીમાડાથીય આગળ—કેટલાંય ખેતર વટાવ્યા બાદ, જીર્ણ શિવાલયમાં શિવલિંગ અને પાર્વતીજીનો નિવાસ હતો. ગામનો કામ પૂજારી, એ બોળાં દેવ-દેવીને પ્રસન્ન કરવા આવ્યો હશે, તે શિવાલયમાં—પેસતાં જ નજર સામે અંધા-

યલા ઘંટની ટોકરી વગાડી રહ્યો હતો. શિવાલયનો ઘંટારવ, ગામ તરફ જતા યુવાનને કાને અથડાયો અને મોડી મોડી બાણે અણદીક કાષ્ટ દેવી પ્રેરણાએ તેને સચેત કર્યો હોય, તેમ ચાલતા ચાલતાં તે એકાએક થભી ગયો. પછવાડેની દિશા બણી એનું મોં ફર્યું તે ક્ષણભર અવાચક જેવો ઊભો રહ્યો હડપચી આગળ હાથની આંગળી ટેકવી, બીની થતી પાપણોને નીચી ઢાળી, વિચાર કરતાં કપી ઉઠ્યો : “ એની આશાને છુંદી નાખી ! ખીલતા એક નિર્મળ જીવનપુષ્પને અકાલે કરમાઈ જવા દેવાનું મહાપાપ હું બોરી રહ્યો છું ! નિર્દોષ ખાલાનો બેલી મારા જેવો નહિ થાય તો એને પછી કાનો આધાર ! ”

યુવાન ઉતાવળે પગલે પાછો ફર્યો. થોડી જ વારમા એ નિઃશ્વાસભીના સ્થળે આવી પહોંચ્યો, જ્યાં અનાથ-ભગનાશ ખાલા ધરતીપર બેકાટ પડેલી એણે બોઈ હતી; પણ હવે તેનો જીવન્ત દેહ ત્યાં નહતો-જમીનપરના દડમાં આકૃતિ માત્ર દેખાતી હતી. યુવાને ખાલાનું પગલું પારખી કહાડયું અને એને પગલે પગલે પાછળ ચાલ્યો ખાલાનાં પગલાં ઠેક જળ-છલકાતી નદીની કિનાર સુધી પહોંચતા હતા, પછી અદૃશ્ય થયા હતા ! યુવાન ગભરાયો. નિમિષમાત્રમા તેણે અનુમાન કરી લીધું- એનું અનુમાન ખોટું નહતું. દૂર દૂર નદીના ગહન જળ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં તેણે બેયુ કે નીલ જળમા ઉગેલા શ્વેત કમળ પેઠે, ખૂડતી ખાલાના ફિક્કા મ્હેગાએ જરાવાર દેખા દીધી, ન દીધી, તે એનાપર પ્રલય જેવા લાગતા જળ ફરી વળ્યા ! એ દૃશ્યને બોતાં, યુવાનની આખો મીચાઈ જતી હતી, તે જ ક્ષણે, માનવીની ખૂઝાઈ જતી છેલ્લી-ઝાખી આશા જેવો, જળમા તણાતો ઘીના દીવાનો દડિયો, તરંગના એક જ હલકારે હોલવાઈ ગયો.

પાળિયાની પૂજા

અ ન્ય ક્ષેત્રે થએલું પાપ જે તીર્થક્ષેત્રમાં ધરમૂળથી ધોવાઈ જાય છે, એવા વાણારસી-મનારસ ઉર્ફે કાશી નામના પુણ્યતીર્થમાં એક જર્મન પાદરીનો મેળાપ થયો—મણિકર્ણિકાના ઘાટઉપર.

મિ. પોલોકને કે એ ડૂયુસને કે પિયર્સનને અથવા ગાંધીજીના આશ્રમનાં પેલા જર્મન—“ મીરા ”ને જેમણે જોયાં હશે, તેમને આ પાદરી મિ. જેકોબીની સાદાઇનો ઠીક ખયાલ આવશે. એમના અગપરનો પોપાક, એમની રહેણીકરણી, એમનું હૃદય, એમના વિચારઆચાર, એમનો વિનય-વિવેક, દુકામા, એમના જીવનનો અણુએઅણુ તપાસનારને એક જ વસ્તુ માલમ પડશે—વિશુદ્ધ આર્યસંસ્કૃતિની ઉંડી છાપ.

ભગવી કન્યાના ભિતરમાં આડખર નામની ‘ સેવ્યમૂર્તિ ’ લઇને ફરનાર સન્તમહાન્ત કે જોગી-જતીની સાધુતા એમને સ્પર્શી જ ન હતી, મિ. જેકોબી ગુણાનુરાગી હતા—ખીજ શબ્દોમાં, મધુપર્કના જોગી હતા, પુણ્યે પુણ્યે ભમી ભમી, મધુમક્ષિકા જેમ મિક્કા મધનો સચ્ચ કરે છે, તેમ મિ. જેકોબી પણ, તેતરીસ કરોડની વસ્તિ ધરાવતા આ વિશાળ અને નન્દનવનની ઉપમાને વરેલા કૃષ્ણદ્રુપ ભારતખાગમાં વિહાર કરવા આવ્યા હતા—માત્ર વિહરવા નહિ, પ્રાચીન કાવિદ કવિ અને ઋષિપ્રણિત તત્ત્વજ્ઞાનના સત્વનો સચ્ચ કરવા.

પોતે પાંચસાત ભાષામાં નિષ્ણાત હતા—હિન્દી ઉપરાત ઠીક ઠીક ગુજરાતી પણ બોલી જાણતા, સ્થાપત્યકલાના રસિયા હતા અને ઇતિહાસ એમનો પ્રિય વિષય હતો, તેથી પ્રાચીન શિલા-લેખોની ખણીખણીને જોજ કરવાનું અને એની છત્રી કે નકલો ઉતારી લેવાનું પ્રધાન કર્તવ્ય તે કદી ચૂકતા નહિ.

કાશી વિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરીને એ લવ્ય શિવાલયની બહાર નીકળતા જ એમનો અનાયાસે ભેટો થયો. પરદેશી પ્રવાસીઓ-અને મુખ્યત્વે આવા પવિત્ર સાધુજીવન જીવતા અતિથિઓ-પ્રત્યે મૂળથી જ માનદષ્ટિથી જોવાને હું ટેવાયલો હતો તેથી અને વળી એકબીજાના વિચાર આદર્શ તથા સિદ્ધાન્તોનું મોટેભાગે મળતાપણુ જોતાં, અમારૂં અણુચિત્ત્યુ મિલન, જૂના કાળના સમ્બન્ધ જોટલું મધુર, અને નિખાલસપણે દિલ્લ જોલીને સંક્રાંત્ય કે શંકારહિત વાત કરી શકીએ એવું ગાઢું થઈ પડ્યું.

‘મિ. જોકાબી મારી સાથે વાત કરતા હતા, પણ તેમના મુખપર ખિન્નતા કે વિષાદની રૂપ છાયા જણાતી. મેં કારણ પૂછ્યું.

“ત્યા જઈ આવ્યા?” આગળીને ઇશારે સ્થળ બતાવતાં અથવા તેમની ખિન્નતાના ઉત્તરમાં પાદરીએ મને પૂછ્યું

“હા, તમે?” મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો

“ગયો હતો, પણ એ દેવને ઝાળખ્યા નહિ. મૂર્તિને છોડે લેખ જેવું લાગે છે. પણ ભીડ એટલી બધી, કે વાચી જોવા જેવી જોગવાઈ ન મળી”

‘મિ. જોકાબીની ખિન્નતાનું કારણ કળી ગયો. મેં તેમને હિંમત આપી. “શીકર નહિ, મેજો વેરાવા છો. સમીસાજના ત્યાં ચકલુચ નહિ ફરકતું હોય, તે વખતે આપણે જઈશું અને અક્ષર ઉકેલવામાં બનતી મદદ પણ કરીશ.” પાદરીએ પ્રસન્ન મને મારો આભાર માન્યો.

જેને એ પાળિયો માનતા, તેને ધર્મશ્રદ્ધાળુઓ પાળિયાદેવને નામે ઝાળખતા. વર્ષના નિયત કાળે અહીં મહામેજો ભરાય,

સારે જ પાળિયાનો પૂજાવિધિ થાય; બાકીના દિવસોમાં તો, વનરાજીને માંડવે, કુદરતની છાયા તળે ઊભેલા એ પાળિયાને વાયુ ચમ્મર ઢોળે, વનપુષ્પો સુગન્ધી ધૂપ દે, ઉષા અને સન્ધ્યા નામની બે ગગનસુન્દરીઓ આરતી ઉતારી જાય, કુદરત ક્ષણ-મેવાનું નૈવેદ્ય ધરાવે અને મધુરવાં પંખેડ કીર્તન કરે !

પાદરી સાહેબ, પાળિયાના સિંદુરિયા દિદારને ધારીધારીને નિહાળતા હતા. અગર ઢાલ નહતી, તદ્વાર નહતી, માથે મુગટ નહતો, પગે તોડો નહતો, કમરપર કમરબન્ધીના આટાની આકૃતિ નહતી; આખો વીરતા નહિ પણ દયા પ્રેમ અને ભક્તિ-ભાવ વ્યક્ત કરતી; પાળિયાની પ્રત્યન્ધ મૂર્તિ માથી નીતરતી હોય, તો માત્ર અમી રણુખેલનના રગીલા રાજપૂત લડવૈયાને જ બે વીર કહેવાતો હોય, તો જોના આ પાળિયો હતો, તે વીર કે રણુધીર કે શૂરો સુલટ નહતો જ, એમ એકેએક ચિહ્નપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું. એટલે મહામેળો ભરાયલો, તે 'વીરપૂજા' માટે, એમ કેમ જ કહી શકાય ?

“અહીં મેળો શાથી ભરાય છે ?” પાળિયાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી રહ્યા પછી પાદરીએ મને પૂછ્યું.

“એની પૂજા કરવા.” મેં ટુંકા ઉત્તર આપ્યો.

“પૂજ્ય મૂર્તિની શા ભાવથી સેવાભક્તિ થાય છે ?” પાદરી મુઝાતો હતો.

“લોકને પૂછી જોયું હશે ને !” હજીય હું ટુંકામાં પતાવતો.

‘ પૂછેલુ તો ઘણું જણ્યું, પણ ઉત્તરમાં ફેટલાક હસે,

કેટલાક ચીડાય, કાંઈ પ્રશ્નનેજ હસી કહાડે, કાંઈ કાંઈ વળી નાસ્તિક કરાવે-‘આવો પ્રશ્ન પૂછાય જ કેમ !’-એવી અટલ આસ્થાથી ! કાંઈકાંઈ કહેવું, કે સૌ પૂજા કરે છે ને અમે કરીએ છીએ; કાર્ય કરવું તે વળી કરવું; કારણુઆરણુ ફરિયાપારના જડવાદ ફેલાવતા દેશોમાં-આ ધર્મપ્રધાન ભૂમિમાં નહિ ! કહો, પછી કોને પૂછું ? શું પૂછું ? ”

“ જુઓ, વચારો ? જરા આધા આવો, આ તરફ.” પાળિયાનાં પગલા આગળથી ફૂલના ઢગલાને ખસેડી નાખી, ત્યાં બાઝેલા તેલ-સિંદૂરના થરને ખોતરી કહાડી, પથરો બરાબર સ્વચ્છ કરી, અદર કોતરેલા અક્ષરો સાફ વંચાય તેવી સોંપ કરી આપીને મિ. જેઠાખીને મેં કહ્યું

મિ. જેઠાખીનાં ચક્ષુ અને ચિત્ત, અક્ષર-ઉકેલણમાં એક-તાર થયાં. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ, પોતે આ વિષયના અભ્યાસકે અને રમણ હતા, તેથી મારા કરતાં-એટલે આ દેશી વ્યક્તિ કરતા-એ પરદેશી સન્નિવૃત્તને અક્ષરમરોડ ઝટ બેઠા ! લેખ ઉકેલતો ગયો તેમ તેમ ડાયરી કહાડીને સીસા-પેનથી તેમણે અન્દર ઉતારવા માંડ્યો-એકાદ બે નાના વાક્યો અને થોડાક ધસાર્ધ ગયલા શબ્દો સિવાય લગભગ આખોય લેખ તેમણે ઉતારી લીધો અને મને સરળ ઉચ્ચારે વાંચી સંભળાવ્યો. પછી તે મારી સામે બેઠ રહ્યા.

“ શું સમજ્યા ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હા ! ” કહીને તે હસી પડ્યા.

ધર્મચુસ્ત ભકતોને જેમ પાળિયાનાં પ્રસક્ત દર્શન થતા, પણ એનું જીવનરહસ્ય અગમ્ય હતું, તેમ પાદરીસાહેબ શિક્ષા-

લેખ ઉકેલી શક્યા, પણ એમાનો અર્થ તેમનાથી નહતો સમજતો. અર્થ સમજાયા સિવાય શિક્ષાલેખની કિંમત કેટલી ? અંદર ફેરું ઝવેગત છે, તે જાણ્યા સિવાય જવાહીરની કિંમત શી ! ઝવેરી મિ. જેકાબી, પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાને લથે લગનાશ થતા લાગ્યા

“ધર્મશાળામાં—મારે ઉતારે પધારણો ? આપે શિક્ષાલેખ વાચી સંભળાવ્યો, હું એનો અર્થ, સાલબ્યો છે તે સધળો ઇતિહાસ, આપને કહી સંભળાવીશ.”

—અને વનવગડે ભૂલા પડેલા તૃપાળુ મુસાફરના પ્રાણ, પાણી સિવાય કંઈ આવ્યા હોય, તેવામા સ્વાતિનક્ષત્રે વર્ષાના ફેરા પડતા તે આનન્દના ઉન્માદમા કેવો ખીલી ઉઠે ! પાદરી સાહેબ, મારા ખુલાસાથી એવા હર્ષોન્માદમાં આવી ગયા !

ધર્મશાળાના આકાશખુલ્લા યોગાનમા વડ, લીમડો આંખા તથા અગોક આદિ છૂટાં છૂટાં વૃક્ષો ખીલ્યા હતાં. અમે આંખાના શીંગા શેરડા તળે બેઠા હતા. પાદરી સાથે વાતોનો પ્રારંભ કરતો હતો તે જ પળે આખાપરથી પાકેલી સાખ પડી. એણે વાતનો આરંભ ઠીક કરાવી આપ્યો :

“સાખ પડી તે દીકીને, પાદરી સાહેબ ? ”

“પાળીયાદેવના ઇતિહાસ સાથે ગુરુવાકર્ષણને મચ્છન્ધ છે શું ? ”

“નહિ જી, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે, ” મેં હવે શરૂઆત કરી :
“આંખો હમે છે ત્યારથી જ ફળ નથી દેતો, એ તો વર્ષો પછી

ફળે છે; પરંતુ ‘ધર્મ’ નામનું સનાતન શબ્દ-ફળ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે જ, આંખાની સાખ પડતી આપણે દીઠી-તે રીતે પૃથ્વીપર પડ્યું છે-માનો છો ને ?”

“ વાઘો ઉઠાવવા જેવું ખાસ કારણ નથી લાગતું. ”

“ ફળ પાક્યા પછી યોગ્ય ઉપયોગને અભાવે તે સડવા માંડે છે, પછી એમાથી દુર્ગન્ધ ફેલાય છે અને વાતાવિરણ દૂષિત કે કલુષિત બનવા માંડે છે, એ પ્રમાણે, ધર્મ શ્રીટીને અધર્મની બહુમોથી જગતનું વાતાવરણ મલિન થઈ જાય છે, ત્યારે-ખાસ કરીને યુગે યુગે-ઇશ્વરનો અવતારી પુરુષસ્વરૂપે પૃથ્વીપર પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે અધર્મને ઉચ્છેદી, પુનઃ પાછી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરી, સ્વસ્થાને આરોહણ કરે છે ... ”

“ પાર્થ સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણે ભાષેલી ગીતાગીર્વાણ આ તો ! ”

“ હા, ગીતા-ગીર્વાણ : ગીતાના એ પુરાતન સૂત્ર પ્રમાણે પાડવ-કૌરવના યુગે શ્રી કૃષ્ણે અવતાર લઇને અધર્મનો વિદ્વંસ કરી, સૃષ્ટિમાં જ્યારે સત્ય, અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય અવર્તાવ્યું, ત્યારે જનતામાત્ર ‘વસુદૈવ કુટુમ્બકમ્’ ની ભાવનાથી પોષાતી અને ‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’ પ્રમાણે વર્તતી; ત્યારે એકખીજની આખમા અમી હતી, હૃદય પરસ્પરના પ્રેમ માટે ધડકતું; વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારમાં સહજાર હતો, માગ્યા મેહ વર્ષતા, ઋતુઓ યથાક્રમે ફળવતી નિવડતી, દીર્ઘાયુ જેવાં જીવન, તેવી ખેતીવાડી પણ રસકસભરી અને લાક્ષી રહેતી. પ્રથમ જન્મેલા જીવને જ પ્રથમ પરલાકમાં લઈ જવાનો યમદેવને અધિકાર ! ત્યારે પરહિતથી જ સ્વહિત સધાતું; એકના દુ.ખે સમસ્ત સમાજ શોક ભોગવે, એકના હર્ષે ધેર ધેર ઉત્સવ થાય; સત્તા, હક્ક, હોદ્દાની ચડતી ઉતરતી પાયરાં કે અમીર-ફકીરની ઉત્તમ, મધ્યમ

ને અધમ સ્થિતિની ગન્ધ સરખી ન મળે. પ્રેમભાવે સૌ સમાન દરજ્જાએ ભોગવે, સત્યાચરણે મૌ સુલભ ને મુખદ જીવન જીવે, પ્રત્યેક કુટુંબ પોતપોતાના કુળાચાર પ્રમાણે નિજસસારનું સુકાન સહિસક્ષામત ચલાવે...”

“ત્યારે એમ જ કહો ને, કે સૌનો જીવનમત્ર હતો—
“સહનાવવતુ, સહનૌ જીનકતુ ..” પાદરીને વાતમા ઠીક રસ લેતા જોઈ મે આગળ ચલાવ્યું :

“તથાપિ, કલમી આગાનું ફળ બહારથી બરાબર સાચુત દેખાતુ હોવા છતાં, કોઈ કોઈવાર અન્દરથી કીડો નીકળે છે, બાબર છે ?”

‘મેવાવાળાને ત્યાંથી આજે જ મદ્રાસી ફેરી ખરીદી હતી, તેને કાપીને જોડે’ છું તો આગળી જેવડો કીડો ! અન્દર રહીને એણે બધો ગર્લ જ સાફ કરી નાખ્યો હતો !” પાદરીએ તાજે અનુભવ સભળાવ્યો.

“એ પ્રમાણે ધર્મ નામના ફળ માટે પણ બન્યું !” પાદરીની આખો સ્થિર થઈ ગઈ. મે આગળ ચલાવ્યું ;
“મિ જેકાબી ! સડેલી ધર્મસંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન થયા પછી, મુખી સમાજ, મે હમણા કહ્યું એ રીતે સત્ય અને સમષ્ટિ પ્રેમના નિયમન ઉપર ચાલતો, પરંતુ સંસ્થાપિત સદ્ધર્મરૂપ ફળની અદ્ય કળિકાળના નેપથ્યવિધાન જેવો, જુઠા અથવા અર્ધ કે ગર્લિત સત્યરૂપ કીડો પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો—એ રીતે, કે સ્વૂળ દષ્ટિને બાબર જ ન પડે !”

“ન સમજાયું.” પાદરીસાહેબ ગુંચવાતા લાગ્યા.

“વાત એમ છે, કે સદ્ધર્મ સ્થાપવા અવતરેલા સર્જનહાર

શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે હજી તો આલોકમાં જ હતા. ત્યાં તો ધર્મરાજ નામના પાડવના વડીલ સહોદરે પોતાના નામને અને ધર્મને હિણુપત લાગે એવા અર્થ કે ગર્ભિત સત્યને આદર દીધો...”

“ ‘નરો વા કુંજરો વા,’ એ ? ”

“ હા, એ અને ત્યારથી જ-એટલે સદ્ધર્મની સ્થાપના સાથે જ વવાયલા અધર્મનું નાનકું ખીજ ક્રમે ક્રમે અકુરિત થવા માંડ્યું-અદ્યત્ત, આસ્તે આસ્તે, છતાં એને માફક આવતા વ્યવસ્થિત ક્રમે.”

“ મહાભારતની એ મહાભારત ભૂલ, નહિ ? ”

“ એ તો જે માને તો, પણ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે પછી ધર્મની અવહેલના થવામા બાકી ન રહી...તમે વિચારમાં પડ્યા લાગો છો ! ”

“ હા; માર કરશો, આપના આ પારાયણ સાથે પેલા પાળિયાદેવને નિશ્ચય ખરી ! એ વિચારતો હતો ! ”

“ વિષયાન્તર તલપૂર પણ નહિ થવા દઉ, એટલી ખાતરી રાખીને ધીરજથી સાલવ્યા કરો તો કહેવા માફક. ” મેં પાદરી-સાહેબનો ભ્રમ ટાળ્યો અને તે અનુમતી આપતાં બોલ્યા .

“ ધર્મની અવહેલનાથી વાત અધુરી હતી.” પાદરીસાહેબે તૂટેલી વાતનો સાધો બાંધી આપતા, મેં કહેવા માંડ્યું :

“ અવતારી પુરૂષ શ્રીકૃષ્ણે આલોકમાં કલા કરી, લીલા વિસ્તારી અને સદ્ધર્મ સ્થાપીને પોતે સ્વયંભુ કલા-લીલાને સંકેલી લઈ, સ્વ સ્થાનકે સિધાવ્યા. પાંડવોનું પણ સ્વર્ગોરોહણ થયું અને કારવકુળનું તો નિકંદન નીકળી જઈને ભૂ-ભાર ધરી ગયો હતો; છતાં, એ ત્રણ અવશેષો રહી ગયેલા, તે પોતાનું

પોત પ્રકાશ્યા સિવાય ન રહ્યા ! વેરાયલા દાણાને વીણી લેવા જતા, ખૂણે ખોચરે પડ્યા રહેલા કણ ઉગી નીકળે, તેમ પેલા અવશેષો માટે પણ બન્યું...”

“ એ અવશેષો ? ”

“ એક તો ભરી સલા વચ્ચે દ્રૌપદીના લૂંટાતા શિયળ સમયે એની આખમાથી પડેલા નિઃશ્વાસ અને શાપજનિત આસુનું એકાદ બિન્દુ; બીજું ‘ નરો વા કુંજરો વા ’ નામનું, ધર્મરાજના મુખથી ઉચ્ચરાયલું, કલિકાળને જ શોભાસ્પદ, એવું અસત્યમિશ્રિત સત્ય અને ત્રીજો અવશેષ ? હા; તે એ, કે પેલા અસુરનો સહાર કરવા જતાં તેના શોણિતમાંથી સેકડો અસુરો પ્રકટતા હતા એવા, કૌરવદળના શોણિતનું એક બુન્દ ! ત્રણ અવશેષો તે આ.”

“હવે, સતી દ્રૌપદીનું શાપિત આંસુ હિમાલયે ઝીલ્યું, તેમાંથી અનેક સરિતાઓ વહીને સૃષ્ટિના વિરાટ દેહને ઘેરી વળી; અધર્મના પેલા ઉગતા અકુરને એનાથી પ્રથમ પોષણ મળ્યું. લોહસમુદ્ર, એ સરિતાઓમાં પોતાનાં કે પૂર્વના પુણ્ય, તપોબળ કે ધર્મદાન સિંચીને સતીના શાપને સાફ કરવાને બદલે પાપ-મેલથી જ નદીઓને ભરવા લાગ્યા; પાછા એ જ સરિતજળનાં સ્નાન તે પાન ! અસત્યમિશ્રિત અવશેષના બળે, ગીતાભાષ્યા સૂત્રનો, વિદ્યાદેવીના વ્યાખ્યારીઓએ પોતપોતાને શાવતો અર્થ કરવા માંડ્યો અને પછી તો જે ઇશ્વરી અવતારના દર્શન યુગે-યુગે એકાદવાર ચનાર હતાં, તે ફીટીને, સૈકે-સૈકે, સૈકાની લાંબી અવધ વટાવીને એક એક વીસીએ, ત્યાંથી આગે કુચકદમ કરીને દાયકે દાયકે અને પછી તો, ઠેક આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એમ પલકે-પલકે ઇશ્વરી

અવતારો દેખા દેવા લાગ્યા ! એક એક સમ્રાટાયે એક એક અવતાર ! પથ, મહા, ગાદી આદિ નવતર નામે નવા નવા અવતાર ને નવા નવા ધર્માચાર ! એટલે પેલા ત્રીજા અવશેષને અતુકૂળ તક મળી રહી.

“ તે એ રીતે, કે કૌરવકુળના કકાસીઆ શોણિતપુન્દના સંસ્કારે, આર્યમાથી અનાર્યવર્ગ ઉમંગવા લાગ્યો. તે આર્યોને વગોવેઃ આર્યો હતા, તે અનાર્યોપર તૂટી પડે. વળી ચાળી કઢાયલી ચાર વર્ણુમાથી પાચમી વર્ણુનો ફણુગો ફૂટ્યો, ચારવેદમાથી પાચમો વેદ અંકુરિત થયો, ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ, એ ચતુર્વિધ કાર્ય-ક્રિયા, અનેકવિધ ભુતાવળ રૂપે જીવનની આસપાસ ભમવા લાગી જેમા ને તેમા જળ્યે પક્ષ ! જળ્યે બોલ ! બેધારી તલ્વાર ! બ્રહ્મત્વ લોપાતું ગયું ને અદ્વત્વ ખેડાતું ગયું બ્રાહ્મણોએ બીખ સ્વીકારી; પરશુરામે ભૂમિને નક્ષત્રિ કર્યા પછી પુનઃ ક્ષાત્રવટથી તે ખીલી જ ના; વૈશ્યત્વમા ‘વેપાર એટલે લુચ્યાઈ’ અને ‘વેપારની લુચ્યાઈ, તે અધર્મ નહિ,’ એવું તત્ત્વ લખ્યું; શુદ્રો ચડી વાગ્યા, ધર્માચાર્યો ધન્ધાર્થી થયા, શાસકો વેપારી થયા, ખેડુતો મજૂર કે કામદાર બન્યા, મુડીદાર લૂટારૂ બન્યા. જેની તલ્વાર તાતી, તેનો ધર્મ રાતો ! મારો ધર્મ ન્યારો, તમારો ન્યારો, ત્રીજનો વળી તેવીય નિરાજો એમાથી ‘મારૂં તે સારૂં, ને તારૂં તે નકારૂં’ એ ભાવના ઉદ્ભવી. ‘તારૂં નકારૂં, માટે તુંય નકારો’ એવો મમત બન્ધાવા લાગ્યો અને ‘તું નકારો, માટે અમારા ભેગો લળીને સારો થા, નહિ તો નકારા માટે સૃષ્ટિમાં સ્થાન નથી, નકારાને જીવવાનો અધિકાર નથી,’ એમ ‘અધિકાર’ અને ‘સ્થાન’ની રસાકસીપર ચડેલો મામલો દિનપ્રતિ-દિન વધારે ને વધારે વંકવા લાગ્યો અનાર્યોએ ન્હાના ન્હાના વાડા બાધ્યા અને એને જ્ઞાતિઓનું નામ ‘પમાળ્યુ’ પહેલાના અનાર્યો-રાક્ષસો-જીવતા માણસને, કાચા ને કાચા ડાચા તળે

નાખીને, કચડ-કચડ ચાવી ખાતા, એમ વાચ્યું છે; આજના અનાર્યા-એટલે જ્ઞાતિલાઓ-જરા સમ્યક્તાની રીતે ખાટકીના ખેલ ખેલવા લાગ્યા. તે છડેચોક પેટની પુત્રીઓનું લોહી વેચી શકે-કુલીનતાના જોણે વાધા સળ્યા હોય, તેમને હાં અને કસાઈના કસળને ઉત્તેજનાર એ ‘કુલીનો’ પહેરામણી’ના નામકરણ સરકારે એને ‘ધર્મ’ માને, ‘અષ્ટ વર્ષા ભવેત ગૌરી’ના શ્લોકે, શિશુ અવસ્થામાં ખાળકોના બલિ દે, તે એને ‘ધર્મ’ માને, કુમળી વિધવાઓરૂપ સુકુમાર ફૂલકળીઓપર ત્રિવિધ તાપના હીમ વર્ષાવી, તેમના ઉગતા જીવનને હીમાની દેવા, એ પણ ‘ધર્મ’ ! અવનવી પ્રણાલિકા રૂઢિ, પ્રથા કે રિવાજરૂપે કહેવાતા ધર્માચરણથી વિરુદ્ધ હેતુપૂર્વક ચતાં દુરાચરણનેય ઘોષ નાખવા ‘પ્રાયશ્ચિત’ નામની પોપલીલા ઉત્પન્ન થઈ. પછી તો મરજીમાં આવે, ત્યારે પાપ થાય તે પ્રાયશ્ચિતથી એને ઘોષ નાંખાય’ પરગણુ બ્રાહ્મણોએ વળી છુટાબહારીઓનું ‘વેન્ડી-લેશન’ એકદમ ‘ક્રી’ કરી નાખ્યું-જપ જપ, તીર્થસેવા, પુણ્યદાન, હવન-રૂદ્રિ આદિ તેમણે એવા એવાં દ્વાર ખોલી આપ્યા, કે પછી કાઈ અધર્મી, પાપી, અધમ, કે પતિત જીવ રહેવા જ ન પામે-પેલા મોકળા મૂકાયલા રસ્તે સૌ પાછા ધર્મી, પુણ્યશાળી અને પવિત્ર બની જાય !

“ બ્રાહ્મણના મત્રોવડે ગ્રહો ને ઉપગ્રહો પણ કબજે ચાય છે, એવી માન્યતા પ્રસરી. મનુષ્યો જ લાંચરૂશ્વતથી રીઝે છે એમ નહિ, પણ દેવ-દેવીઓ પાસે ય, લાંચરૂશ્વતથી ધાર્યું કામ કઢાવી શકાય છે એ મતવ્ય દઢ થયું તથા એમને નામે તરેહવાર બેટ સોગાદો જીપરાત કંઈકંઈ ભોગ અપાવા લાગ્યા-અને એ બધો વિધિ, તે ધર્મનો વિધિ ગણાયો ! જનતા ગાડરીઆ પ્રવાહે વહેવા લાગી. ગાડરીઓ પ્રવાહ, તેને માટેની

સુમતી શાન્તિ-ગુ-હેગારને તોપને ગોળે ઉડાવી દેતી વખતે, ફૂટતા ગોળાનો ભયંકર અવાજ કર્ણુગોચર થતાં અનુભવાય એવી કારમી-કરાળ શાંતિ !

“ ત્યારપછી એક ક્રાન્તિકારી ભડવીર બહાર આવ્યો- અન્ધકારઘેરી આધીને વિખેરતુ સૂર્યકિરણ પ્રકટે તેમ. તેણે સગી આખે દીઠું, કે જે તીર્થસ્થળો પુણ્યક્ષેત્રો ગણાય છે, તે પાપરૂપ નરકના સંકેતસ્થાન થઈ પડ્યા છે, જે દેવોની સેવા વાસ્તે જરૂર, જહેમત અને સમયના ભારે ભોગ અપાય છે, તે મૂર્તિઓની સાથે મૂલકમામાએ દોરતી બાધી હોય છે અને એમનું નૈવેદ્ય કીડી-મોકોડીના ઉદરમા જાય છે: ‘ કારણ શું? ’” પતિતપાવન, અધમોધ્ધારણ, દીનાનાથ ગણીને ચાપેલી દેવમૂર્તિઓ સમક્ષ પતિત, દલિત કે અસ્પૃશ્ય જાતિનો ઓળો ન પડે એવા રખાયલા સખત પ્રતિગન્ધથી અકળાઈ જઈને, દેવોએ તેમનું દૈવત કુદરતની કલામા ઘટાવી દીધું હોય અને મંદિરોમાં માત્ર પથરની મૂર્તિઓ રહી હોય એમ તેને સમજાયું. ક્રાન્તિકારે એ પણ જોયું, કે ‘ માગી ’ ધર્મોરૂપ શિખર, સમાજ કે શાંતિ-ઓના જે સ્થંભોપર નિર્ભર છે, તે સ્થંભો, બહારથી સાચુત દેખાતાં, પણ અન્દરથી સડી જતા વૃક્ષો સરખા સાવ પોલા ને ગગડી ગયલા છે. દષ્ટિ નાખે ત્યાં પનન સિવાય કશું દેખાય જ નહિ. એનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો-તે રડી ઉઠ્યો-રાડ પાડી ઉઠ્યો.

“ સૃષ્ટિનાં સનાતન તત્ત્વો કલાથી જીવે છે ને સૌન્દર્યથી ખીલે છે; નિયમનથી વિકાસ પામે છે અને પ્રેરણા-ચેતન ઝીલીને જ્વલંત બને છે ક્રાન્તિકારે જનતાનું જીવન કલાહીન જોયું, નિસ્તેજ અને નિઃસૌન્દર્ય જોયું, સત્યહીન જોયું, શક્તિહીન જોયું, જ્ઞાનહીન જોયું ! તેણે પડકાર કર્યો. ” સદ

ફેરવો, સંસારમુકાનીઓ, અવળી દિશાએ ઉલટવો તોફાની વાયુ, તમારા નાવડાને ખગળે ચડાવશે; ધર્મને નામે અધર્મ આદરી બેઠા છો, પૂણ્યને નામે પાપ બોરી રહ્યા છો; નગદ ધર્મ અને નિર્માળ પૂણ્યને ચીણે ચડો, એમા જ જીવન-કલ્યાણ છે.” જનતાએ એને નાસ્તિક ગણી દસી કહાડ્યો.

“ક્રાન્તિકારે પુનઃ પડકાર કર્યો. જનતા ધીકી ઉઠે, એનાં છુટ્કાં હૈયા અને રીઠા મન પણ સણસણી ઉઠે, એવો ગેખી પડકાર કર્યો; પણ જનતા સળગી ના, એના રીઠાં મન પીગળ્યાં ના—‘ધર્મશ્રદ્ધાળુ’ પ્રજાનું અપમાન કરનાર ક્રાન્તિકાર પર તે ત્રુટી ના, પણ ફટી. ધર્મના માર્ગઆડે આવનાર કંટકને ઉચ્છેદવા તૈયાર થઈ.

“ક્રાન્તિકારની શિગશિરામાથી ગોણિતની ગેડયો ફૂટી ! તેના રૂધિરથી ધરતી ધોવાઈ રહી. મગતાં મગતાં તે બોલ્યો: “રસકસહીન બ્રૂમિ, મારા અસ્થિના ખાતરવડે અને અંગના રક્તપાને પુનઃ પાકી ફળદ્રુપ થશે અને સાંભળી લે ઓ જનતા, તુ મારો નાશ કરી શકશે. મારામા વસેલી અણુદીક શક્તિએ કરેલ પડકાર પ્રત્યક્ષબોધે પણ લોપાશે નહિ; અતરાતમાનો એ અવાજ, નશ્વર નથી, એ શાશ્વત છે અને એને આદર દીધે જ આત્મકલ્યાણ છે.” સાંભળ્યું હતું કે એ ક્રાન્તિકારના અમર આત્માના દર્શન કરવા દેવોની અમંખ્ય કીકીઓ, ટમટમતા તારકગણ બેગી લળી ગઈ હતી.

“પાદરીસાહેબ, વર્ષોના બિમાર દર્દીને, ધન્વન્તરી સરખા કાઢ બેગીની જડીબુટ્ટીથી આસ્તે આસ્તે ઉમદા અસર થાય, તેમ જનતા મોડીમોડી પણ બગી—એના મનોમન્દિરનો સુશુભ દેવ જગત થયો, અને તેણે “જગ્યા ત્યારથી રહવાર”

ગણીને, પેલા ક્રાન્તિકારના વધની દૈવી સજ્જમાંથી ખચવા માટે એનો પાળીઓ, આ ધર્મક્ષેત્રરૂપ કાશીને કિનારે ઉભો કર્યો. તેની પ્રત્યેક સંવત્સરીએ એ પૂજ્ય પાળિયાદેવના પૂજન-સેવન નિમિત્ત યાત્રામેળો ભરાય છે ખરો, પણ જુઓ છો કે કાર્ય-કારણની વિવેકશક્તિ પાછી તદ્વાવસ્થા સેવવા લાગી છે !”

“ મને લાગે છે, કે ધર્મનું પુનરુત્થાન હજી વિશેષ ખસિ વાંચ્છે છે.” જાણે પાળિયાદેવની પ્રગલ્ભ પ્રતિભાને નયનમદિ-રમાં પધરાવતા હોય, એમ નમતા પોપચે મિ. જોકેકાખીએ કહ્યું, અને હવે પેલા શિક્ષાલેખમાના ન વચ્ચાતા અક્ષર સહે-લાઈથી વાચવા લાગ્યા.

ਦੇ ਵਾਲ ਕੇ ਦ ਘਾ ?

ધ ને ધે ર ના અપભ્રંશરૂપે એમનું મૂળ નામ ધનેશ્વર હતું, પણ હરકોઈ દર્દને દર્દ કરનારી અનુભવસિદ્ધ રામબાણ માત્રાઓથી, 'જગલની જડીબુટ્ટીઓથી' તથા દેવના પ્રસાદ સરખી ભસ્મે અને દવાઓથી, સૌ તેમને ધન્વન્તરીને નામે ઓળખતા.

એક દીપોત્સવી અંકમાં છપ્પી સાથે તેમનો છપાયેલો વૈદક વિષય વાચતા પોને આર્મચેરપર પડ્યા હતા. દિવસ દીવાળીનો હોવાથી ઘરનાં બાળગોપાળ કલ્લોલ કરતાં ફટાકડા ફેડવામાં ગુંથાયા હતાં પત્નીશ્રી રસોડામાં હતાં અને રસોડામાં સુગન્ધને શેરડે મ્હોમા અમી છૂટે, એવી વાનીઓ તળાતી હોય, એમ જણાઇ આવતું.

દીપોત્સવી અંક વાચતા વાચતાં, વૈદ્યરાજની આખો તથા કાન ખડકીનાં બન્ધ બારણા લાણી ખેચાયા. તેમણે ઉધડતી ખડકીનો ચિચરૂકો સાલળ્યો—માત્ર ચિચરૂકો; દર્દીને જોવા સારૂ કોઈ તેડવા આવનાર હોય, તો મોટરનું લુગણું કે ટેક્સીની ટોકરી વાગવી જોઈએ, તેવો કશો અવાજ નહતો નીકળ્યો. છતાં, 'કોણ હશે ?' એમ વૈદ્યરાજ વિચાર કરવા જતા હતા તે જ વખતે, ખોલેલી ખડકીને બન્ધ કરી, ઘરમાં દાખલ થતી કોઈ વ્યક્તિનો ઓળો પડ્યો વૈદ્યરાજ ટટાર થયા અને જ્યારે અન્ય ધન્ધાર્થીઓ, આમ વખત—એવખતે આવનાર ઘરાક માટે કનચ ચીડાઈને કટાણુ મ્હોં કરી નાખે, ત્યારે વૈદ્યરાજના મુખપર હમેશાં પ્રસન્ન—ગમ્મીરતાની રેપાઓ તરતી હોઈ, 'રાતની ડાહ્યા શી'ના જોરે પોતે આવનારને આવકાર દેતા અને દીપોત્સવી અંકને હાથમાંથી ટેબલપર નાખતા ઉભા થયા.

આવનાર પુરૂષ હતો. તે દીલા પગે ને વીલા મુખે

આવીને વૈધરાજની બેઠક સામે, હમેશ પથરાયલી રહેતી ચટાઇ-પર બેઠો. પોતે દર્દીને જોવા સાર, વૈધરાજને અત્યારે તેડવા આવ્યો હતો. એના ચિન્તાતુર ચહેરાપરથી, આખોની શીકાશપરથી અને રડમસ અવાજપરથી લાગતું, કે આશાના તમામ તત્ત્વો તૂટી ગયા પછી, પોતાને અને પોતાના બહાલા એક દર્દીજીવને મારનાર કે ઉગારનાર જગત્માં કોઈ પણ હયાત હોય, તો ફક્ત વૈધરાજ છે, એમ સમજીને તે અહીં આવ્યો હોવો જોઈએ.

“કોઈ ખીજને મળો, મારાથી નહિ અન્નાય.” તેડવા આવનારની વાત સાંભળ્યા પછી ધન્વન્તરીએ નન્નો સુણાવ્યો.

“કોને મળુ, મારા માળાપ ! આપના વગર મને ખીજ કોઈમા આસ્થા નથી.” પેલો કરગરતો હતો.

“ત્યારે મારે કહેવું જોઈએ, કે તમે અન્ધશ્રદ્ધાળુ છો !” વૈધરાજના મુખમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ ખીજ ધનિક દર્દીની આગળ આવે. ઉપદેશાત્મક ઉચ્ચાર નીકળ્યો હશે—બધે પ્રસંગ પરત્વે, પોતાની જામેત્રી પ્રતિષ્ઠાની વચ્ચે આવનાર હરીફ જ હયાત નથી, એમ અનેક રીતે તે પુરવાર કરવા પણ તત્પર થાય ! પણ તેડવા આવનાર ધનિક નહતો; તે દવાના કે દર્દીનું શરીર તપાસરાવ્યાના પૈસા પણ ભરી શકે એવો નહતો; પોતે ધન્વન્તરીની દયાપર જીવન-મૃત્યુની રાહ જોતો અહીં આવ્યો હતો.

“અન્ધશ્રદ્ધાળુ ગણો તો એમ, ધન્વન્તરીજી-મારા ભગવાન ! એક મરવા પડેલા જીવ ખાતર દસેક મિનિટનો ભોગ ન આપો ?”

“સવાલ દસ મિનિટના ભોગનો નથી; આવું, તો અન્ધશ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આપવા જેવું થાય અને સપરવે દહાડે હું એવું અણુ-જાળતું ઉત્તેજન નહિ આપી શકું.” વૈધરાજે તત્વજ્ઞાન ડહોળ્યું.

વૈવરગજના શબ્દે શબ્દે પુરુષનું અંતર ચચાણી જતું હતું. તેમણે વળી ખીણ દલીલ કરી :

“ જુઓ છો કે એની આ રસોડામાં છે અને છોકરા ફટાકડા ને દારૂખાનું ફેડવામાં શું થાય છે. એમને સુતાં મૂકીને તમારે ત્યાં આવું ? પછી એમની સલાજ કોણ રાખે ? ”

છોકરાં દારૂખાનું ફેડતાં દાકી મરે એ એક ભય હતો—ભવિષ્યની અટકળમાત્ર હતી; જ્યારે ખીણ ખાતુ, દવા સિવાય એક દર્દીનો શ્રવ જનો હતો: વૈવરગજે ઇચ્છ્યું હતું, તો તેમનાં છોકરાની સમાજ માટે જોગવાઈ ઉતરી શકે એમ હતું; દર્દીની સંભાળ વૈદ્યના એડવાના જ હાથમાં હતી—નિર્ધન પુરુષ બધું સમજતો હતો, જના વૈવરગજને આવી સમજણ પાડવાની હિમત હારી બેઠો હતો. તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

સપરવે દહાડે, કલ્પોલમય વાતાવરણવાળા વૈવરગજના મક્કા-નમા નિશ્વાસ નાખવા કોઈ આવું, તે કેમ ગમે ? તેમણે કહ્યું:

“ એક આજ થ્રેર શું દાટ્યું” તુ કે કંઈ નહિ ને અહીં જ આવવાનું સૂચ્યું ? ગામમાં ખીજ વૈદ્ય-દાકીરોનો દુકાળ પડ્યો છે ? ”

“ દુકાળ તો નહિ, પણ આપ જેવા ન સાલજો, તો આવા નિર્ધનનો ખીજે કોણ બેઠી થાય ? ” પુરુષની પાંપણો બીજી હતી.

“ પેસા ન હોય તો અહીં શું કરવા ટળો છો ? ધર્મોદ્ધ દવાખાનામાં જતાં શી ચૂકે આવે છે તે ! ” વૈવરગજની સ્ટિમ હવે તપી ગઈ. ધર્મોદ્ધ દવાખાનાના રંગીન પાણીના પીણા પાછ પાછને પોતે ત્રાસી ગયા પછી જ શ્રુત-વન્તરીને શરણે આવ્યો છે, તે વાત કહેવા જતાં પેસાની છલ ન ઉપડી. તેણે દયા યાચની આખે જોયા કહ્યું.

“ કેમ, કહ્યું તે માન્યામાં નથી આવતું ? ” વૈવરગજે રાંડ પાડી.

“ અરેરે, ” ધરાક કાકલુદીભર્યા કંઠે બોલ્યો: “ દહીં આપને જ ઝંખે છે ને મનેય એક આપનાપર ભરસો છે, આપનો ફેરો ફેકટ નહિ જવા દઉં, કહેશે ત્યાસુધી દવાઓ ઘૂટવા ને ઔષધો ફૂટવા આપને ત્યા રહીશ અને શીનું સાદું વાળી આપીશ. દયા ન કરો ? ”

કબાટના કાચની બહાર, દવાઓથી ભરછક ભરેલી ફેટલીય સીસીઓ ડોકિયા કરી રહી હતી, પણ ધનવન્તરીના હૃદયરૂપ સીસામાનુ, દયા નામનુ પ્રવાહી સળકયા સિવાય એક પણ સીસીપર એમનો હાથ અડે એમ નહતુ ! દુ.ખીઆરો શ્રવ બ્રહ્માન્ડનો નિ.શ્વાસ નાખતો પાછો ફર્યો. તે ખડકી બહાર નીકળ્યો, કે તરત અન્દરનો આગળો વસાતો તેણે સાંભળ્યો. એ વિચારતો:

“ એક અસહાય-બિમાર શ્રવ એની દવાથી મરતો ઉગરી જાત, તો વૈદ્યરાજ ફેટલું બધું પુણ્ય પામત ! પૈસા કરતા પુણ્ય ન વધે ? પણ નહિ, મારી પોળના પડોસીઓ, બોર, મુળા કે ગાજર વેચનારના એક પલામાં, દેવી અન્નપૂર્ણાનું નૈવેદ્ય નાખી, જેમ એ ગાજર જેવી વસ્તુઓ જોરે છે તેમ, જમાનો પુણ્યને વેડશીને પૈસા જ જોરવામાં સમજ્યો છે ! ભલા ભગવાન ! ”

તે ગર્ભ શ્રી મન્ત પિતાના જ્ઞાનદાન કુટુંબનો નખીરો હતો. શરાશી પેઢી હતી અને ધીરધારનો શાહુકારી ધન્યો ધમધોઝાર ચાલતો. સુખ-સાહજીનો પાર નહિ, લાડી વાડી ને ગાડીવડે કુટુંબ કલ્લોલ કરે; એની પેઢીને પ્રતાપે રાજા-રજવાડાઓને પણ આર્થિક રાહત મળે, એનું નામ લક્ષ્મીનન્દન.

અદારસો સત્તાવનના બળવા વખતે દશાએ પલટો ખાધો.

લક્ષ્મીનો નન્દન, ગોરી ચામડીનાં કરપીણ કૃત્યોને મોગે, હજારો નિર્દોષ કુટુંબોની સાથે લૂટાયો, પિતા વિનાનો થયો, ઘરખાર વિનાનો થયો, તે શરાદ્ મરીને, શાહુકાર શીટીને, ખેડાર ખતી ગયો.

મધપૂડામાં મધ હતુ, ત્યાંસુધી એની આસપાસ ખેસતમ મધુમક્ષિકાઓ વણુ-હોતરી ગણગણ્યા કરતી; પણ હવે ? ફળ-ફલ કે લતા-પાન વિનાના સુકા, ઝાડપર કોઈ પંખીને ખેસતુ દોહુ છે ? નિર્જળ સરોવરને અંક ન કમળ ઉગે ન હસ તરે ! ઉજડ ફૂલગાડીએ તો કાગડા જ ઉડે ને ? 'કૌટુંબિક વૈલ' તરીકે હજારો રૂપિયાની કમાણી કરનાર ધન્વન્તરી, તે દિવસથી લક્ષ્મીનન્દનનો તાખેદાર મરી ગયો; એના જ નાણાવડે તેણે ગળવર આયુર્વેદિક ક્ષાર્મ્મી ખોલી, પોને પ્રતિષ્ઠા જમાવી, સાક્ષાત્ 'ધન્વન્તરી' થઈ ખેડો. દીવાના પ્રકાશ તરફ સેંકડો ફા તણાઈ આવે, તેમ દર્દીઓની બીડ એને ત્યાં એટલી થતી, કે લક્ષ્મીનન્દન જેવાને ઊભા રહેવા જેટલું સ્થાન જ રાતુ મળે ? એને માન પણ ક્યાથી ? એનાપર તે 'ધ્યાન અપાય ?

દશા કરી, દિનમાન કર્યો, સમયના વાગફેરામાં અથડાતો, ફૂટાતો, કચડાતો, લક્ષ્મીનન્દન જેમતેમ કરી જીવનગુજારો કરતો-એને આ અવસ્થામાં દિલના આરામરૂપ હતી માત્ર સુશીલ, સસારશોભન ને શીલગુણ સુન્દર સહચરી.

તે છેલ્લા છ માસ થયાં માદી હતી. જન્યા તે ઓપધોપચાર થયા છતાં દવાની ટાંકી લાગતી નહિ-ગલ્લે દર્દ વધ્યે જલુ. પત્નીના આગ્રહને વશવર્તી, આજ 'ધન્વન્તરી'ને ત્યાં છેલ્લો પાસો ફેકાયો; લક્ષ્મીનન્દન દવા કે દયા, જન્મેમાથી એકપણ ચીજ લીધા મિવાય, કેવળ નન્નો લઇને, ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

દિવસ દીવાળીનો હતો, તેથી સરિયામ રસ્તે ચઢતે ઘેર જતાં લક્ષ્મીનન્દને હવાઇઓ ફૂટતી જોઇ, એના દિલની, ભૂત-કાલીન સુખસમૃદ્ધિની કેવીએ હવાઇ કદપનાઓ એને મુઝવી રહી હતી. ફૂટતા બન્ધૂકીઆ ટેટાથી, આતશબાજના રસિયા લોક જ્યારે ખુશ થતા, ત્યારે ટેટાના એક એક અવાજે, તેના જીવતરનો એક એક સાધો જાણે તૂટતો ન હોય, એમ લાગતું. લવિંગીઆ ટેટીઓની ફૂટતી લૂમોના ફડકાથી એતું હૃદય ફફડી ઉઠતું વીજળી, તારામડળ કે ફૂલકણીઓના રંગબેરંગી ઉજ્જેશ, એના નિસ્તેજ લોચનમાં વધારે અન્ધકાર અજાતો. મેવા-મીઠાઇથી ખડકાયલી દુકાનોમાં, એની નજરે એક જ ચીજ પડતી-રમશાનયાત્રાએ નીકળતી શબ-ઠાઠડી પાછળ ભસતા ફૂતરાને શાત પાડવા નંખાતા લક્કડશી લાકું તરફ ! કીનખાખ, અતલસ અને ખૂલ-ઝાલરથી જળરમાન લાગતી કાપડીઆઓની દુકાનો તરફ, વળતાં, તેની નજર એક જ વસ્તુ જોળતી હોય એમ લાગતું-મૃતદેહ પર ઓછાડવાનું રાતું શેલું ! તેને તરંગ ઉદ્ભવતો: “ આવા સપરવે દહાડે શેલું કે લક્કડશીની ખરીદના અપશુકન બહોરવા જેટલો ક્યો વેપારી દયાળુ થશે ? ન કરે નારાયણ અને અનિષ્ટ જ બનવાનું હોય, તો વૈધરાજે ક્યો, તેમ અહીંથી ચે મારે હડધૂત થવું પડશે ! ” અને પચીઆને છેડે આખો લાજતો તે ઘર તરફ જતો. નભોમડળમા તગતગતા નવલખ તારકગણ જેવી દીપોત્સવીની દીપમાળમાના પ્રત્યેક દીપે એની નજર ફરી વળતી “ ચઢતા દિનમાનની ચિનગારી કયાય જશે છે ! ” દીપશીખાના ગર્ભમા ગુચાતી કાળી મેશ સિવાય ખીજી કશું જ તે જોઇ શકતો નહિ નગરલોક આજ આનન્દઉત્સવમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે લક્ષ્મીનન્દ, ‘ અક્કરમીતું કિરમત કાણું ’ અનુભવતો ઘેર પહોંચ્યો.

હળવેથી ખારણું ઉઘાડી, તે દહીંની પચારી આગળ

આવ્યો તે જ વખતે, અતિમ આશાના આખા-છેક આખા અખકારા જેવો, દીવેલના કાડીઆમાનો ભોગરો, છેલ્લીવાર જરા અખકીને યુઝાઈ જતો હતો.

* * *

સુશિલા જરા જ પી હતી, એને જગાડીને, વૈદ્યરાજ ન આવ્યાની માઠી ખજર કહેવા કરતા અત્યારે નિરાતે સુવા દેવી, એ જ ઠીક છે-એમ ધારી લક્ષ્મીનન્દને તેને બોલાવી નહિ, ધીમે રહીને તેની નાડી જોઈ મન્દ ધમકારા ચાલુ હતા. સુશિલાપર બરાબર કામળ ઓઢાડી, પાસેની ચટાઈપર, દીપોત્સવીના વાર્ષિક પર્વે, દીવા સિવાયના અન્ધારા ધરમા, અન્ધકાર-ઘેરી જીન્દગી ભોગવતો લક્ષ્મીનન્દન, દર્દીની રક્ષા કરતો બેસી રહ્યો-એકલો, અટૂલો, બેસતા વર્ષનો સૂર્યોદય શું લઈને આવશે, તેના તરંગો કરતો.

પડખે દેવદારની પેટીતુ બોખું પડ્યું તુ. તેને અઢેલીને તે બેઠો હતો. પેટીની ધાર ખૂચી, તે સાથે જ પેટીની અન્દર પડેલાં ખતપત્રો પણ તેને સાબર્યાં અને ખૂચ્યા “એ દસ્તાવેજો ને એ ખાતાને સઘરી રાખીને શુ કરવા છે? મુદત વીતી ગયા પછી, હવે એને ઘોછ પીવાનાં? બાળી નાખું? તો પછી દેખવું નહિ, દાઝવું ચ નહિ! હવે આ લક્ષ્મીનન્દનને કાણુ ઝાળખે છે? દિ’ ફરી બેઠા પછી કોના હૃદયમા રામ વસનાર છે, કે દહેણુ પતાવવા આવે!” પેટી ઉઘાડી. અન્દરથી, એકવારના ‘કિમતી’ કાગળિયાની બી દડી બહાર કઢાડી. મૂકતો હતો તે તાકમાથી દીવાસળીની પેટી લેવા ઉઠ્યો. પેટી જડી, પણ તેને જમીનપર પછાડતો તે બોલી ઉઠ્યો “અરે કિસ્મત!” તેણે કપાળ ફૂટ્યું “મારી દશાને તું હસી રહ્યું છે!!” અન્દર એક પણ કાડી નહતી.

દિવસ દીવાળીનો હતો, તેથી સરિયામ રસ્તે થઇને ઘેર જતાં લક્ષ્મીનન્દને હવાઇઓ ફૂટતી જોઇ, એના દિલની, ભૂત-કાલીન સુખસમૃદ્ધિની કેવીએ હવાઇ કલ્પનાઓ એને મુઝવી રહી હતી. ફૂટતા બન્ધૂકીઆ ટેટાથી, આતશબાજીના રસિયા લોક જ્યારે ખુશ થતા, ત્યારે ટેટાના એક એક અવાજે, તેના જીવતરનો એક એક સાધો બાજુ તૂટતો ન હોય, એમ લાગતું. લવિંગીઆ ટેટીઓની ફૂટતી લૂમોના ફડકાથી એનું હૃદય ફફડી ઉઠતું. વીજળી, તારામડળ કે ફૂલકણીઓના રંગબેરંગી ઉજેશે, એના નિસ્તેજ લોચનમાં વધારે અન્ધકાર અજાતો. મેવા-મીઠાઇથી ખડકાયલી દુકાનોમાં, એની નજરે એક જ ચીજ પડતી-સ્મશાનયાત્રાએ નીકળતી શબ-ઠાઠડી પાછળ લસતા ફૂતરાને શાત પાડવા નંખાતા લક્કડશી લાડુ તરફ! કીનખાખ, અતલસ અને ખૂલ-ઝાલરથી બજારમાં લાગતી કાપડીઆઓની દુકાનો તરફ વળતા, તેની નજર એક જ વસ્તુ ખોળતી હોય એમ લાગતું-મૃતદેહ પર ઓછાડવાનું રાતું શેલું! તેને તરંગ ઉઠાવતો: “આવા સપરવે દહાડે શેલું કે લક્કડશીની ખરીદના અપશુકન બહોરવા જેટલો ક્યો વેપારી દ્યાળુ થશે? ન કરે નારાયણ અને અનિષ્ટ જ બનવાનું હોય, તો વૈદ્યરાજે કયો, તેમ અહીંથી ચે મારે હડધૂત થવું પડશે!” અને પચીઆને છેડે આખો લૂછતો તે ઘર તરફ જતો. નભોમંડળમાં તગતગતા નવલખ તારકગણુ જેવી દીપોત્સવીની દીપમાળમાંના પ્રત્યેક દીપે એની નજર ફરી વળતી “ચઢતા દિનમાનની ચિનગારી કયાય જશે છે!” દીપશીખાના ગર્ભમાં ગુથાતી કાળી મેશ સિવાય બીજું કશું જ તે જોઇ શકતો નહિ. નગરલોક આજ આનન્દઉત્સવમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે લક્ષ્મીનન્દ, ‘અક્કરમીનું કિસ્મત કાણું’ અનુભવતો ઘેર પહોંચ્યો.

હજીવેથી બારણું ઉઘાડી, તે દર્દીની પથારી આગળ

આવ્યો તે જ વખતે, અતિમ આશાના ઝાંખા-છેક ઝાંખા ઝખકારા જેવો, દીવેલના કાડીઆમાનો મોગરો, છેલીવાર જરા ઝખકીને યુઝાઈ જતો હતો.

* * *

સુશિલા જરા જખી હતી, એને જગાડીને, વૈદ્યરાજ ન આવ્યાની માઠી ખખર કહેવા કરતા અત્યારે નિરાતે સુવા દેવી, એ જ ઠીક છે—એમ ધારી લક્ષ્મીનન્દને તેને બોલાવી નહિ, ધીમે રહીને તેની નાડી જોઈ : મન્દ ધખકારા ચાલુ હતા. સુશિલાપર બરાબર કામળ ઝોઢાડી, પાસેની ચટાઈપર, દીપોત્સવીના વાર્ષિક પર્વે, દીવા સિવાયના અન્ધારા ધરમા, અન્ધકાર-ઘેરી છન્ડગી ભોગવતો લક્ષ્મીનન્દન, દર્દીની રક્ષા કરતો બેસી રહ્યો—એકલો, અટૂલો, બેસતા વખતે સૂર્યોદય થું લઈને આવશે, તેના તરંગો કરતો.

પડખે દેવદારની પેટીનું બોખું પડયું તુ તેને. અઢેલીને તે બેઠો હતો. પેટીની ધાર ખૂચી, તે સાથે જ પેટીની અન્દર પડેલાં ખતપત્રો પણ તેને સાંભર્યાં અને ખૂચ્યા “એ દસ્તાવેજો ને એ ખાતાને સઘરી રાખીને થું કરવા છે? મુક્ત વીતી ગયા પછી, હવે એને ઘોષ પીવાના ? બાળા નાખું ? તો પછી દેખવું નહિ, દાઝવું નહિ ! હવે આ લક્ષ્મીનન્દનને કાણ બોળખે છે ? દિ’ ફરી બેઠા પછી કાના હૃદયમા રામ વસનાર છે, કે હૃદયે પતાવવા આવે ! ” પેટી ઉઘાડી. અન્દરથી, એકવારના ‘કિમતી’ કાગળિયાની બી દડી બહાર કઢાડી. મૂકતો હતો તે તાદ્રમાથી દીવાસળીની પેટી લેવા ઉઠ્યો. પેટી જડી, પણ તેને જમીનપર પછાડતો તે બોલી ઉઠ્યો - “અરે કિસ્મત ! ” તેણે કપાળ ફૂટ્યું “મારી દશાને તું હસી રહ્યું છે ! ! ” અન્દર એક પણ કાડી નહતી.

પાછો ચટાઇપર આવીને બેઠો અને અર્થ વગરના ઉડતા વિચારોમા તેણે ઉઘ વગરની આખે આખી રાત વીતાવી; એના ઘરમા અને જીવતરમા રમતા હતા અનિષ્ટ ભાવિના ભણકાર, દહીંને લઇ જવા આવનાર કાળદૂતના પડઘા અને પ્રગાઠ સુનકાર.

અરુણોદય થઇ ગયો હતો. નવા-બેસતા વર્ષની નોમત ગડગડી રહી હતી. અચારનવાર ‘સપ્તરમે દિન સપ્તરસ’ના શકુન કરાવતા ખાલખટુકાના ધુલ્લન્દ ટફ્ફે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. પ્રભાતની કુકુમયગલીઓવડે સૃષ્ટિમા આનન્દ ને ઉલ્લાસમયુ નવચેતન પૂરાતુ હતુ, વાગવાળાના મિઠા સરોદ સરવા માડયા હતા ભરથરી લોકનાં પ્રભાતિયા તથા ‘આજે’ મહાને દિવાળીના દન રે ગિયામણા રે...’ જેવા ગીતથી વાતાવરણમા પ્રકુલતા પ્રસરી રહી હતી લક્ષ્મીનન્દનને એમાની કોઇ ચીજ કામની નહતી, કોઇપણ વસ્તુથી, એ જે ઇચ્છતો હતો તે તેને મળી શકે તેમ નહતુ : બેસતા વર્ષના આનન્દથી વચિત-અથવા બેદરકાર-એ દુખીઆરો જીવ દાતણ પાણી કરીને નહાવા બેસતો હતો, તે જ વખતે સુશિલાએ પાસુ ફેરવ્યુ તે ન્હાયા સિવાય જ ચોકડીપરથી ઉઠ્યો અને ઝોની પાસે ગયો. સુશિલાએ ઉઘડતા પોપચાથી, લક્ષ્મીનન્દનને નજર સામે દીઠો-તેણે બેસતા વર્ષે, સૌથી પ્રથમ સ્વામીના દર્શન કર્યા. “હવે જીવ જાય તહોય સ્વર્ગે જશે, સ્વામીના દર્શન થયા !” સુશિલા સ્વગત કંવપતી હતી

“કમ છે તને ?” લક્ષ્મીનન્દને દિલના ઉડા ભાવથી પૂછ્યુ

“વૈદરાજ...” સુશિલાથી વધારે ન બોલાયું.

“રાતે તેડી લાવ્યો’તો: નાડી તપાસી, શરીર બોધ, મને દવા લખી આપી છે, તે હવે લઇ આવુ છુ. તુ જ પી’તી,

તેથી ન જગાડી.” અહ્યન, આ જુકાણુ હતું, છતાં સત્ય કરતા વધારે સલામત રાખનારે લાગવાથી લક્ષ્મીનન્દન જુકું જ ખોલ્યો.

“ સખરમ લેશો કે ? ” એક બાલબટુકે ખારણુ ઠોક્યુ.

“ એના તો શકન...” મુશિકા શકુન લાલવા ધમ્મતી હતી.

“ લઈ આવું ત્યારે—” કહીને લક્ષ્મીનન્દને, પાકીટમાતો છેલ્લો પૈસો મુશિકાની અલિલાયા પરિતોપવા ખાતર સખરમ ખાતે ખર્ચવા બહાર કઢાડ્યો અને તે ‘ શકુન લાલવા ’ની ઈચ્છાએ ખારણું ઉઘાડવા ગયો. ખાણુ ખોલ્યુ, સખરમ લીધું; લઈને પાછો ફરતો હતો, ત્યાં બહારથી કાષ્ટએ એને પૂછ્યુ :

“ લક્ષ્મીનન્દન શેકતુ આ મકાન ? ”

સાંભળીને લક્ષ્મીનન્દન મુઝાયો. એસતા વર્ષે સખરમના શુકન સકર્મીને જ ફળે; અભાગિયાને કર્મે શકુન સર્જ્યા હોય તોય તે અપશુકનના રૂપમા ફેરવાઈ જાય. રાતનું બન્ધ ખાણુ ઉઘાડતાની સાથે, પ્રભાતમા તેનું તકદીર ઉઘાડતુ હોય એમ ભગનાશ જીવને કલ્પના જ કેમ થાય ? થાય તોય તે હમી કઢાડવા યોગ્ય કા ન ગણાય ? તેને ભાગ્યનુ પાડુ, આગતુકના પ્રશ્ન સાથે જ સાવ ખીડાઈ જવાનો ભણકાર થયો.

“ હા, શુ કામ છે ? ” આગતુકને ધૂનતા અવાજે કહ્યું. ઉત્તરમા તે ગૃહસ્થ ઘરમા દાખલ થયો કોઈ લહેણદાગ ઉઘરાણીએ આવ્યો હોય અને પોતાની કને દમડી સરખી ન હોવાથી તે હડધૂત કરી નાખે તે મૃત્યુને ઝિઝાને પડેલા મુશિકા કડવા વેણુ સાલળી, દુઃખી થાય એવા અનુમાનથી, લક્ષ્મીનન્દન, પેલા ગૃહસ્થ સાથે બાલુની ઓસરીમા બઈ બેઠો.

“ આપનું જ નામ લક્ષ્મીનન્દન ? ” ગૃહસ્થે પૂછ્યું

“ જી. ” ધડકતી છાતીએ ઉત્તર મળ્યો.

ગૃહસ્થ વિચારમાં પડેલો લાગ્યો. લક્ષ્મીનન્દનની અધીરાઇ અને શક વધતા હતાં. તેણે પૂછ્યું .

“ ક્યાથી આવો છો ? ”

ગૃહસ્થે ગામનું નામ કહ્યું લક્ષ્મીનન્દનને ગામ પરિચિત લાગ્યું.

“ કેમ આવવું થયું છે ? ”

“ તમારૂં જૂનું દહેણું પતાવવા...”

સાલજીને, ખુરેડિયાનું સોનેરી સ્વપ્ન અનુભવતો હોય એમ લક્ષ્મીનન્દન યોંક્યો. સાલજેલા શબ્દો માટે, કાનપર તેને ભરસો ન પડ્યો. સ્થિતિ મૂઝવણમાં નાખતી

“ મારા પિતાએ, આપના પિતા પાસેથી એ હજાર અગ-
ઉધાર લીધેલા; તે તો ગુજરી ગયા—

“ અને મારા પિતા પણ ! ” નિખાલસ અને દુઃખથી દબાઈ ગયેલું લક્ષ્મીનન્દનનું દિલ ઉકળતું હતું.

“ તેથી કાંઈ તમારૂં દહેણું ગુજરી શકતું નથી— કહો,
ખાતુ—કેાઈ દાખલો—છે ? ”

—અને રાતને વખતે, કાઠી સિવાયની જે ખાલી પેટીને તેણે ફેંકી દીધી હતી, તેનાપર એને અપૂર્વ વહાલ છૂટ્યું. તે ખાતુ શોધવા ઉઠ્યો—“ ઇશ્વર જે કરે છે, તે સારા માટે ” એમ સ્વગત વિચારતો ઉઠ્યો—જઈને પેટીમાંથી બહાર કહાડેલી ખીંદડી પેકઅન્ધ લઈને ઓસરીમાં આવ્યો.

“આમા હોય તો જોઈએ, નહિ તો નસીબ ..” કહીને તેણે બન્ધ ખીદડી ખોલી અને બન્ને જણ જરૂરી ખાતુ ખોળવા લાગ્યા—અથવા ખીદડી શા માટે ? લક્ષ્મીનંદન તેનું નસીબ શોધી રહ્યો’તો; દહેણ પતાવવા આવેલ ગૃહસ્થ તેની ગૃહસ્થાઈથી, નસીબ શોધવામા સાથ દઈ રહ્યો’તો.

કહે છે કે ગરીબની ‘હાય’થી લોખંડ પણ બળીને ખાખ થઈ જાય છે અને સાફ ઘાનતપી ઉમદા બરકત મળે છે. ગૃહસ્થની સાફ ઘાનતે, લક્ષ્મીનંદનનું લાગ્ય ઉપકરણ જણાયું ખાતુ હાયમા આવ્યું ! તેમા રકમ ભરપાઈ કરાવી લઈ, બ્યાજ સાથે નાણા સુકાવી આપી, ગૃહસ્થ વદાય થયો—સાથે લક્ષ્મીનંદનના અતરની ઉડી આશિષ લઈને.

* * *

સુશિલા સમક્ષ, થોડી જ વાર પહેલા, લક્ષ્મીનંદને કરેલી જુઠી વાત હવે સમ્યાઈના સ્વરૂપમા ફેરવાઈ જવાને કશી જ પંચાત નડે એમ ન રહ્યું બેહજાર—નહિ, બ્યાજ સાથે સવા ત્રણ હજાર રૂપિયા ! માગી માગીને વૈદ્યરાજ કેટલીકી પી માગનાર હતા ? પૂરા સવા ત્રણ હજારને ય ખર્ચે જે સુશિલાનો ખૂઝાતો જીવનદીપ ટકી શકતો હોય તો લક્ષ્મીનંદનને ખીજ કશાની તૃણા ન હતી, તે સુશિલાની પથારી પાસે ગયો. સુશિલાના લોચન મીંચાયલા હતા અને રાજના જેવી તાણ, લવરી, કે ખીજ બેચેની જેવું બ્યાજ એકેય ચિહ્ન નહતું જણાતું. “દૈવે ગરીબ સામે જોયું લાગે છે !” લક્ષ્મીનંદન ઈશ્વરનો આભાર માનતો, સુશિલાને પથારીમા જ સૂતી મૂકી ઘર-બહાર નીકળ્યો—એકહજારની એક નોટ સાથે રાખીને.

તે ધન્યન્તરીને ત્યા જવા નીકળ્યો હતો. જતાં જતા

રસ્તામાંથી વૈદરાજનાં બાળકો માટે મેવા-મીઠાઈની છાબડી ખરીદતા જવાને મન લલચાયું, પણ મુશિલાની તખીઅત ! એને માટે દવા ! અત્યારે એનું મગજ એક જ આશામાં તક્લીન હતુ, નિમિષભાત્રનો વિલગ કરવો, એ હવે તેને માટે બહુ વસમી વાત હતી. એના શિથિલ, નબળા પગમા હવે ઓર જોમ આવ્યુ હતુ તે વૈદરાજને ત્યા પૂરતી ઝડપે જઇ પહોંચ્યો.

એસતુ વર્ષ હતું, તેથી મળવા આવનારના સ્વાગત માટે વૈદરાજ ગાલીચો ને ગાદી તકીઆના ઠોંગ સાથે તૈયાર થઇને બેઠા હતા સૌથી પ્રથમ મળવા આવનાર કદાચ લક્ષ્મીનન્દન પણ હોય ! તેને આવતો જોઇ , વૈદરાજનુ મ્હેં નેપાળો ગળ્યા જેવુ કટાણુ થઇ ગયું, પણ આવતાની સાથે જ, લક્ષ્મીનન્દને ગજવામાંથી એક હજારનો નોટ કહાડીને વૈદરાજના હાથમાં મૂક્યો. જોઇને વૈદરાજ આભા બની ગયા “ એક હજાર રૂપિયા ! લક્ષ્મીનન્દનની પાસે હજાર રૂપિયાનો નોટ ! ” કટાણુ મુખપર પ્રસન્નતા આણુવા મથતા વૈદરાજ, લક્ષ્મીનન્દનનુ મૂઠું સ્વાગત કરતાં વિચારતા હતા; તેમને વિશ્વાસ ન પડ્યો. પોતે જુએ છે તે સ્વપ્ન તો નથી જ એવી સોજેસોજ આના તેમને ખાતરી હતી: “ ત્યારે આમ બન્યુ શી રીતે ? નોટ બનાવટી હશે ? ખરો હોય તો ક્યાંકથી ધાપ મારી લાવ્યો હશે ? કે કોઇનો પડી ગયેલો હાય લાગ્યો હશે ? ” ધ્વન્વન્તરીના જીવનને છાજતી અટકળોમાં વૈદરાજના મગજનું દહી થઇ જતુ હતું. “ ગમે તેમ હોય, આપણે તો કામ સાથે કામ છે ને ! ” તેમનો અંતિમ નિરાધાર આ હતો.

“ લક્ષ્મીનન્દન,” હવે વૈદરાજના શબ્દોમાં મમતા ને

મીઠાશનું મિશ્રણ કલવાતું હતું : “ તોટ મને આપવાનું કાંઈ કાગણું ? ”

“ આપનાં છોકરાં તે મારા સર્ગાં લાણેજ જેવાં છે; આપના કુટુંબને વાર-તહેવારે ખુશ કરવાનો કુળાચાર, નિર્ધનતાએ હણી લીધો હતો તેથી નિરુપાય હતો; ઇશ્વરે સામું જોયું, ત્યારે છોકરા સારૂ મીઠાકાં લઈ આપવા, મળી તે ફલપાંખડી લઈને આવ્યો. ”

“ રાતે તમે આવ્યા, ત્યારે મારા જીવને ઠીક નહોતું-”
વૈદ્યગજ જુદું નહોતો ‘જોલતા નિર્ધન લક્ષ્મીનન્દનને જોઈ, એમનો જીવ ગલગાઈ ગયો હતો । “ જોડું તો નહોતું લાગ્યું ને ? ”

“ જોડું લગાડીને ક્યાં ગયું ? પિતા ગુજરી ગયા પછી આપના વગર માથે બીજો કાણ મુરખી છે । ” લક્ષ્મીનન્દનની આખો જરા બીની થઈ.

“ મુશિલાને અત્યારે કેમ છે ? ” વૈદ્યરાજે કાળજી બતાવી

“ આપ પધારો ને જુઓ તો સમજણ પડે. ”

વૈદ્યરાજને ત્યાં મળવા આવનાગઓની પણ રાહ જોવી, હવે વિષમ વાત હતી તે ઉઠ્યા. માથે પાધડી મૂકી અને લાકડી લઈ, લક્ષ્મીનન્દનને કહ્યું : ”

“ ચાલો હમણા જ જઈએ પછી લોક મળવા આવશે તો વળી રોકાઈ જવાશે. તખ્તીયત જોયા પછી દવા આપવાનું રાખીશ. ”

“ રૂપિયા ! ત્હારી લીલા ! તારો જીવ ! તારો પ્રભાવ ! ”
મનથી નાણાંની મહત્તાને વિચારતો લક્ષ્મીનન્દન. વૈદ્યગજને તેડીને ઘેર આવ્યો. મુશિલાની પથારી પામે જન્મે બેઠા તેના-

પર ઓઢાડેલી કામળ, લક્ષ્મીનન્દને હળવે રહીને ખસેડી-અને-અને એકદમ તે આર્તસ્વરે કંપી ઉઠ્યો ।

સુશિલાની આખો ફાટેલી હતી, વૈઘરાજ નાડી જોઇ, નાડી ખન્ધ હતી. ધન્વન્તરી ઝખવાયો લક્ષ્મીનન્દન રાડ પાડી ઉઠ્યો;

“અરેરે, વૈઘરાજ ! સુશિલાના ખોળિયામા પ્રાણ નથી ! મૂકી શકશો ? એક હજાર આપ્યા છે તે ખીજ સવાખે હજાર આપુ-તમારો જીવતા સુધી ગુલામ થઇને રહુ-તમારી તમામ વૈદ્યવિદ્યા અજમાવી જુઓને । વૈઘરાજ-વૈઘરાજ ! મારી સુશિલાના ખોળીઆમા પ્રાણ મૂકી શકો એમ છો ? ”

લક્ષ્મીનન્દનની રો-કકળ સાંભળીને પડોસીઓ ભેગા થઇ ગયા. તક જોઇને વૈઘરાજ વીલે મ્હોડે ત્યાથી સટકી ગયા. લક્ષ્મીનન્દન, સુશિલાના મૃત-દેહ પર પડીને લવતો હતો .

“ શી ખબર કે તને આરામ નહોતો થતો, પણ મૃત્યુની શાંતિમાં જ તું ઘેરાયલી હતી ! મારી સુશિલા ! અરેરે, તારો દવા વગર જીવ નથી ગયો-એ નરરાક્ષસ વૈઘરાજની દવા વગર જ માફ ઘર વેરાન થયું । ”

પ મ પૂજા

[કથાકાવ્ય]

વર્ષતાં હિમ હેમન્તે, દાઝે લીલી લોલોતરી ;
પોઢ્યાં પંપાસરે પક્ષો, વાછટે કુજ નીતરી ।

વિશાળ ક્રેશાવલિને વિખેરતી,
વને વને ઝાકળરત્ન વેરતી,
નમી નિશા, ઘોર સમાધિ-લોચને ;
ઉષા ઉગી આભ ખુરેડ પોપચે .

ઉષાશી એક કન્યાને, વાડીના ફૂલ વીણવા,
ઉઘાને નહોતરે - મિઠ્ઠા દૂધ્ધી ગીત, મધુરવા .

પ્રભાતની રમ્ય પ્રકુલ્લતા સમી,
પ્રભાતનાં નિર્મળ ઝીલતી અમી,
પ્રભાતને ઊઘડતે જ પોપચે,
કુમારિકાને કર છાળડી દિયે :

વાયુના સ્પર્શથી જેવી કપે કુપળ કે લતાઃ
હિમાયાં નિરખી પુષ્પો, કપી ક્રોમળ કન્યકા !

ઝગે ઝોણો કોક નિસ્તેજ દીવડો,
હતાશ એવાં દગ કન્યકાતણાં ;

ઝમે, ઠયાં ઝાકળગિન્દુ પાદડે,
સરે છુપાં અશ્રુ ભીંજતી પાંપણે :

મોગરે મોગરે જેવી ભમન્તી મધુમક્ષિકા,
પ્રકૃત્યા ફૂલની આશે ઘૂમતી એમ બાલિકા :

સરોવરે ગેલતાં વાયુ ને જલ,
જળે રમે પંકજ એક ક્રોમલ ;
ન ઝાકળે પાદડો ક્રો હિમાયલી !
લડાવતી લાડ પ્રાત પ્રભાવલી -

દેખી પદ્માસને ઋષિ, દોડે ત્યાં જ્યમ મૃગલી,
દેખી પદ્મ પ્રકૃત્લેલુ કન્યા તે ગમ ઉછળી !

સરે સરી એ, જળકન્યકા સમી ;
ઝુકાયલી વેલરૂપે નીચી નમી-
ઝખોળતી નાજુક હસ્ત નીરશુ,
ચુંટી ઉરે ચાપ્યુ સરોજ વિરલુ :

હસી કુંજે, લતા પુષ્પો, છલ્કયુ હાસ્ય ભર્યાજળે
ને બાલાના રિમતે સ્પર્શી વાયુ વાય પરિમલે :

છુપાવતી લાવ દિલ-દાબડીમા,
છુપાવતી પદ્મ ફૂલ-છાબડીમા,
હરીણિશે વિદ્યુતવેગ ધારતી-
પળી લલાટેથી લટો સમારતી :

પદ્મને મૂલ્ય, ‘બાપુ’ના વાચ્છતી ‘પુણ્યપારણા’ :
રાજદ્વારે ખડી કન્યા, પન્થ રોકી નૃપાલનો .

મહેલથી મન્દિર સ્વારોં નીકળી
સરોજ લૈ શ્વેત, કુમારિકા મળી .
દોંઠુ ધણે રોજ સરોજ શ્વેત આ ! ”
નૃપાલ ફૂટે શબ્દ ભરેલ હેતના -

“ પદ્મ, બાલા ! ચલુ તારૂં બુદ્ધના સેવ-પૂજને ;
“ છલ્કાવુ જાગ મહોરોથી માગ્યાં દહિં મૂલ્ય તૂજને ! ”

અને ચક્રોરી-દિલ જાગોં પ્રેરણા !
વદી, ખમી કૈક અગમ્ય વેદના :-
“ નથી-નથી બાંટવું, રાજ ! પદ્મને :
“ સ્વયં જઈ ભેટ ધરીશ બુદ્ધને ”

પોયણાશા પદે ચાલી બાલા બુદ્ધ-મદ્દલિયે ;
ક્ષમા શાંતિ દયાનાં જે દૈવી દાન સદા દિયે.

રમે મૃગો સાવજ સંગ, આશ્રમે :
સદૈવ જ્યા પ્રેમ-પયોધિ ગાજતા ;
પુણ્યાત્મ પદ્માસનસ્થ વિરાજતા :
પ્રશાંત કાન્તિનો કલા ન આશ્રમે :

સોહે [સૌન્દર્ય આત્માનાં, જાઈ પૂર્ણ પવિત્રતા ;
અમી-ઓધે ભર્યા ચક્ષુ સાધે બહાન્ડ-મિત્રતા ;

પ્રભાવશાળી સુપ્રસન્ન સન્તને
લળી પડી વિધ્વજ દીન-અંતરે,
મિત્રાચ ચક્ષુ, ન શબ્દે ય નીકળે !
અકથ્ય ભાવે ચરણામ્બુજે ઢળે :

સેવા કે પૂજને માત્ર હવે પદ પ્રકૃત્વિત,
સમપ્યુ' શુદ્ધ ભક્તિથી ને તદ્રૂપ થયું ચિત્ત :

“કહે, ચહે શુ વરદાન બાલિકે ?”

પુછયુ સર્વોકારી ઉપહાર, બાલિકે :

“ચહું નહિ પાર્થિવતા મહામલિ,

“ચહું પદામ્બુજતાણી પ્રભો ! ધૂલિ !”

અમૃતે વર્ષતો ઇન્દુ, ખીલે સૃષ્ટિ-કલાલૌલા;
ખીલે પુષ્પો, ઝીલે ખુશ્બો કન્યાશી કોક કોકિલા.

34/10

